

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 48

***Регіональна історія та культура
в сучасних дослідженнях***

Ніжин – 2009

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №4 від 24.12.2008 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК
України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
д. філол. н., проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н.М.Арват; д. філол. н., проф. О.Г.Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н.І.Бойко; д. філол. н., проф. З.В.Кирилюк; д. філол. н., проф. О.Г.Ковальчук;
д. філол. н., проф. П.В.Михед; д. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М.К.Бойко; д. політ. н., проф. О.Д.Бойко; д. і. н., проф. А.О.Буравченков;
д. і. н., член-кор. НАН України, проф. В.М.Даниленко; д. і. н., проф. В.О.Дятлов; к. і. н.,
доц. О.Г.Самойленко; к. і. н., доц. Є.М.Страшко; д. і. н., проф. Л.В.Таран; д. і. н., проф.
Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., доц. Г.І.Веселовська; к. мист., доц. Л.О.Дорохіна; д. мист., проф. М.А.Давидов;
к. філос. н., доц. Л.Л.Матвеєва; д. мист., ст. н. співроб. О.С.Найден; д. мист.,
проф. В.І.Рожок; д. мист., проф. В.В.Рубан; д. мист., проф., член-кор. АМН України
Ю.О.Станішевський; д. мист., проф. С.В.Тишко; к. мист., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 48: Регіональна історія та культура в
сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин:
Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 203 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009
© Самойленко Г.В.

Концептуальне прочитання двосвіття в неоромантичній прозі української діаспори ХХ століття

На сучасному етапі історія української літератури вирізняється якісно новим стилем її прочитання. Передовсім такий стан зумовлений ґрунтовним переосмисленням уявлень про розвиток історико-літературного процесу ХХ століття. Перше п'ятнадцятиліття з часу проголошення незалежності України засвідчило появу такого феномена, як подолання ідеологічно-кон'юнктурного підходу до трактування художніх явищ, що в свою чергу зумовило повернення в українську літературу доробку багатьох письменників, літературознавців українського зарубіжжя, внаслідок чого повніше й об'єктивніше відтворюється процес розвитку художньої та наукової думки минулого століття. На такому загальному тлі вирізняються постаті не лише класиків, а й інших, менш відомих, літераторів.

Романтичні твори, змодельовані в ХІХ ст. Т.Шевченком, В.Забілою, М.Петренком, А.Метлинським, М.Костомаровим, стали предтечею такого явища в літературі, що його поіменувала Леся Українка "новим романтизмом". Представники стильової хвилі модернізму активно працювали й поза межами України. Формування романтичної естетико-художньої парадигми (фольклорний романтизм) – це орієнтація на уснопоетичне мислення. Загострюється національне почуття, а фольклор виявляється як субстанція народного буття, схильність до міфології. Однак така парадигма не обертається ксенофобією – протиставленням національного іноземному, неконструюванням національно-консервативної утопії. Д.Наливайко називає час розпаду романтизму в Україні: "цей розпад добігає кінця десь під завісу ХІХ ст." [3, с. 7]. Далі ж наступає доба неоромантизму, представником якої в діаспорі були С.Риндик, О.Гай-Головко, В.Кудрик, О.Смотрич та ін.

Певна річ, більшість письменників діаспори давно відійшли за межу вічності. Серед них і О.Гай-Головко. Ще 1959 року видавництво "Муза" (Вінніпег) випустило в світ книжку його оповідань "Одчайдушні", до якої увійшло дванадцять гостросюжетних творів. Літературний критик Ю.Мулик-Луцик спостеріг тут три типи персонажів, у характерах яких

виформовується одчайдушність. А відбувається це через морально-національні стосунки, вияви позитивізму в обстоюванні регіонально-групової ідеології, вузькопартійних інтересів і внаслідок впливу чинників, що допомагали духовно советизуватися [2, с. 25]. Одначе, на нашу думку, дослідникові не вдалося глибоко простежити в малій прозі автора "естетику страждання", виокремити художньо-естетичні домінанти активної особистості в письменницьких концепціях буття. Унаслідок цього посутньо знижується рівень об'єктивності в поцінуванні творчості прозаїка. Принагідно зазначимо, що перші прозові твори О.Гай-Головка друкувалися в журналі "Червоний шлях", вони переважно й склали основу його книг "Світання" (1936), "Десять новел" (1937). А заохотив його до літературної творчості вчитель української мови з села Вікнини, байкар Микита Годованець, запросивши до участі в літературному гуртку [6, с. 10].

Олекса Гай-Головка виступив автором "Різдвяної містерії" – твору глибоко психологічного, що втілює концепцію активної особистості. Дія відбувається на баварській рівнині, де росте звичайний дуб. Останній нагадував наратору рідний край, родовід. У поїзді головний герой зустрів хлопця, який запитав: "Міряєте повздвож і поперек чужину?" На це відповів: "Ні, мене в цю путь послав Христос". Розмовляли довго. І коли поїзд набирив швидкість, головний герой зіскочив на землю, гукаючи співбесіднику: "Пошукаю брата, якого з милосердя новонародженого Христа сьогодні побачу, але не знайду!" "Стій! Стій!.. Брате мій! – крикнув я, але мій крик немилосердно розчавили вагонні колеса..." [1, с. 33]. В оповіданні простежуємо, як персонаж комунікує у формі монологу суб'єктивні переживання, змістом яких є його внутрішній світ і зовнішнє середовище. Центр цих переживань – чужина (не прихована) і безпосередньо суб'єктивна дійсність, виражена в незмінному "Я", що закумуляує всі акти мислення, почуття, волі. А виявом цього стала як випадковість, так і зовнішня поведінка суб'єкта: мовлення, вчинок, ставлення до іншого індивіда.

У збірці Гай-Головка "Одчайдушні" звертає на себе увагу й оповідання "Сповідь Золотої Троянди" [1, с. 5–27]. Загадковий незнайомець у Лондоні розшукує Дениса Малюту (він передав українському вигнанцеві пакет). Денис палко й чисто кохає свою Золоту Троянду. Але почуття затьмарюється злом, вчиненим майором Улановим, який з'валтував дівчину. Малюту охоплює гнів, а його внутрішній світ цілковито пов'язується з суворою таємницею, яку ніхто не повинен знати. Йдеться про відплату кривдникові-садисту. Твір прикметний антитоталітарним спрямуванням. Через постать Дениса Малюти автор висвітлює не квієтвну мотивацію

центрального персонажа, а, сфокусувавши увагу читача на його "вибуховому" внутрішньому світі, демонізації стосовно супротивника, динамічно й водночас плавко віддзеркалює світ і людину-шукача істини в ньому. Істина для Дениса – честь коханої, яку скривдив російський офіцер. Малюта внутрішньо протестує, і цей протест закономірно виливається в помсту – "істину світу", "істину буття". Для чого існує людина, чи не задля пробудження в собі демона, щоб смертю здолати зло? Відповідь на це питання тут не однозначна, адже "людина існує у світі не для "приборкання матерії", а передусім для того, аби віднайти "істину світу" [7, с. 38]. А сенс істини – в творенні добра на землі. Головні ж персонажі О.Гай-Головка прагнуть змінити світ у протиборстві. Прозаїк, що характерно, уникає портретописання, пейзажних замальовок. А, скажімо, стан героїні – Золотої Троянди – відтворено в кількох нетривіальних ситуаціях. Оповідання сповнене романтичного піднесення, поєднаного з елементами натуралізму, сентименталізму, відображенням конкретних життєвих реалій. Це помітно драматизує й динамізує хід оповіді.

Композиційною єдністю й відчутним психологізмом прикметне оповідання Гай-Головка "Лист без початку" (головні герої – закохані Валеріан і Люба). На загал же, твори малої прози засвідчують, що автор тяжів до моделювання незвичайних, інтригуючих, пригодницьких, а часом і фантастичних ситуацій, заплутаних сюжетних ходів. Безкомпромісними борцями за незалежність України виступають у нього Денис Малюта ("Сповіді Золотої Троянди"), Валер'ян ("Лист без початку"), лейтенант Мороз ("Втеча"), Дудник, Корінь і Литвин ("Лицарі Залізної Когорти") та ін. На розкриття чільного письменницького задуму влучно "спрацьовують" епіграфи – цитатій вітчизняних і зарубіжних письменників (Т.Шевченко, П.Тичина, М.Ситник, М.Рильський, Ю.Яновський, О.Теліга, Юрій Клен, С.Цвейг, Д.Лондон, Г.Ібсен). Оповідання та новели О.Гай-Головка типологічно споріднені з творами видатних майстрів малої прози – це В.Стефаніка, С.Цвейга і Гі де Моппасана, Е.По. У той же час, показуючи своїх героїв у ситуаціях більшовицького засилля, письменник демонструє оригінальність новеліста: він, зокрема, уникає цвейгівської сентиментальності та містицизму Е.По. Таку точку зору, до речі, висловлює й П.Сорока, завважаючи, що О.Гай-Головка "тяжіє до простоти і ясності" [6, с. 99].

До етнографічного реалізму й зображальної описовості наближаються оповідання "піонерів" канадської землі прозаїків Я.Майданника ("Супрайс парті", "Як Штіф пустив електричку до хати"), П.Крата ("Цар на молитві") та Ф.Леськіва ("Чиї руки закопують, то тії руки мають відкопувати"); твори на релігійну тему є в спадщині В.Кудрика ("Обов'язок пророка", "Нерукотвор-

ний образ", "Дороговказ в житті", "Листки шальвії"). Останні написано з дидактичною метою, тому автор вдається до утвердження ригоризму – абсолютного дотримання морально-етичних приписів. Наведемо у зв'язку з цим думку А.Швейцера про те, що внутрішня свобода сприяє людині у віднайденні сил для подолання непередбачуваних труднощів і досягнення високої духовності, для самозаглиблення, очищення, спокою й умиротворення. Як істота діяльна, людина йде на духовні стосунки зі світом, проживає власне життя разом із усім життям, що її оточує, відчуваючи свою спорідненість з довкіллям. Вона – співучасниця життя, і "допомагає" йому в міру своїх сил і таланту [8, с. 28–29].

Уявна гра переплітається з реальністю, довколишнім світом. Літературні персонажі наділені найхарактернішими властивостями Я – усвідомлення власних пріоритетів, власного призначення. Це усвідомлення відбувається, за визначенням В.Табачковського, "завдяки постійному самоспівіднесенню Я з довколишнім світом", бо тільки "єдність людського Я зі своїм призначенням зумовлює єдність світу" [7, с. 17–18].

Чільним представником неоромантичних творів у діаспорі був С.Риндик. Його проза насичена сентиментальністю. Детальні розповіді, народні пісні, фразеологізми, фольклорні мотиви, повторення висловленого, нагромадження речень із складними синтаксичними конструкціями, обширні побутові сцени й, водночас, вмонтування у текст ліричних відступів з описами природи, пригод спостерігаємо у таких творах, як "Нерви", "Лиса", "Бровко", "Терентій Трохимович Тарадайка", "Ходім на город", "Амазонка", "Барон". Описи природи, як і різноманітні пригоди, характеризують стиль неоромантичного письма. Неоромантичність характеризується природними компонентами, пригодницьким змістом, внутрішнім настроєм. Настрій ліричного героя доповнює екзотика: "Я вертався з романтичного побачення! І місяць срібний, що на ту пору буйними парусами обсотав був небо і землю, і зорі ясні, і верби золоті, що поставали обіч греблі, розпустивши свої коси аж додола, і тихі плеса ставів по обох боках греблі, усе це і все, що навколо, так само блаженно усміхалося мені" [4, с. 290]. Контрастність між макрокосмосом і мікрокосмосом, між природою і людиною, що є її часткою, підсилює авторське бачення проблеми маленької людини.

Нестандартність діяльності людини, прагнення знайти щось нове, не зрадити істині й самому собі – провідна думка оповідань Олександра Смотрича (Флоринського). Так, розвиток дії, ситуації в оповіданні "Мрії" спроектуються на простір марення. Своєрідна проза сформує свій "текст": фіктивний світ моралізму, активізму. Характерна ознака такого тексту – загострена емоційність, ірраціональність, схильність до контрастів

зображення, гіперболізації художніх деталей. Мова екзистенціалістського художнього світу – це роздуми над сенсом життя; вони поєднуються з невідворотнім відчуттям абсурду існування, турботами за людську долю. Пізнати істину в такому художньому тексті означає пізнати себе в екзистенції. Життєві ситуації, вирвані з потоку часу, прозаїк трансформує в площину стоїцизму. Головна мета персонажа твору – продемонструвати стійкість, мужність у життєвих випробуваннях. Геннадій Л. таємничо закоханий у заміжню Маргариту Іванівну. Свій внутрішній світ герой не розкриває, приховуючи власне почуття і від жінки, і від інших. Людина-сфінкс – нерозгадана, таємнича. Нерозгаданими в мріях для нього залишаються і її почуття. Геннадій не знає, як відреагує Маргарита, дізнавшись про потаємну любов стороннього чоловіка. Його постійно переслідують ці думки. Тому чоловік замислюється про написання листа, в якому буде викладено невисловлене. Мрії – це стан душі, коли людина спрямовує свої помисли в майбутнє. Мрії можуть бути реалізовані в процесі життєдіяльності або просто залишитися недосяжними. Автор вдається до контрастного зображення життєвих реалій: "Я знав, що ви ось-ось переступите поріг, за яким має розпочатися трагедія вашого життя" [5, с. 40]. Тонус, загальний настрій зосереджується на нещасті – "трагедія вашого життя". Але такий модус позначений, неначе сфінгограма, іншими вимірами, що межують із позареальністю: "Ви не повірите, як мені не хочеться кожного разу вертатися до дійсності" [5, с. 42]. Головний герой твору намагається втекти від суєти мирської, реального світу, сповненого суперечностями, та це йому не вдається. Тому спокій знаходиться у філософських роздумах, "що навіть вічність – річ відносна. І це мене хоч в якійсь мірі заспокоює" [5, с. 44]. Для Геннадія Л. мрії залишаються нездійсненими, бо будь-яке ускладнення народжується силою фантазії-вигадки. Образ митця – носія прекрасного – створено в оповіданні "Роки вагання". Учень перебуває в певній соціальній групі, середовищі, де формується світогляд, характер. Юний музикант проходить шкільні студії, прагнучи бути схожим на своїх учителів. Але шкільний педагог не припав до душі школяреві. Скільки б він його не слухав, та думки ніяк не могли "вишикуватися", аби як слід засвоїти музичну грамоту. Та й загалом наставника зображено негативними штрихами: "Це була людина довга, лиса і дуже подібна до телеграфного стовпа з обірваними дротами" [5, с. 11]. Учні здалося, що відповідні педагогічні методи, шлях до його серця знайшла вчителька балетних танців Клавдія Миколаївна. Хлопець сумлінно виконував усі вправи, щоб не розізлити вчительку, яку полюбив. Жінка відповідала прихильністю, він став її улюбленцем. Однак юнак помітив, що її любов виростала з

ненависті. О.Смотрич ніби переконує: інакше в системі совєтської освіти бути не могло. Людина, яка працювала до знемоги, швидко втомлювалася. Творча праця не приносила ні матеріальної вигоди, ні духовної насолоди. Хоча творчість – це притаманна людині здатність створювати нові цінності, що є засобом самовираження, вияву потреб суспільно-історичної практики. Але Клавдія Миколаївна була переобтяжена обов'язками настільки, що часом просто не витримували її нерви. Юний музикант спостеріг: "Чим більше я її любив, тим більше вона мене ненавиділа" [5, с. 12]. Це – ресентиментна любов, любов із ненависті. Відчувши негативне ставлення до себе, учень розчаровується: а чи потрібен комусь його талант? Із часом він усе ж навчився переборювати труднощі, досягати певних вершин. Юнак часто згадує прислів'я ("перед свиньми бісером не мечуть") і всупереч долі вирішує здобути музичну освіту, щоб приносити естетичну насолоду людям. Автор акцентує думку про те, що індивідуально-особистісне творення людиною цілісної картини світу ґрунтується на прагненнях і бажаннях її самої, визначається нестримною жагою до усвідомлення мети, характеру власної діяльності. Шлях до того, чого прагне головний герой, обирає й окреслює він сам. Обставини складаються так, що молодий робітник Іваненко (оповідання "Романтика") ніяк не міг знайти своєї долі. Він настільки захопився будівництвом соціалізму в окремо взятій країні, так старанно виконував виробничі завдання, що не мав часу на дозвілля. До Іваненка постійно поверталися думки, що їх називав "романтикою": знайти дружину, прожити з нею довге щасливе життя, бо "соціалізм соціалізмом, а романтика романтикою". Прозаїк у такий спосіб підкреслює: унікальність людського існування полягає в тому, що людина не просто живе, а здатна посісти оцінювальну позицію стосовно життя загалом і власного зокрема, виявити здатність ідеально розпоряджатися ним. Сєнс стає провідним атрибутом суб'єкта життя. Випадковість, несподіванка скеровують почуття Іваненка в бік його прагнень і сподівань. Якимось він стояв у нічній черзі за черевиками, і враз внутрішній світ осяяла "романтика": "Ніч, зірки, хрущі... Спільний можна сказати інтерес..." [5, с. 22]. І в цю прекрасну мить він побачив у черзі саме ту дівчину, про яку мріяв. Це було його щастя. Хоч черевиків для нього й не вистачило, зате дружину вибрав. Життя не може бути ні великим "ніщо", ні одноманітним повторенням одного й того ж. Бо і те, й інше є нісенітницею, запереченням життя. Сєнс буття полягає в забезпеченні прогресу й об'єктивного світу, й особистості, що втілюється у формі та забезпечується змістом ідеалу. Ідеал, який веде вперед, мусить бути досяжним, і лише тоді він викликає душевний підйом, збагачує життя.

Рене Декарт був переконаний, що людина повинна завжди пере-

магати радше саму себе, ніж долю, й змінювати передовсім свої бажання, ніж світопорядок. Людина й людство, їх життя є найвищими цінностями, бо вони – вершина космічної еволюції. Але кожна людська особистість унікальна, і кожна життєва ситуація виникає лише раз. Остання містить у собі власний сенс, різний для різних людей. Проте для кожної людини він є єдиним і єдино істинним. Немає такої ситуації, в якій життю не надається можливість знайти сенс. Водночас немає такої людини, для якої не знаходилося б певної справи. Людина, позбавлена життєвого сенсу, є нещасливою. А.Енштейн говорив: "Той, хто відчуває своє життя позбавленим сенсу, не тільки нещасливий, але й навряд чи життєздатний. Віднайдення сенсу є покликанням". Саме на такі роздуми наштовхує оповідання О.Смотрича "Подарунок". Після війни син вирішив полегшити материне життя – подарувати примус. Варвара Антонівна журиться, щоб його ніхто не вкрав. У суперечці з сином вона скеровує увагу на вчительку, яка іноді приходиться до сина. Побутова суперечка знаходить розв'язку: син заступився за кохану дівчину, але мати не вгавала. Спробував притишити материні емоції підвищеним тоном:

"Ти замовчиш?! Облиши!.. Я також жити хочу", – закричав син і кинувся до дверей" [5, с. 57].

А мати в ту ж мить схопила примус й шпурнула його в розчинене вікно. У цій побутовій замальовці розкривається внутрішній світ персонажів. Варвара Антонівна не хоче бачити в хаті невістку-вчительку і на зло нехтує подарунком сина. Син же перемагає самого себе, робить вибір і повертається до коханої. Як бачимо, таємниці людського буття залишаються загадковими, але викликають загальний інтерес. Адже характер і спрямованість життєвих інтересів у матері й сина неоднакові. Сенс життя літературний персонаж убачає в досягненні повної злагоди з самим собою в розумі, свободі, діяльності. Не людина ставить питання про сенс власного життя, а життя ставить таке питання перед нею. І людина щоразу повинна відповідати на питання не словами, а діями. Сенс особистість не творить, а знаходить у світі, в об'єктивній дійсності. Такий імператив для індивіда вимагає своєї реалізації.

Звідси напрошується висновок, що романтичні твори, змодельовані письменниками XIX ст., знайшли своє відображення у новій формі – стильовій течії модернізму – неоромантизмі; представники цієї стильової хвилі активно працювали й поза межами України; їхні твори виформували романтичну естетико-художню парадигму (фольклорний романтизм) – це орієнтація на уснопоетичне мислення, а також, не меншою мірою, відбивали своєрідне загострення національного почуття.

Література

1. Гай-Головка Олекса. Одчайдушні. – Вінніпег, 1959. – 196 с.
2. Мулик-Луцик Юрій. Олекса Гай-Головка // Поетичні твори: У 3 т. – Т. 1. – Торонто, 1970. – С. 7–41.
3. Наливайко Дмитро. Шевченко, романтизм, націоналізм // Слово і час. – 2006. – №3. – С. 3–21.
4. Риндик Степан. Пригоди і люди. – Чикаго, 1960. – 286 с.
5. Смотрич Олександр. Буття: 16 нікому непотрібних оповідань. – Торонто: Нові дні, 1973. – 123 с.
6. Сорока Петро. Літературно-творчий портрет Олекси Гай-Головка. – Тернопіль, 1996. – 144 с.
7. Табачковський Віталій. Людина. Екзистенція. Історія. – К., 1996. – 123 с.
8. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс. – 576 с.

В.І.Хомич, О.М.Кисла

Транспонування прийменниково-відмінкових форм "praen + N_{gen}" з вихідною семою вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет, у нетиповій позиції, зокрема атрибута

У сучасних мовознавчих працях, зокрема як у зарубіжних [2; 9; 13; 15; 20; 23], так і в українських [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 14; 16; 17; 18; 19; 21; 22; 24; 25], ґрунтовно вивчаються відмінки слов'янських мов. Саме розроблені ними принципи комплексного дослідження прийменниково-відмінкових форм дали можливість простежити ще не опрацьовані належним чином на матеріалі сучасної української літературної мови проблеми з цього питання, зокрема транспозиційний потенціал родового відмінка з прийменниками *близько (від)*, *поблизу*, *недалеко (від)*, *неподалік (від)*, *від (од)*, *оддалік (від)*, *віддалік (від)*, *поодаль (від)*, *далеко (від)*, *біля*, *побіля*, *коло*.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі теорії функціонального синтаксису з'ясується транспозиційний потенціал прийменниково-відмінкових форм "praen + N_{gen}" з вихідною обставинною семою.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсемінарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках із української мови.

В українській мові домінантним засобом вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет (із відтінком наближення), є прийменниково-

відмінкова форма "біля + N_{gen}" [10, с. 38]: "Ну, знайде Зою, а вона покрутить пальцем біля скроні" (А.Шкуліпа); "Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню..." (М.Коцюбинський). Вихідна сема реалізується в типовому оточенні при дієслівних одиницях на позначення місцеположення, розташування, перебування, стану, буття, фізичної дії (був біля поля, зустрів біля вулиці, зацвісти біля криниці, стояти біля млина).

Зі зміною синтаксичної позиції з типової на нетипову словоформа "біля + N_{gen}" потрапляє в граматичну залежність від субстантива (непохідного іменника) і виконує атрибутивну функцію з тим же лексичним значенням:

"А вона вийшла з сутінок, невисока, сухорлява, з страдно опущеними вниз зморшками біля уст, вогко світячи глибокими чорними очима" (М.Стельмах); "Великі дерева біля кладовища спиняли завію, і сніг лежав тонший, ніж по околиці" (В.Барка); "Мартинчук раптом встав з ящика з мармеладом і подався до гурту людей біля дверей, звідкіль продиралась до нього його дочка Марічка" (І.Вільде).

Прийменникова конструкція "біля + N_{gen}" семантично неоднорідна, оскільки охоплює широке коло лексичних значень – це назви: будівель, приміщень та їх частин: "Хатки, вкриті снігом, присіли до землі, зовсім маленькою здавалась груша біля воріт, на якій вони не раз гоїдалися з Платоном" (П.Панч); "...І [Мина Омелькович], знаючи художникову слабкість, якось на тополі біля крамнички взявся знаджувати його чверткою" (О.Гончар); "Він був схожий на єгиптянина біля пірамід" (Г.Тютюнник); "Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворушить губами і..." (І.Багрянний); "Окремо помітив на столику біля полиці книжечку свіжого видання" (І.Ле); "Так вони називали комірку біля кухоньки" (Ю.Мушкетик); водних середовищ: "Він тепер думає про те, як найме дачу біля Дінця і літніми ранками буде вудити рибу, і при цих думках настрій його все кращав" (Г.Тютюнник); міст, сіл: "Шлю я матері листи В хутір біля Вінниці..." (С.Олійник); "Ніби хтось узяв її на долоню і переніс у Вилесок на шлях біля Микулічів" (В.Дрозд); просторових понять: "З вулиці вийшла на площу, просто до "місіонерської" церкви біля острівка, повернула до горбатих містків через рукава ставу" (І.Ле); "Тополі біля колегоспного садка кинули на мене раптовий холодок, і я поїхав на їхніх куцях опенькуватих тінях" (Є.Гуцало); частин людського тіла: "І зразу як обличчя невідомого подобришало, пом'якшали складки біля рота, і він у здивуванні, ще не зовсім вірячи собі, ступив крок до стіни і похитнувся" (М.Стельмах); "І, мабуть, поза власною волею

вп'явся поглядом в Огієнка, спостеріг сіточку зморшок біля очей і дві різкі риски на худорлявих щоках..." (Ю.Мушкетик).

Із синонімічним значенням виступає прийменниково-відмінкова форма "побіля + N_{gen}", яка передає дистрибутивний відтінок у позначенні місця, предмета, неподалік від яких перебуває хтось/щось чи реалізується певна дія [19, т. IV, с. 617]. Обставинна семантика, що є первинною для "побіля + N_{gen}", виражається в приприсудковій позиції: "*Не так за славу або неславу (творці завжди на грані двох протилежностей), як за душевний стан свій, за те чудесне свято, що почалося для нього вчора побіля Язузі й триває досі*" (В.Шевчук). Розвиток вторинної функції у словоформи "побіля + N_{gen}" є наслідком зовнішньої формально-граматичної нейтралізації й ускладнення семантичних ознак просторовості додатковими атрибутивними ознаками [22]: "*На полицю побіля печі тепло*" (В.Шевчук).

Прийменниково-відмінкова форма "побіля + N_{gen}" може підпорядковуватися не лише непохідним іменникам, а й віддіслівним. Похідні лексеми є результатом трансформації вербально-субстантивного словосполучення в субстантивне [4]. В останніх конструкція "побіля + N_{gen}" функціонує як атрибут із первинною семантикою: "*Вічні мандри побіля чужих вознищ ніколи не припинялися...*" (Г.Тютюнник).

Залежні іменники позначають, як правило, просторові поняття, конкретні предмети – переважно це назви приміщень, будівель та їх частин, сіл, міст або водних масивів, рослин, дерев: "*– В нас гарні зими... – примружившись, сказав Тарас – і мов побачив Дніпро й Поділ з гори побіля монастиря*" (В.Шевчук); "*А той друзяка з лісу побіля Седнева?*" (В.Шевчук); "*Тригорій, мов сновида, зійшов з бруківки й сперся плечем, а далі спиною на дуплуватий старий осокір і тут, на стежці побіля дерева, помітив безліч ямок, з яких недавно випізло щось ледь помітне, утленьке, проте живе, потрібне чи й необхідне природі, світу, вічності*" (В.Шевчук).

Вихідною позицією для локативної синтаксеми "коло + N_{gen}" є приприсудкова. У типовій позиції прийменниково-відмінкова форма "коло + N_{gen}" уживається на позначення особи, предмета, поблизу яких відбувається дія чи хтось/щось знаходиться [19, т. IV, с. 227]: "*Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі місця питати*" (М.Вовчок).

У результаті згортання локативного присудка чи трансформації головного компонента вихідної структури [7, с. 171; 15] "коло + N_{gen}" транспонується з типової позиції до присубстантивної і виконує атрибутивну функцію: "*А перед будиночком коло в'їзду, мов своєрідний тотем, вмуровано білий камінь, і на ньому теж намальовано бджолу, що мовби*

сама себе рекламує й запрошує до будиночка мод..." (О.Гончар); "Ота розмова коло печі зовсім мені не сподобалась".

До складу залежного компонента входять іменники різної семантики. Переважно – це номінації будівель або їх частин: "Танець докотився до кутків, де кружляла дитвора, і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня..." (Леся Українка); "На майдані коло церкви революція іде" (П.Тичина); "Сама й несла в руках до майдану коло клубу" (Є.Гуцало); "Здавалося, безконечно йшов, і все згадував про хатки, що тут були – світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон" (В.Барка); "Ні, все-таки це нічого, той дощ, бо от він уже не йде сьогодні, а тато наказував насипати піском усі стежки коло будинку і ту довгу стежку, що веде до альтанки" (Леся Українка); водних середовищ: "Клен коло озера – в ясній зелені" (П.Загребельний); населених пунктів: "За місяць ждання коло Біловежі сила в Долгорукого зросла неймовірно" (П.Загребельний); "По житу коло Борисполя – повно людей" (О.Довженко).

У типовому оточенні локативні синтаксеми "близько (від) + N_{gen}", "поблизу + N_{gen}", "недалеко (від) + N_{gen}", "неподалік (від) + N_{gen}" указують на місце, предмет, близько якого міститься хтось/щось або відбувається дія [10, с. 41–42]. У такій позиції прийменниково-відмінкові форми виконують обставинну функцію: "Рад був жити близько батька, якого дуже любив і поважав" (І.Франко); "Недалеко від залізничної брами зупинив їх [коней] Іван" (П.Мирний); "Один [партизан] лежав неподалік від школи" (В.Шевчук). Просторова синтаксема "від (од) + N_{gen}" уживається в значенні "біля, коло, недалеко" [19, т. I, с. 551]: "Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста" (М.Коцюбинський).

Виконання атрибутивної функції також можливе: "Месер" промчав над ними низько, сипнув коротку чергу – і всю в болото неподалік від Шляху" (В.Шевчук). У присубстантивній позиції прийменникові конструкції характеризують головні компоненти (власне іменники) за місцем. Причиною зміни функції слід уважати перерозклад семантико-синтаксичних відношень між компонентами базової конструкції [4; 5; 6; 7; 9; 13; 15; 20; 22; 23]: Селище знаходиться поблизу станції → "Дорогі мої, – почала Маша, – я жила в посьолку поблизу залізничної станції" (Ю.Яновський).

У ролі залежних іменників виступають лексеми – назви населених пунктів: "Уперше це йому відкрилося, зійшло на нього як одкровення, коли стояв на кручі неподалік Монастирища і спрагло пив простори Дніпра, луєв за річкою та сяйво церковних бань на обрії, де Переяслав..." (В.Шевчук); просторових понять: "Хата стара, пригорбилась, а віконниці

на ній новісінькі, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними краплинами-візерунками" (О.Гончар); "Празнично шумів ліс на невеликім горбику оддалік села" (І.Франко); "Під якою міцною охороною лежав і в труні Тарас у маленькій Богородично-Рождественській церкві на майдані неподалік від шосе" (О.Іваненко); "Цього разу Ткалич з'явився на дорозі від поля раніше, ніж завжди" (Є.Гуцало); "Ота хатина далеко від берега постійно нагадувала мені про мамину ласку"; "Він зупинився біля охайного під черепицею будиночка на п'ять чималих вікон в стіні од вулиці, відкинув хвіртку, яка трималася лиш на одній завісі, і дав дорогу гостеві" (В.Шевчук); будівель та їх частин: "У першій кімнаті від кухні, в так званій їдальні, хтось сварився так голосно, що слова вилітали через відчинене вікно аж надвір" (І.Вільде); конкретних предметів: "Сахновський сів на канапі близько стола й закуриє" (А.Головко). Слід указати, що подібні конструкції викликають значні труднощі під час кваліфікації, адже в них простежуються обидва зв'язки – приприсудковий і присубстантивний [12] (сів близько стола – канапа близько стола). Тому доводиться брати до уваги позицію залежної синтаксеми (в обох випадках – контактна присубстантивна), фразовий наголос (Сахновський сів на канапі близько стола й закуриє), заповненість обставинної позиції (сів на канапі), конкретну семантику головного компонента (канапа). Ураховуючи ці фактори, визначаємо атрибутивні відношення з відтінком локативності.

Словоформи "оддалік + N_{gen}", "віддалік + N_{gen}", "далеко (від) + N_{gen}" позначають перебування, розташування чогось оддалік або на відстані від просторового об'єкта: "Очунявши, підвієся він і походив поодаль від брами – розрухати суглоби і притерплі м'язи" (В.Барка); "Він живе далеко від Бондарів, мало знає їх" (М.Стельмах).

Окрім обставинної, ці конструкції можуть виконувати атрибутивну функцію: Ялинка далеко від лісу стала орієнтиром на час занять для маленького песика; Життя далеко від батьків не здавалося раєм для Петра. До складу прийменникових конструкцій уходять лексеми, що позначають збірні назви, суб'єкти дії.

Таким чином, транспозиційні можливості прийменникових конструкцій "pгаеп + N_{gen}" з вихідною семою позначення місця, неподалік якого знаходиться предмет, у дослідженні представлені не однаковою мірою. Найменш активними щодо дериваційних змін виступають синтаксеми "близько (від) + N_{gen}", "поблизу + N_{gen}", "недалеко (від) + N_{gen}", "неподалік (від) + N_{gen}", "від (од) + N_{gen}", "оддалік (від) + N_{gen}", "віддалік (від) + N_{gen}", "поодаль (від) + N_{gen}", "далеко (від) + N_{gen}", а найбільш продуктивними – прийменниково-відмінкові форми "біля + N_{gen}", "побіля + N_{gen}", "коло + N_{gen}".

Вихідною позицією для локативних синтаксем є функціонування при дієслівних лексемах стану, руху, власне просторових. Атрибутивна роль зазначених синтаксичних одиниць розвивається в присубстантивній (контактній) позиції при непохідних або похідних іменниках. Похідна функція словоформ кваліфікується як наслідок транспозиційних процесів.

Література

1. Андерш Й.Ф. Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників відмінкового синтаксису // Мовознавство. – 1971. – №1. – С. 19–25.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І.Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації // Мовознавство. – 1983. – №2. – С. 65–71.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
8. Грищенко А.П. Обставини // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 207–224.
9. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
10. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К.; Одеса: Вища шк., 1981. – 143 с.
11. Колодяжний А.С. Прийменник. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
12. Кононенко В.І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // Мовознавство. – 1978. – №3. – С. 3–12.
13. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. литры, 1962. – 456 с.
14. Моренець В.В. Атрибутивні словосполучення у сучасній українській літературній мові: Дис. ... к. філол. н. / Київський Ордену Леніна державний університет ім. Т.Шевченка. – К., 1963. – 406 с.
15. Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.
16. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – №8. – С. 23–29.
17. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.

19. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
20. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. И.М.Богуславского, Л.И.Лухт, Б.П.Нарумова, С.Л.Сахно. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с.
21. Тимченко Є.К. Функции генетива в южно-русской языковой области. – Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. – 278 с.
22. Чопик Я.М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.02 / КДПІ ім. О.М.Горького. – К., 1991. – 22 с.
23. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетание). – М.: Просвещение, 1966. – 156 с.
24. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.01 / УДПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 19 с.
30. Явір В.В. Неузгоджені означення, виражені непрямыми відмінками іменників, та їх стилістичні особливості // УМЛШ. – 1975. – №11. – С. 43–49.

А.В.Блануца

**Актовые книги земских и городских судов как источники
для изучения правовой и социальной истории
Великого княжества Литовского и Речи Посполитой XVI–XVII вв.**

Актовые книги являются ценным источником для изучения многих исторических аспектов, в том числе права и социальной истории. Показательно, что комплекс этих источников использовался не одним поколением исследователей, однако те или иные сюжеты правовой и социальной истории остались вне их внимания.

Актовые книги земских и городских судов состоят из комплекса документов судебно-административных учреждений Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) и Речи Посполитой. Такая документация отложилась в виде книг, за которыми в научной литературе закрепилось название актовых. После судебно-административных реформ 1564–1566 гг. в ВКЛ, когда были созданы земские и городские суды, эти книги стали называться земскими и городскими актовыми книгами. Для изучения внутренней истории украинских земель, которые входили в состав ВКЛ и Речи Посполитой, обозначенные книги есть чуть ли не единым массовым источником по разным историческим аспектам.

В основных моментах классификация записей правительственных книг Волыни и Киевщины упорядочена украинскими историками Н.Ковальским, Г.Боряком и В.Атаманенком. Исследователи выделяют такие разновидности записей в зависимости от их происхождения и целевого назначения: 1) официальные документы власти: распоряжения великого князя литовского; 2) частно-правовые документы: акты оборота владений; 3) судовые документы: судовые листы, приговоры, процессуальные записи; 4) предсудовые записи правонарушений и процедуры судебных исков: заявления об убытках и вреде, жалобы, показания вижев и других свидетелей; 5) публично-правовые процедуры исполнения судебных приговоров, двусторонних договоров и завещаний: введение во владения, выплата долга, передача заставы, разграничение земель, регистрация имущества, инвентаризация поместий.

Согласно с классификацией источниковедческой базы истории украинских земель в составе ВКЛ и Речи Посполитой, правительственные книги относятся к документальным текстам частно-правового и публично-правового содержания. Именно эти документы позволяют осветить множество исторических аспектов разных направлений. Информация такого содержания вносилась в акты в виде договоров, записей, квитанций, судебных приговоров и т.д. Заключая подобные договора, шляхтичи оформляли письменные документы, копии которых вносились в акты (земских или градских судов). Такая юридическая процедура получила название "запись". Без нее какие-либо договора частно-правового или публично-правового содержания не имели юридической силы. В случае необходимости, сторона договора могла получить копию контракта или иного документа уже из актовой книги – так называемую "выпись", которая также имела юридическую силу оригинала.

Проанализируем последние наработки историков, исследователей ВКЛ и Речи Посполитой XVI–XVII вв., которые на основе актовых материалов пытаются заполнить некоторые неизученные сюжеты правовой, социальной истории и истории повседневности.

Правовая история. Изучение актовой документации земских и градских судов позволяет раскрыть важные вопросы правовой истории. Некоторые аспекты данной проблематики освещены в работах украинских историков. В результате проведения судебно-административной реформы в ВКЛ 1564–1566 г. свою деятельность начали администрации земского, градского и подкоморского судов, в состав которых вошли влиятельные шляхтичи. На основе детального изучения актовых записей исследователи отмечают, что, кроме штатных "урядников", при судах действовала группа судебных исполнителей, которые выполняли вспомогательные функции во время судебно-правовых процедур [1].

Со времени распространения писанного права в ВКЛ на основе сословных привилегий шляхта, как в великокняжеских, так и в шляхетских администрациях, использует собственных слуг во время правовых процедур. В частности, слуги замковых администраций предоставлялись одной из сторон в качестве официальных свидетелей для записи правового действия в акты. Такой официальный "урядовый" свидетель назывался вижем, а его свидетельство – "сознанием вижевым". В отличие от "уряда", как персонального привилегия, вижеводство не закреплялось за слугой в качестве должности или профессии, а считалось однократным поручением на определенное дело [2]. Роль вижева значительно уменьшается после реформ 1564–1566 г. в результате нарастания

приоритетности письменных доказательств во время судебного процесса и введения нового "уряда" при земских и градских судах – возного [3]. Второй Литовский Статут 1567 г. определил круг обязанностей возного – доставка судебных квитанций в дома шляхты, а также осмотр и оценка убытков, нанесенных в результате шляхетских наездов, разбоев, грабежей и т.д. Особенности же работы возного четко фиксировались в "сознании возного" и заносились в актовые книги. За свою работу возные получали определенную плату из казны канцелярии суда.

Период 60–70-х годов XVI в. характеризуется становлением института адвокатуры регионального уровня [4]. После относительно недолгого периода становления среди широкого круга "умоцованных" (адвокатов) очень быстро формируется их профессиональная группа, которая обслуживала юридические потребности шляхты региона. В большинстве случаев адвокатами становились слуги и клиенты князей и панов. Адвокатская практика в условиях достаточно закрытой шляхетской корпорации была одним из быстрых путей к достижению жизненных благ небогатого шляхтича. Характер услуг сводил к минимуму дистанцию между паном и слугой (или патроном и клиентом), обеспечивал их тесную связь в сложной системе взаимозависимостей раннемодерного социума.

Кроме изучения проблем функционирования судебной канцелярии, на основе актовых источников ведутся успешные исследования тех или иных отраслей права, например, семейного и земельного. Как модель в исследовании социального положения женщины XVI в., Н.Старченко с помощью актовых книг Волынского воеводства рассматривает практическую сторону реализации прав женщин-вдов [5].

Своеобразная модель земельных отношений шляхты выстроена в статье А.Блануцы. В ней на основе актовой документации показано особенности реализации правовых норм Литовского Статута 1566 г., касающихся шляхетского землевладения на Волыни второй половины XVI в. [6]. Автор подчеркивает, что соответствующие правовые нормы Статута были направлены на защиту шляхетской собственности. Важным стало и то, что они создали новое, присущее для раннемодерного времени правовое "поле" в сфере экономической деятельности, что предусматривало свободное, неограниченное право распоряжаться этой собственностью [7].

Социальная история. Среди аспектов социальной истории, на наш взгляд, важное место занимают проблемы исторической конфликтологии и истории ментальностей, разрешению которых способствуют, в частности, и материалы актовых книг. В период XVI–XVII вв. в документах

фиксируется множество конфликтов и противоречий между общественными сословиями и внутри них. Изучение же специфики социальных конфликтов дает возможность увидеть новые грани в исследованиях социально-сословной природы и ментальной настроенности раннемодерного общества. Одним из распространенных видов конфликтов по праву можно назвать шляхетские наезды, которые еще не стали предметом систематических исследований на территории Украины XVI–XVII вв. Например, попытку исследовать военный аспект шляхетских наездов предпринял О. Мальченко [8], что, однако, мало в чем прояснило сущность этого феномена шляхетского социума. На основе анализа свидетельств многочисленных документов актовых книг гродских и земских судов попытаемся дать следующее определение этого понятия. Итак, шляхетский наезд – это организованное представителями господствующего социального сословия вооруженное нападение в пределах ближайшей округи на шляхетское, княжеское или монастырское поселение или владение с целью грабежа, мести, а также завладения землей, подданными, силового решения имущественных споров (часто среди родственников), подрыва экономических позиций конкурентов [9]. В Литовском Статуте 1566 г. вооруженный наезд фигурирует как "квалть", "квалтовный наезд", "квалть посполитый суседский" [10]. Наезд отличался в правовом отношении от обыкновенного разбоя. Хотя наезды и отображали агрессивный характер решения социального конфликта, они не принесли весомые перемены в фундаментальные основы социального согласия общества. Вооруженные наезды за характером и методами мало чем отличались от междоусобных войн, однако враждующие стороны всегда имели возможность урегулировать сложившийся конфликт мирным путем. Об этом свидетельствуют мирные договоры ("полюбовные соглашения") наездника с потерпевшим, вследствие заключения которых шляхтичи достигали определенного решения в конфликтной ситуации.

Несомненно, наезды приносили значительный урон шляхетскому хозяйству. Но если учесть количество (документы о наездах, по моим подсчетам, составляют более трети всей актовой документации) совершенных вооруженных нападений, их масштабы и, соответственно, с этого определить возможные последствия, то убытки и разрушения привели бы к полному урону хозяйственной структуры региона. А тем временем продукция шляхетских поместий успешно конкурировала не только на внутреннем, но и на внешнем торговых рынках. Вероятно, что акт шляхетского наезда в одном из своих элементов отображал характер символической демонстрации конфликта, направленного на разрядку социального напряжения внутри шляхетской корпорации [11].

Актовые источники предоставляют определенную информацию о конфликтах, возникающих в городском обществе. В этом ключе следует отметить статьи Н.Старченко и И.Тесленко, в которых авторы делают попытку разрешить сложные проблемы, связанные с выяснением причин, сути, характера, особенностей протекания конфликтов между горожанами и представителями власти городов Волыни – Владимира и Острога [12].

История ментальностей. В текстах частно-правового и публично-правового характера скрывается информация, которая, на первый взгляд, ничего оригинального не показывает, но, вместе с тем, она для опытного исследователя несет неоцененный багаж знаний о ментальности общества того времени.

Историки, согласно сферы своих исследовательских интересов, пытаются изучить особенности раннемодерного общества XVI–XVII вв. феноменологическим путем. В частности, Н.Яковенко отстаивает свою точку зрения о доминировании двух ментальных стереотипов украинской шляхты: "человека доброго" и "человека злого" [13]. В источниках встречаются разные варианты таких ментальных стереотипов: "человек добрый, веры годный", "человек добрый, спокойный, статечный", "человек своевольный, распутный", а также "человек добрый, почтливый, цнотливый", "курвин сын" и "нецнотливый пес", природу и смысл которых автор объясняет с помощью обширного материала актовой документации.

В более широком понимании понятия человека доброго и злого отобразилось в европейской ментальности понятие чужого и своего. В частности, как отмечают исследователи истории ментальностей Европы, отношение к чужому как элемент культуры раннего нового и нового времени "хотя сугубо внешне изменилось сравнительно с XV–XVI ст. и часто касается других объектов или других людей, однако функция чужого как такова – до сих пор та же: оно есть уровнем проекций непозволенных фантазий и целью направленности агрессии, вылить которую в другой способ невозможно" [14].

Н.Старченко в своей работе выделяет публичность как особенность ментальности шляхты Волыни конца XVI в. Публичность как доминанта культурной традиции в обществе волынской шляхты проявлялась несколькими путями. Среди них автор выделяет полюбовный суд, совет приятелей при женитьбе, совершения дара и деловых операций, доминирование понятия "служба" на всех уровнях семейной жизни, обмен дарами между мужем и женой за верную службу, ритуал смягчения конфликта посредством акции театрализации конфликта [15]. При этом акцентировано внимание на том, что в соотношении частного и публич-

ного "публичное" еще на конец XVI в. оставалось регулятором поведения членов волынского социума. В этом плане ситуация меняется в XVII в., особенно во второй половине, когда в менталитете украинского общества доминирует такая черта, как индивидуализм [16].

История повседневной жизни. Актовый материал создает одни из самых благоприятных условий для исследования шляхетской семьи, ее внутренней жизни и организации. Именно благодаря массиву неопубликованой и опубликованой документации луцких актов книг И.Ворончук уже который раз пытается доказать свою концепцию исчисления количества людей, которые могли бы проживать в одном шляхетском дворе [17]. В частности, автор, согласно с источниками, совершила составление нескольких десятков шляхетских дворов Волыни второй половины XVI ст. По ее данным, в таком дворе проживала семья шляхтича – владельца двора (нередко не одного поколения), а их домохозяйство обслуживали слуги и челядь, причем слугами могли быть зажиточные и знатные шляхетские семьи. Традиционно слугами двора были шляхтичи нескольких поколений. Очень часто они за длительную и преданную службу выслуживали села или небольшие имения. Челядь (вольная и невольная) также проживала и работала в шляхетском дворе вместе со своими семьями. Таким образом, И.Ворончук предлагает засчитывать весь штат дворовых слуг и челядь к общим исчислениям коэффициента шляхетской семьи (в среднем он равен 18–20 человек). Автор полагает, что шляхетская семья еще не отделилась от своих слуг и челяди, которые проживали вместе с ней.

По своей типологии шляхетский двор представлял собой достаточно большое домохозяйство, где вместе проживала и собственно биологическая шляхетская семья, а также их слуги и челядь со своими семьями. "Это был единый, – делает вывод И.Ворончук, – социальный "домовой" организм, полноправные и неполноправные члены которого жили по единому и общему домашнему распорядку и правилами, безоговорочно покоряясь единому главе рода" [18].

Не менее интересна работа, с точки зрения возможности использования материала судебных книг, российской исследовательницы М.Корзо о контроле за соблюдением норм сексуальной морали в польских деревнях XVII, а также XVIII ст. [19]. В частности, автор на примере устава сельских общин раскрывает механизм совершения наказаний по нарушению норм сексуальной морали. В сельской общине дела о моральные преступления рассматривались на так называемых "ругах", в которых принимали участие войт, сельская община, публично избранные присяжные и главенствующий – руговик. При этом участие в ругах рас-

пространялось на всех членов общины, а за неявку на руги нужно было платить весьма большой штраф. Приговор, что выносился судьями, исполнял две главные функции: репрессивную – наказать виновного и превентивную – предупредить совершения аналогичного преступления как самим осужденным, так и другими членами общины. В общем, наказание каких-либо форм сексуальных девиаций, как отмечает М.Корзо, "стает не только самоцелью, но и должно было укреплять институт брака" [20].

Отметим, что наведенные примеры отдельных исследований, которые главным образом базируются на документации актовых книг, предоставляют уникальные возможности для изучения разных аспектов социальной истории. Будем надеяться, что знания из сферы права, исторической конфликтологии и истории повседневной жизни (как и много других аспектов) не только станут более полными, но и, возможно, будут по-новому оценены те или иные социальные явления.

Таким образом, в последние годы значительно активизировалась работа современных историков по изучению актовой документации земских и градских судов. Новые методики и подходы, использованные ими в процессе исследовательской работы, дают возможность более глубоко изучить актуальные проблемы правовой и социальной истории. Отметим, что результаты их работы освещены в авторских статьях, но до сих пор нет монографических исследований. Вероятно, что эта проблема разрешится в ближайшее десятилетие.

Література

1. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 65–122. Детальна інформація о луцькой судебной канцелярии содержится в статье автора: Блануца А. Судово-адміністративний устрій і територіальні межі Луцького повіту Волинського воєводства: фактор реформ у Великому князівстві Литовському 1564–1566 рр. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 225–231.

2. Этой проблеме посвящено несколько статей В.Полищука: Свідки в литовсько-руському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – С. 123–163; Врядове виживство краснопільських бояр в контексті замкових служб // Молода нація: Альманах. – К., 2001. – С. 136–239; Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 79–109.

3. Поліщук В. Запровадження уряду возного у Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – Т. 10. – С. 185–215.

4. Старченко Н. Умоцовані-прокуратори-приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.

5. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (Шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С. 58–74.

6. Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 129–138.

7. Там само. – С. 137.

8. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3–4. – С. 94–113.

9. Детальную информацию о социально-сословной обусловленности шляхетских наездов на примере Волыни второй половины XVI в. смотри: Блануца А. Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20 (Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI–XX ст.)). – С. 36–42; Его же. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С. 103–111.

10. Терминологический и частично правовой аспекты проблемы освещен В.Гулевичем: "Наїзди" у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 33–63.

11. Данный тезис был озвучен в одной из публикаций автора: Блануца А. Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація?.. – С. 36–42.

12. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 65–98; Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 99–120.

13. Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: "чоловік добрий" і "чоловік злий" // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 106–147.

14. Історія європейської ментальності / За ред. П.Дінцельбахера. – Львів, 2004. – С. 493.

15. Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Mediaevalia ucraïnica: ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. 5. – С. 68–81.

16. Ростовська О., Блануца А. Українська ментальність і національна революція // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С. 3–10.

17. Ворончук І. Шляхетський двір: його слуги та челядь // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 117–133. О количестве человек, которые могли бы жить в одном шляхетском доме, детальную

інформацію см.: Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 3–4. – Т. 6–7. – К., 1999. – С. 212–229.

18. Ворончук І. Шляхетський двір... – С. 133.

19. Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в польской деревне XVII–XVIII вв. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 165–182.

20. Корзо М. Контроль за соблюдением норм... – С. 182.

О.В.Кухарук

Комплектування української козачої дивізії в війну 1812–1814 рр.

До сьогодні в Україні продовжує існувати певний розрив історичної традиції. Як правило, дослідження історії українського козацтва завершуються періодом ліквідації автономії Гетьманщини та руйнуванням Січі. Як наслідок, ми маємо більш-менш цілісну історію козацтва до зламу 1775–1781 років, а потому – окремі історії Чорноморських, Азовських, Бузьких козаків. У той же час козацтво центральної України практично не розглядається як носій козацьких традицій. Відповідно зникає цілісна історія українського козацтва та похідних від нього категорій населення в "некозаче" XIX століття. Лише в останнє десятиріччя розпочалося досить активне вивчення історії козацтва та близьких йому верст населення, саме як носіїв козацької традиції в господарюванні, світогляді, побуті і т.д. [1].

У даному дослідженні звернено увагу на спробі поновлення козачого війська на Правобережній Україні напередодні та в ході війни 1812–1814 років і наслідки реалізації даного плану.

На початку 1812 року уряд Олександра I проявляв занепокоєння становищем у "колишній польській Україні". І справді, для цього існував ряд серйозних підстав, у тому числі соціальні заворушення, пожежі та природні катаклізми [2]. Готуючись до відкритого конфлікту з Наполеоном, Олександром I підтримується "Попереднє розпорядження про утворення Українського козачого війська" від 5.06.1812 р. [3]. В ньому, зокрема, вказувалося: "Військо передбачається створити на Україні із людей до козачої служби здатних і здавна навиків і охоту до неї маючих" [4].

Відповідно мали формувати 4 козачі полки в усіх 12-ти повітах Київської губернії та 4-х Подільської губернії (Вінницькому, Гайсинському, Браสลівському, Балтському). Кожен повіт мав поставити по 2 ескадрони,

чи відповідно 300 козаків. Загальна чисельність війська мала перевищувати 4800 осіб. Характерно, що обмундирування відповідало козачій традиції: короткий сукняний напівкаптан, шаровари, чоботи, сорочка, шапка зі смушковим околицем та волосяним султаном, епанча [5].

З метою здешевлення обмундирування та прискоренням формування полків дозволялося використовувати сукно найбільш поширеного кольору в даному регіоні, навіть сіре. Проте перевага надавалася традиційним синім та блакитним кольорам. Основу зброї складали козаче сідло та вуздечка, озброєння: піка, шабля, пістолет та 16 штуцерів чи рушниць на ескадрон. На рушницю та пістолет заготовлялося 150 та 120 патронів відповідно.

Офіцери запрошувалися з відставки таким самим чином, а за потреби цивільним чиновникам надавалося перше офіцерське звання. По проходженню служби та старшинству офіцери прирівнювалися до уланських полків, що є свідченням високого статусу та престижу створюваних полків і відповідно, служби в них.

Відзначимо, що уряд, формуючи ці потужні військові одиниці в потенційно неспокійному регіоні, мав і далекосяжні політичні та соціально-економічні наміри. Свідченням цього є наступне положення: "Нижчі чини, як в своєму утриманні, так і в обов'язках і в самому терміні служби, зрівнюються загалом з іншими службовими козаками.

По зникненні в українських полках потреби, всі вони розпустяться по домах своїх, але вже назавжди залишаться приналежними війську і по першій вимозі зобов'язані явитися на службу, і скласти знову свої полки, для чого вони мають мати завжди в належному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все вже на своєму коштах і звільняючись за це від всяких інших по державі повинностей. Діти їх, народжені з часу вступу до війська, належать також до нього. Тим же з них, котрих би поміщики не знайшли вигідним для себе прийняти в поселення свої, відведуться для поселення землі казенні, – про що тоді буде зроблена окрема постанова" [6].

Значення даних пунктів "Попереднього розпорядження...", котре ще до отримання відповідного Указу Сенату, що надавало йому силу Закону, спрямовується до виконання, стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що з 1810 року в Могилівській губернії, відомій антиросійським настроєм шляхетства, організовується військове поселення Єлецького піхотного полку. Землі цілої волості вилучаються в казну, населення, не включене до поселення, примусово переселяється [7].

Відповідно до іменного Указу імператора від 7.06.1812 р. 20 червня виходить Указ Сенату про формування козачих полків. Однак військове відомство цим уже давно займається. Після Указу Сенату до процесу

формування долучаються структури Міністерства внутрішніх справ, місцеві органи влади. Проте навіть в умовах розпочатих бойових дій місцеві представницькі шляхетські органи без особливого ентузіазму виконують даний Указ. Так, заднім числом, 12.09.1812 р., полки знаходились на театрі бойових дій, київський губернський маршал граф Потоцький скаржитися на дії військових структур, пов'язаних із формуванням дивізії. Він твердить, що польське дворянство, коли б на нього не тисли, добровільно могло поставити більше рекрутів, ніж ішло в формовані козацькі полки. Проте тяжкий початок кампанії, відступ російської армії на Схід змушував царську бюрократію до рішучих дій. Це робило прямий супротив шляхетства, чи явну обструкцію формуванню козацьких полків, надто небезпечними. Слід враховувати ту обставину, що Указ Сенату вимагав, щоб збір козаків завершився не пізніше ніж через місяць після оголошення Указу в повіті, під особисту відповідальність військових губернаторів і губернських правліль [8]. Відповідальним за їх створення фактично став рішучий та впливовий Київський військовий генерал-губернатор М.О.Милорадович [8].

Формування полків мало відбуватися: №1-го – в Махновці, №2-го – в Білій Церкві, №3 – в Умані. Центром формування полку №4 визначався Кам'янець-Подільський. Але навіть М.О.Милорадович зазначав, що змушений особисто збирати повітових маршалів та тиснути на них, оскільки вони затягують справу [9].

На фоні поведінки польського шляхетства різко контрастує позиція населення міст. Разом з дворянством розкладка на поставку козаків поширилася на існуючі магістрати, котрі, на відміну від колишньої шляхти швидко виконали розорядження [10].

У принципі, формування козачих полків стало відносно вигідним у сенсі виконання повинностей поміщиками та громадами, оскільки поставка козака та його спорядження на суму в 75 крб. прирівнювалося до поставки двох рекрутів. Козача дивізія була створена в рекордно швидкий термін – менш ніж 2 місяці.

По завершенні формування дивізії, відповідно до іменного Указу від 15.08 полковнику графу І.О.Вітту, котрий став командувати дивізією на правах бригадного командира, вже 6 вересня полки виступили в напрямі Луцька в розпорядження 3-ї Західної армії. Пізніше українська козака дивізія ввійшла до складу Окремого резервного корпусу генерал-лейтенанта М.Ф.Остен-Сакена та взяла активну участь у бойових діях. Показником активної участі в війні та високої репутації Українських козачих полків стали відгуки сучасників та нагородження срібними трубами та

литаврами з зображенням св. Георгія, а також нагороди практично всьому командному складу [11].

У війні 1812–1814 років кіннота відіграла стратегічну роль. Саме перевага російських військ у легкій кінноті, в першу чергу іррегулярній, знівельовувала сильні сторони наполеонівської "Великої армії". Загалом, через зрозумілі причини, суспільна свідомість вихована в сприйнятті козаків 1812–1814 роках як виключно донських. Проте навіть на першому етапі війни вони становили не найбільшу та й не найбоєздатнішу частину козачої кінноти. Початково до складу трьох Західних армій ввійшло загалом 26 козачих полків, з них п'ятнадцять Донських, один башкирський, один калмицький. Але, крім цього, чотири Українських козачих, три Бузьких козачих та два Кримськотатарських. Враховуючи, що штатна кількість козаків Українських та Бугських полків у 2–2,5 рази перевищувала Донські та Калмицькі, можна твердити, що на початку війни саме українські козаки разом з кримсько-татарськими полками становили більшість іррегулярної кінноти.

З підходом резервів на театр бойових дій кількість полків зростала, але навіть у подальшому власне донські козаки не становили більшість в іррегулярній кінноті.

Українські козаці полки й надалі зберігали високу бойову репутацію. Так для прикладу, лише за бойові дії в складі вже корпусу Ф.Ф.Вінценгероде за бої 17–20 квітня 1813 р., тобто участь у битві при Лютцені, – 20 унтер-офіцерів та козаків козачих полків №1 та №3 отримали відзнаки Військового ордену (солдатські хрести) [12]. Проте участь у бойових діях, постійні марші не могли не привести до значних втрат [13].

На літо 1813 р. Українська козача дивізія мала значний некомплект, котрий, виходячи з її особливого статусу, звичними способами ліквідувати було майже можливо. В той же час вона проявила себе цінним бойовим з'єднанням, доцільність укомплектування котрого напередодні вирішальних боїв з Наполеоном не викликала сумнівів.

Головнокомандуючий М.Б.Барклай де Толлі 9 липня 1813 р. звертається в Головну квартиру імператора з відповідним запитом за №690 про необхідність укомплектування Українських козачих полків, некомплект котрих становить понад 1000 чоловік. У свою чергу, від імені імператора граф Аракчеев звернувся до управляючого Військовим міністерством князя О.І.Горчакова з пропозицією розглянути в Комітеті міністрів питання про комплектування українських козачих полків [14].

У пропозиції командування армії, на відміну від літа 1812 р., передбачалося розширення зони комплектування **козачої дивізії**. Набір плану-

вався вже не в 16 повітах Київської і Подільської губерній, а в більш ніж 30, тобто уже в усій Подільській губернії (раніше задіяно було 4 повіти з 12), та в частині повітів Волинської губернії, які межували з Київською та Подільською губерніями. Набір мав тривати 6 тижнів. Встановлювалася норма 30 козаків у повному спорядженні з повіту. Мабуть, з ініціативи графа Вітта, котрий добре знав ситуацію, в кожну губернію відряджався штаб-офіцер з посиленою командою. Спеціально передбачалося надання їм затверджених зразків козацького обмундирування та зброї, враховуючи ті проблеми, котрі виникли при спорядженні дивізії 1812 р. [15].

Армійське командування очікувало, виходячи з досвіду 1812 року, на комплектацію поповнення без особливих складнощів та відправлення його до армії, котру чекали важкі бої, вже через 2 місяці, після початку набору.

Швидке поповнення полків було нагальною проблемою. Про подальше ускладнення ситуації в Українській козачій дивізії можна робити висновок з того, що замість штатних більш ніж 2500 чоловік у першому та третьому козачих полках, котрі під командуванням генерал-майора Вітта знаходились у складі корпусу Ф.Ф.Вінценгероде, на середину літа заледве нараховувалося 1250 чоловік [16].

Враховуючи скарги на дії військових при комплектуванні дивізії в 1812 р., в тому числі і Подання від 12 вересня 1812 року, Кабінет Міністрів для пришвидшення збору козаків дозволив замінити поставку обмундирування та коней з повітів грошами відповідно до існуючих комісаріатських розцінок. У такому разі відповідальність за оснащення козаків необхідним спорядженням переходила до відкомандированих штаб-офіцерів. Згідно з табельними розцінками вартість обмундирування, зброї, коня на одного козака оцінювалась у 415 крб. 65 коп. [17].

Згідно з рішенням від 19 серпня Кабінет Міністрів затверджує пропозиції Головного командування армії, але знижує базову ціну в 400 карбованців на спорядження козака. Крім того, визначається, що до виходу козаків з місця формування вони постачаються харчами, фуражем і здійснюють постій за рахунок колишніх власників та, відповідно, магістратів і громад. Ця норма мала прискорити формування резервів.

Проте набір козаків затягується. Він триває одночасно з 85 рекрутським набором. Але якщо збір рекрутів відбувався відносно успішно, то в належний термін команда в 358 козаків, з відповідними коштами та спорядженням, була укомплектована лише у Волинській губернії, котра і в 1813 р. знаходилася на військовому стані як найближчий тил Резервної армії, що вели бойові дії проти блокованих фортець на теренах Польщі [18].

В інших губерніях, на відміну від 1812 року, набір поповнення затягнувся до весни 1814 року. Командировані для формування резервних команд козаків підполковники І.С.Піхельштейн-1, Д.І.Міницький вступали в гострі конфлікти з місцевою цивільною владою, котра була під впливом дворянських представницьких органів Київської та Подільської губерній. Так, для прикладу, із 300 чоловік, зібраних у Подільській губернії, підполковник Д.І.Міницький – командир 4-го козачого полку, отримав для огляду 254. З них же, навіть за заниженими стандартами 1814 року, більш-менш здатними до служби виявилось лише 122. Серед незаконно представлених у козаки 109 були старші 45 років або з явними фізичними дефектами. При розслідуванні виявилось, що серед пред'явлених до прийому знаходилися схоплені на дорогах жителі Бессарабії. Цивільний губернатор граф Сент-Прі та губернський маршал граф Грохольський, котрі відповідали за постачання спорядження та коней, обвинувачувалися підполковником Міницьким у наданні задорогих, проте бракованих коней, некондиційних сідел, мало-розмірного, тісного, неякісного обмундирування [19].

Така ситуація в Подільській губернії склалась переважно через те, що постачання коней зі зброєю та спорядження, за традицією, контракувалася та передавалася єврейським підрядникам з отриманням відсотків [20].

Потурання зловживанням місцевою адміністрацією стали відомими в Петербурзі внаслідок міжвідомчих протиріч. Сприяла цьому і та обставина, що добре обізнаний з традиціями Правобережжя граф Вітт скерував для прийому поповнення замість звичайних штаб-офіцерів – командирів козачих полків, з командами в 30–40 козаків [21]. Вони мали особисту зацікавленість у дотриманні вимог до комплектування, оскільки за неповністю обмундированого чи нездорового козака, прийнятого до полку, вже відповідали особисто вони, в тому числі матеріально. В першій половині XIX ст. призначений імператорським указом полковий командир був значною постаттю у військовій ієрархії і з успіхом міг протистояти тиску місцевої влади, особливо за умови законності дій. Тому Кабінет Міністрів затвердив вимоги підполковника Міницького [22].

Схожі проблеми мав командир 1-го Українського козачого полку підполковник Піхельштейн. Він відмовився отримати неякісну кінську зброю в Київському повіті. Право на постачання зброї, котра мала надходити від дворянства, було отримано трьома підрядчиками – євреями з містечка Сквири, зі знижкою (відкатом) у 25 карбованців за комплект. Як наслідок, зброя виявилася зовсім некондиційною [23]. Коли підполковник Піхельштейн виявив готовність сам організувати постачання зброї, представники постачальників Юхель Канторщик та Шльома Сабесльович, заручившись

підтримкою губернського маршала графа Потоцького, заявили про готовність виконувати контракт, проте при умові прийому вже виготовленої без зразка зброї [24]. І знову, вже 1 лютого 1814 року, вкотре раз губернське правління та губернський маршал отримали вказівки дотримуватися встановлених зразків та відповідної якості спорядження, а в разі відмови відповідні кошти передати полковим командирам чи в Казенну палату [25].

Оскільки графи Сент-Прі і Грохольський, тим паче граф Потоцький, належали до аристократичних кіл імперії та входили до зміцнілого з 1814 р. пропольського лоббі, вони разом з ним використовували свої зв'язки в Петербурзі та Відні. Справа вийшла на новий рівень. Для ревізії ситуації та розв'язання конфлікту на Правобережжя від МВС було скеровано начальника 4-ї округи Внутрішньої стражі генерал-майора фон Дієтерло [26].

З великими труднощами збір поповнення завершився вже в травні 1814 року. Сторони дійшли компромісу. Військові пом'якшили свої вимоги, оскільки бойові дії вже закінчилися. Проте розпочате слідство привело до відсторонення ряду службових осіб. У тому числі в відставку відправився і генерал-майор Дієтерло, котрий не зміг, чи не схотів, домогтися виконання рішень імперського уряду, зустрівши організований опір польського дворянства [27].

Завершенням історії з поповненням козачих полків стали спроби невдалих постачальників спорядження, заручившись підтримкою губернських маршалів цього разу отримати компенсацію з Військового міністерства за неотриману вигоду. Прохачам губернарорів аргументовано і різко пояснили, ще й довели до відома дворянських зібрань і скаржників, що за невиконані підряди в Російській Імперії, на відміну від колишньої Речі Посполитої, не платять [28].

Проте, програвши матеріально, колишнє польське дворянство через свої представницькі органи змогло перемогти в головному – ідея військового поселення українських козаків у 3-х українських губерніях Правобережжя або принаймі в 16 повітах Київщини та Поділля провалилась.

У переможному 1814 році уряд Олександра I починає активно заgravати з польськими спільнотами, маючи на увазі створення Польського королівства на більшій частині території Варшавського герцогства, з можливим долученням до нього Литви. Тому Українська козацька дивізія спочатку отримує статус уланської. З часом їй визначається для поселення територія Бузького козачого війська [29].

Історія Української козачої дивізії дає можливість поставити цілий ряд досить перспективних проблем і є певним свідченням зміни підходів імперського уряду до козацтва, котрі простежуються на рубежі XVIII–XIX ст.

Ці зміни, ймовірно, пов'язані з переходом від станової монархії до абсолютизму в Росії. Здається, варто саме в такому контексті, враховуючи початкову ідею створення військових поселень у Білорусії, розглядати прийняття рішення від 5 червня 1812 про створення Українського козачого війська на Правобережжі. В такому разі ми маємо справу з імперською політикою стримування та противаг (розділяй та володарюй) в умовах підготовки до конфлікту з імперією Наполеона I. Реалізація такого плану в повному обсязі не могла не відіграти позитивної ролі для збереження козацької традиції на Правобережжі України та відкривала певні перспективи для консолідації українських спільнот.

У подальшому поселені на території Бузького козачого війська та в зоні Новоросійських військових поселень колишні козаки Української дивізії продовжували традиції козацтва на Півдні України.

Література

1. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2 – С. 305–362; Кухарук А.В. Запорожское наследие // Родина. – 2004. – №5. – С. 82–85; Кухарук О.В. У боротьбі за статус: "малоросійські козаки" на поч. ХІХ ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 37. – С. 102–109; Стоянов Ф. Використання російського сладного військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України // Тези доповідей Міжнародного конгресу "Національна перлина Запоріжжя". 26–28 вересня. – Запоріжжя, 2004. – С. 109–111.
2. Абаліхін Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – К., 1963. – С. 5–9.
3. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: Збірник документів. – К., 1998. – С. 12–14.
4. Там само. – С. 12.
5. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РДВІА), ф. 1, оп. 1, т. 2, с. 2898, л. 6–7.
6. Український народ у Вітчизняній війні... – С. 13–14.
7. Корнилов А.А. Курс истории России 1960 р. – М., 1991. – С. 106.
8. Український народ у Вітчизняній війні... – С. 15.
9. Там само. – С. 16–18.
10. Там само. – С. 22–24.
11. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года: Сборник документов. – М., 1962. – С. 466–467.
12. Там само. – С. 472.
13. Абаліхін Б. Вказана праця. – С. 55–58.
14. РДВІА, ф. 1, оп. 1, т. 2, с. 2898, л. 1–2.
15. Там само, л. 5–8.

16. Там само, л. 2–3.
17. Там само, л. 10–12.
18. Там само, л. 31–34.
19. Там само, л. 54–56.
20. Там само, л. 71–73.
21. Там само, л. 2–4.
22. Там само, л. 82 об.
23. Там само, л. 85–97 об.
24. Там само, л. 90–92 об.
25. Там само, л. 93–91.
26. Там само, л. 115–119.
27. Там само, л. 186–190.
28. Там само, л. 220–229
29. Полное собрание законов I. – Т. 33. – №26481; Пищевич А.С. Бугские казаки и украинские уланы // Киевская старина. – 1880. – №2. – С. 388–390.

Н.О.Шевченко

М.О.Максимович і М.П.Погодін: до історії взаємин двох учених

Перша зустріч Михайла Олександровича Максимовича та Михайла Петровича Погодіна відбулася 15 січня 1820 року. Тоді майбутні вчені були студентами словесного відділення Московського університету. Пізніше М.Погодін згадував у одному з листів, що вперше побачив Максимовича на похоронах свого викладача латинської словесності і його дядька Романа Федоровича Тимковського [1, с. 1]. Проте дружніх стосунків між ними в цей час не виникло, та обом і не до них було. Не сприяла їхньому зближенню і подальша подія: у 1821 році Максимович перейшов на фізико-математичний відділ. Але на цьому їх шляхи не розійшлися – вони зустрічалися з Погодіним на лекціях Павлова і Мерзлякова. Оскільки Максимович був молодшим за Погодіна на чотири роки, то поки він закінчував навчання, останній уже почав службу при Університетському Благородному пансіоні. Незважаючи на це, їм майже одночасно було присвоєно вчені звання професорів. Погодіну в 1825 році було доручено викладати загальну історію, а Максимовичу 1826 року – природничу історію [2, с. 2].

На долю молодих науковців випала можливість зустріти в Москві спільних знайомих, у яких вони завжди були бажаними гостями: Аксакова, В'яземського, Єлагіних, Сухово-Кобиліних, Кірієвських [3, с. 29]. Звісно, це вплинуло на виникнення тісних взаємовідносин і між самими вченими. Незважаючи на те, що в подальшому М.Погодін залишився в Москві, а

М.Максимович переїхав до Києва, а згодом до Михайлової Гори, їх зв'язок залишався практично нерозривним завдяки листуванню.

У 1832 році університет виклопотав Максимовичу поїздку на Кавказ. Саме до цього часу і відноситься перший лист до нього М.П.Погодіна, точніше приписка до листа Ю.І.Венеліна, з яким Погодін тоді перебував у селі Серково [4, с. 2]. Майже неперервна переписка зав'язалася між ними з 1834 року, після переведення Максимовича до Київського університету і призначення його ректором. Вона тривала близько сорока років, до самої смерті Максимовича, іноді з перервами на півроку, а то й на рік. Переписувалися дослідники не лише за допомогою приватних листів, а й на шпальтах періодичних видань. Проте це не було особливістю спілкування виключно Максимовича і Погодіна, така практика була характерною для багатьох учених того часу.

Для кращого розуміння індивідуальних особливостей та взаємин між науковцями проаналізуємо їх приватне листування, характерною рисою якого, як зазначалося вище, були тривалі паузи. Мовчання, як правило, першим переривав М.Погодін. За допомогою листування науковці обмінювалися науковою інформацією, власними працями, відомостями про спільних знайомих, вели полеміку стосовно питань історії Київської Русі, проте особисті сторони життя висвітлювали мало. З приводу останнього твердження напрошується питання: вчені були справді близькими друзями чи просто знайомими, а листування кожен розцінював по-своєму і використовував для досягнення своїх цілей.

Зі змісту листів помітно, що М.Погодін ставився до М.Максимовича радше як до друга, незважаючи на те, що не поділяв його історичних поглядів [5], деколи відзивався з осудом про недотримання ним слова та борги [6]. Часто пропонував Михайлу Олександровичу допомогу у видачі друком його праць [7] та їх реалізації: "...вот что пишет мне (тобто Погодіну) директор департамента Петерс: вследствие письма вашего имею честь уведомить, что граф Дм.А. изъявил согласие на приобретение до 10 тыс. экз. книги г.Максимовича..." [8, с. 1]. Складається враження, що іноді Михайло Погодін більше клопотав за розповсюдження і збут книг, ніж сам автор: "Помилуй и скажи – что ты пропал..., что с тобою делается? Получил ли ты извещения мои о требовании министром 10 тыс. твоего Наума? ...Я писал к последнему и о предварительной высылке тебе денег" [9, с. 1]. Погодін навіть підштовхував Максимовича до написання статей, що навряд чи робив би науковий опонент чи просто знайомий: "Мою тебе голову кипятком и требую, чтоб засел за дело и писал ... слышишь ли ты, пиши, и присылай немедленно, лентяй малороссийский!"

[10, с. 2]; "Статейки твои напечатал – но это, брат, трень-брень: давай погуще! А главное – опиши подробно свое житье-бытье " [11, с. 1]; "...Я теперь опять принялся за работу, и за ушами пищит! А ты, брат, ленив – воля твоя" [12, с. 2]; "Да что ты не принимаешься за свои записки ... скинь с себя малороссийскую лень" [13, с. 1].

Знаючи про складну фінансову ситуацію у сім'ї Максимовича, Погодін не лише повертав його борги, коли мав на те можливість [14, с. 1], а й намагався навчити підходити більш практично до своєї роботи й отримувати від неї хоч якийсь прибуток. В одному з листів він докоряв Максимовичу за те, що той видав книгу, ще й на позичені гроші, і при тому не був упевнений у її збуті [15, с. 1]. Пояснював, що він повинен знати ціну собі і своїм працям. Наприклад: "Я писал тебе, чтоб ты не уступал ничего казне с гривенной цены ... цена такая низкая, что уступит с нее можно разве безделицу, 5 или 10 процентов" [16, с. 1] або "...Я тебе отсоветовал делать уступку 10 коп. – это такая ничтожная цена, с которой уступать нечего" [17, с. 1].

Ще одним доказом дружнього ставлення Михайла Погодіна до Михайла Максимовича було прагнення допомогти йому переселитися до Москви. Адже тут знаходилися давні друзі й знайомі останнього, було більше можливостей і кращі перспективи на майбутнє. У багатьох листах Погодін обіцяв Максимовичу вирішити його справи і перевезти до Москви [18, с. 1]. Уже в наступному листі він писав Максимовичу, що не забував про обіцянку ні на хвилину і при можливості нагадував Головніну про переїзд і влаштування його в Москві [19, с. 2]. А 1869 року з радістю повідомляв: "Будь спокоен: ты верно переселишься в Москву в следующем году..." [20, с. 2]. Проте всі клопотання про переведення Максимовича до Москви були марними, але Погодін не втрачав надії, а щоб відволікти його від буденних проблем, звертався до членів Географічного товариства, щоб організувати для нього подорож [21, с. 1].

Таким чином, немає підстав сумніватися в щирості й дружніх намірах М.П.Погодіна, який бачив у Максимовичі не лише товариша, а, можливо, й молодшого брата. Складніше визначити, яким було ставлення Максимовича до Погодіна. Оскільки він іноді у відповідях до Погодіна показував свою роздратованість змістом отриманого листа. Так, після переведення в Київський університет Максимович довго не відповідав Погодіну, проте листувався з іншими знайомими з Москви, і той йому за це дорікнув. А через деякий час отримав досить різку відповідь: "Ты же, любезный друг, ко мне пишешь только теперь, и то вместо христианской азбуки, какие то руны или паче арабески, мудренее чем стиль языковой, и вовсе не по

глазам моим... Где же сердцем отдохнуть могу? Не там ли, где нет и помину про дрянъ житейскую, где нет места отношениям, шашням службы вашей, вашей опытности, повестью коих ты наполнил свое письмо (и об которой если и не совсем не интересно было знать мне, по крайней мере вовсе не утешительно)" [22, с. 97]. Щодо першої частини наведеної цитати, то Максимович мав рацію – почерк у Погодіна був дійсно не каліграфічний. Зазначимо, що і в Максимовича він не вирізнявся розбірливістю. А от друга частина уривка з листа була дійсно образливою для Погодіна.

Михайло Максимович надсилав переважно коротенькі листи, що можемо пояснити браком часу. Але ж чому, надсилаючи Погодіну свої праці для друку в Москві чи статті для рецензії, він часто не додавав жодного слова про себе. На що Михайло Петрович обурювався: "Удивительный ты человек – присылаешь письма для печати и не прибавишь строки о себе и о своих..." [23, с. 1]. Можливо, йому було не досить цікаво читати розповіді Погодіна про його сім'ю, тому і не писав про свою, вважаючи це зайвим. На нашу думку, справжні друзі мають цікавитися не лише професійними досягненнями один одного та здоров'ям, для годиться, а й планами на майбутнє, стосунками в сім'ях і всім, що їх стосується. Швидше за все, М.Максимович спочатку розцінював відносини з Погодіним як суто професійні і взаємовигідні для обох. Адже вони обмінювалися статтями для журналів, які редагували, науковими матеріалами, думками стосовно виданих ними праць. Для Максимовича було вигідно мати в Москві людину, яка прихильно до нього ставилася. Слід віддати належне Максимовичу за те, що він легко та швидко зближувався з абсолютно протилежними йому людьми і, якщо вірити сучасникам, "нарешті заставляв їх виконувати свої вимоги, навіть примхи, і всі сміючись робили для нього те, що він хотів" [24, с. 16]. Ймовірно, так трапилося і з Погодіним, якому було цікаво спілкуватися з племінником улюбленого викладача Р.Ф.Тимковського.

М.Погодін та М.Максимович були абсолютно різними людьми. Але ж не дарма говорять, що протилежності притягуються. Так, Погодін був енергійний, заповзятливий і передбачливий, а Максимович – спокійний, непрактичний та недалекоглядний. Перший жив майбутнім, а другий – сьогоднішнім днем. Саме це пояснює причину бідності Максимовича, який навіть якщо і отримував більш крупні разові суми грошей, то відразу ж забував про пережиті скрутні часи і в найкоротший термін від них не залишалося практично нічого [25, с. 59]. Загалом, сучасники, характеризуючи Максимовича, стверджують, що той був неймовірно лінивим [26, с. 1057] і завжди мав дрімачий вигляд, але одночасно він володів дивовижною тямущістю, умів запитувати і слухати, вчитися з розмов [27, с. 15]. Саме останні якості

та, безперечно, природне обдарування допомогли Максимовичу досягти висот у науці та бути спроможним відстоювати свою точку зору в полеміці з професором Московського університету М.Погодіним.

Суперечка стосовно історії Київської Русі стала невід'ємною частиною наукового життя обох учених. Спровокувала її в 1824 році магістерська дисертація М.П.Погодіна "Про походження Русі", тези якої були згодом розкритиковані Максимовичем [28, с. 1]. У 30–40-ві роки XIX століття виходить ряд праць учених стосовно походження держави та етнічного складу населення Київської Русі. М.Максимович у цей час видає такі роботи: "Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и другим старинным писаниям русским" (1837), "История древней русской словесности" (1839), "О происхождении варяго-русов" (1841), "О народной исторической поэзии в Древней Руси" (1845), "Нечто о варягах и Руси" (1846). Усі ці праці спрямовані на спростування гіпотез Погодіна щодо варязького походження Русі, яка, на його думку, мала слов'янське походження, власну руську мову та самобутню народну поезію. Вчені категорично заперечували твердження один одного, підшукуючи все нові й нові докази своєї правоти.

У 50–60-ті роки наукова полеміка розгорілася з новою силою. Погодін, доводячи правильність своєї гіпотези, мав необережність звернутися до філології. Це й потрібно було Максимовичу, оскільки в цій науці він почував себе професіоналом. У 1856 році М.Погодін опублікував листа адресованого І.Срезневському, "О древнем языке русском". У ньому він стверджував, що в домонгольську добу жителі Подніпровської України розмовляли церковнослов'янською мовою. Її він вважав найближчою до російської мови, яка повністю відрізнялася від української. Отже, всі київські пам'ятки написані церковнослов'янською мовою і залишені тут великоросами [29]. Для Максимовича вказані положення були неприпустимими. Це спонукало його написати "Філологічні листи до М.П.Погодіна" (1856). У них він чітко розділяв церковнослов'янську і російську мови, а також виділяв три головних діалекти у російській мові: північний, московський та український [30, с. 83]. Найбільше Михайла Олександровича зачіпало твердження М.Погодіна про те, що між українцями і великоросами не було тісного зв'язку, адже для нього близькість великоросійської та малоросійської мови мала принципове значення. Він докоряв Погодіну: "...ты разрываешь ближайшее родство Русских наречий, по которому Малороссийское и Великороссийское наречия, или, говоря полнее и точнее, Южнорусский и Севернорусский языки, – родные братья, сыновья одной русской речи... Но если бы пришлось мне из двух зол выбирать

легчайшее, то я лучше согласен признать безразличие всей Северной и Южной Руси в древнее дотатарское время, чем разрознять их и разрывать ближайшее их родство..." [31, с. 84–85]. Таким чином, Максимович був готовий на поступки, але лише в одному напрямку – зближення.

У XIX ст. українська тематика викликала великий інтерес серед наукових кіл Росії. Але це була зацікавленість однією зі складових частин руської землі і руського народу. Виникало багато питань, у тому числі й щодо початків української історії, на які кожен науковець відповідав по-своєму. На думку Погодіна, все населення після монгольської навали або загинуло, або переселилося до північної частини Русі. Київська земля залишалася безлюдною, і лише у XIV–XVI століттях сюди з Карпат переселилися малороси. Цим він пояснив, що великоросіяни мали неперервний зв'язок з центральною територією Київської Русі і були її прямими спадкоємцями. Таким чином, як влучно підкреслив О.Толочко, Погодін вирішував історичний парадокс середини XIX ст., який полягав у тому, що Україна вже була "відкрита", а російська історія вела свій відлік з півдня Русі, з Київських, Чернігівських та Переяславських земель, де історики його покоління розташовують українців. Переконував Погодіна у його правоті й той факт, що малороси, які представляли собою окремих народ, ніяк не пов'язували свої традиції з Київською Руссю, а акцентували увагу на козацькій добі. Навіть визнаний фахівець в області філології Срезневський стверджував, що в староруських пам'ятках не видно прикмет сучасної української мови [32, с. 332–333]. Для Максимовича визнання Погодіним існування малоросів у домонгольські часи ще раз доводило неможливість роз'єднати історію двох братніх народів. У 1857 році на сторінках "Русской беседы" з'явився лист Максимовича, адресований Погодіну, "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом". Тут учений зазначав, що у джерелах немає відомостей про масове переселення "полян з Київщини" на північ [33, с. 132]. Втім, як зазначав М.Погодін, була відсутня інформація й про сліди процвітання в цих землях. Як бачимо, аргументація науковців стосовно даного питання була досить слабкою і примітивною.

Після цього полеміка децю збавила оберти, втомивши обох її учасників. Проте вихід праці П.Лавровського "Ответ на письма г.Максимовича к г.Погодину", де він писав, що до татарського нашестя ні українська мова, ні російська не існували, а виникли зі спільного кореня значно пізніше, у XIV столітті [34], змусив Максимовича відреагувати на неї. Хоча він і вважав теорію Погодіна спростованою, вирішив поставити останню крапку. 1863 року вийшли "Новые письма к М.П.Погодину", які містили додаткову

інформацію, що стосувалася єдності української та великоросійської мови, а також існування обох мов у дотатарський період. У результаті тривалої суперечки вчені залишилися кожен при своїх переконаннях, вважаючи, що змогли відстояти і відстояли свою точку зору [35, с. 62].

Для науки в цілому спір Максимовича і Погодіна мав виключно позитивне значення, оскільки він спонукав учених до пошуків нових доказів правильності власних тверджень. Таким чином, вони ввели в науковий обіг і дослідили багато нових історичних джерел, запропонували власні методи дослідження писемних пам'яток. Хоч велика кількість тверджень та гіпотез учених не витримала випробувань часом, проблематика, яку вони підняли, залишається актуальною і нині.

На сьогоднішній день цілком зрозуміло, що дана полеміка мала значно глибший підтекст, імовірно, повністю не усвідомлюваний ученими. Її можна вважати першим публічним зіткненням російського та українського тлумачення історії Русі. Сама форма суперечки між дослідниками, насиченість науковою термінологією, особливо глибокий аналіз лінгвістичних проблем були не зрозумілими і не цікавими широкому колу читачів. Тому в той час ніхто не бачив у ній ідеологічного забарвлення.

У російській історіографії того часу полеміка Погодіна і Максимовича не лишила серйозного сліду. А от українські історики, починаючи з М. Грушевського, відводили їй особливу роль і бачили у Максимовичі українського патріота. Сьогодні важко об'єктивно визначити, хто з учених був ближче до істини, оскільки історична наука XIX століття лише починала розвиватися. Тим більше, Максимович, на відміну від Погодіна, не був професійним істориком, і всі свої висновки будував з точки зору філології. Відрізнялися науковці й способом мислення. Погодін мислив абстрактно і писав великими штрихами, не заглиблюючись у деталі, а Максимович – навпаки, не дивився на історичний процес у цілому, а висмикував окремі деталі. Отже, якщо виходити з позицій того часу, то загальна логіка була на боці Погодіна. Щодо Максимовича-українофіла, першого націоналіста, то він до кінця життя залишався вірним підданим Росії і ніколи не ставив під сумнів єдність південної та північної Русі навіть у далекій перспективі. Як зазначав Міллер, він просто не мислив націоналістичними категоріями [36, с. 55]. А полеміка щодо Київської спадщини була для нього радше внутрішньою – між двома складовими частинами Русі, аніж національною – між двома абсолютно різними націями. Виявляється, навіть позиція Погодіна, московського академіка, є більш проукраїнською, ніж Максимовича. Він принаймні визнавав окремішність малоросійського народу від великоросійського та самобутність його мови. Проте не слід кидатися в

крайнощі і вишукувати у його твердженнях український патріотизм. Історія України М.Погодіна цікавила найменше. Він лише намагався роз'єднати російську та українську історії, які вважав різними.

Література

1. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 28 серпня 1871 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 6217, 3 арк.
2. Письма М.П.Погодина к М.А.Максимовичу с пояснениями С.И.Пономарева. – СПб., 1882. – 143 с.
3. Письма М.П.Погодина, С.П.Шевырева и М.А.Максимовича к князю П.А.Вяземскому с предисловием и примечаниями Н.П.Барсукова // Старина и новизна. – 1901. – Кн. 4. – С. 1–222.
4. Письма М.П.Погодина к М.А.Максимовичу с пояснениями С.И.Пономарева. – СПб., 1882. – 143 с.
5. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 6 серпня 1848 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5951, 1 арк.; Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 28 жовтня 1869 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5996, 2 арк.; Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 28 серпня 1871 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 6217, 3 арк.
6. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 20 липня 1850 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5956, 1 арк.; Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 1 вересня 1850 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5958, 2 арк.; Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 16 лютого 1851 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5959, 2 арк.; Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 20 вересня 1851 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5960, 1 арк.
7. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 24 грудня 1848 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5952, 1 арк.; Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 8 січня 1852 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5961, 2 арк.
8. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 24 березня 1867 р. // НБУВ ІР, ф. III, пр. 5984, 2 арк.
9. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 20 червня 1867 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5985, 1 арк.
10. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 8 січня 1852 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5961, 2 арк.
11. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 1 лютого 1854 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5965, 2 арк.
12. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 7 грудня 1861 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5976, 2 арк.
13. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 6 грудня 1865 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5979, 1 арк.
14. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 17 січня 1853 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5964, 1 арк.
15. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 8 січня 1852 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5961, 2 арк.
16. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 7 березня 1868 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5988, 2 арк.

17. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 17 березня 1868 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5989, 2 арк.
18. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 24 серпня 1854 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5965, 2 арк.
19. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 1 січня 1865 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5978, 2 арк.
20. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 11 листопада 1869 // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5997, 2 арк.
21. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 7 березня 1863 // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5977, 2 арк.
22. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Кн. 4. – СПб., 1891. – 450 с.
23. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 17 березня 1868 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 5989, 2 арк.
24. Барсуков Н. Погодин М. Воспоминания // Старина и новизна. – 1901. – Кн. 4. – С. 1–31.
25. Памяти М.А.Максимовича. Оттиск из журнала Киевская старина. – К., 1898. – 102 с.
26. Чаев Н. Михаил Александрович Максимович (Прочтено в публичном Заседании Общества Любителей Российской Словесности 23 марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // Русский архив. – 1874. – Кн. 2. – С. 1055–1087.
27. Барсуков Н. Погодин М. Воспоминания // Старина и новизна. – 1901. – Кн. 4. – С. 1–31.
28. Лист М.П.Погодіна М.О.Максимовичу від 28 серпня 1871 р. // НБУВ ІР, ф. III, спр. 6217, 3 арк.
29. Погодин М. О древнем языке русском (Письмо к И. Срезневскому) // Московитянин. – 1856. – Т. 1, №2. – С. 113–139.
30. Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. – 1856. – Т. 3. – С. 78–139.
31. Там само. – С. 78–139.
32. Толочко О.П. Максимович versus Погодин // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси: У 3 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 331–350.
33. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо М.П.Погодину) // Русская беседа. – 1857. – Кн. 4. – С. 131–145.
34. Лавровский П. Ответ на письма г.Максимовича к г.Погодину // Основа. – 1861. – №8. – С. 14–40.
35. Йоханнес Реми. Отношения Украины с Россией в трудах М.Максимовича 1850–1860-х годов // Етнічна історія народів Європи.: Зб. наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 9. – С. 60–64.
36. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (в первой пол. XIX века). – СПб.: Алтейя, 2000. – 260 с.

**Тасмний український емісар у Парижі в 1847 р.
(до 200-річчя з дня народження кирило-мефодіївця
Миколи Івановича Савича)**

Ім'я Миколи Івановича Савича залишається маловідомим вітчизняному суспільству. Скупі біографічні свідчення про нього мають і історики. Втім, прізвище цієї людини міститься практично в будь-якому нарисі історії України. Адже Микола Савич був активним учасником українського патріотичного гуртка 1845–1847 рр., відомого під назвою Кирило-Мефодіївського товариства, яке прийнято називати першою українською політичною організацією. Більше того, він був найстаршим з його членів. Саме в контексті досліджень діяльності цього товариства переважно й розглядалася постать Савича. В радянські часи в історіографії найчастіше підкреслювалося, що він належав до революційно-демократичного, або радикального, крила кирило-мефодіївців, очолюваного самим Шевченком. Саме це крило начебто протистояло в товаристві ліберально-буржуазним реформістам, керованим Кулішем і Костомаровим. Такий погляд підносить постать Савича до рангу палкого борця за народну волю, що проводив свою діяльність укупі з Великим Кобзарем, закликаючи до повалення самодержавства та рішучих дій поміркованих співтоваришів. Виділення цього радикального крила диктувалося тогочасними компартійними догмами.

Сучасна українська історіографія поступово відходить від догматичних штампів і партійних кліше радянського комуністичного офіціозу. При всіх суперечках і палких дискусіях, які виникали у середовищі кирило-мефодіївців, джерела не дають можливості побачити протилежні "крила" в цьому нечисленному гуртку молоді української інтелігенції.

Кирило-Мефодіївське товариство стало зародком українського політичного руху й мало колосальний вплив на становлення, розвиток і діяльність українських політичних організацій у майбутньому, які щедро черпали свої програмні настанови з ідеології кирило-мефодіївців. "Це товариство, – зазначав відомий український історик Дмитро Дорошенко, – скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження" [3].

Зважаючи на величезне значення для української історії такого важливого феномена, як Кирило-Мефодіївське товариство, слід детальніше дослідити біографії його активних учасників, одним з яких і був Микола Савич. Що ж нам відомо про нього?

У більшості біографічних викладок говориться, що Микола Савич народився у 1808 р. Тож 2008 р. можна відзначати, як 200-річний ювілей від народження цього українського діяча. Однак, на жаль, точна дата народження зараз невідома. Більше того, в літературі можна зустріти навіть інші роки народження Савича. Олексій Маркевич, який близько знав Миколу Івановича в останні роки життя, не знаючи року його народження, напевне, припустив, що той народився близько 1810 р., спираючись при цьому на слова самого Савича [9, с. 5]. Щоправда, 1810 р. тут подано у вигляді здогадки.

А ось тритомний збірник документів "Кирило-Методіївське товариство", подаючи короткі біографічні відомості про Савича, вказує 1804 рік його народження [5, с. 469]. Проте, зважаючи на те, що 1804 р. у якості року народження фігурує лише тут, без додаткових пояснень розходжень з усталеним роком в інших працях, це можна віднести до простої помилки друку.

Прямої джерел, які б вказували на рік народження Савича, обмаль. Крім наведеного припущення Олексія Маркевича про 1810 р., є матеріали слідства над Савичем у III відділенні в липні 1847 р. Тут зазначено, що ув'язнений має "від роду 37 років". Це твердження при буквальному розумінні дозволяє нам визначати рік народження Савича як 1810 або 1809, залежно від того, святкував свій день народження він до липня чи після. Проте загальноприйнята практика тих часів свідчить про те, що навіть вихідці з дворянських родин не завжди знали не лише день свого народження, але й навіть рік. А святкування в людини, зазвичай, припадало на іменини, тобто день, коли вшановувався відповідний святий, ім'я якого носила людина, дуже часто охрещена саме цього дня. Також документи XIX ст. постійно грішать неточностями у визначенні віку людини. Таким чином, 1808 р. цілком може підходити у якості року народження Савича. Саме цей рік подається у найвідоміших біографічних нарисах [1, с. 15; 15, с. 416; 14, с. 189].

Якщо рік народження Миколи Савича визначається гіпотетично, то місце його народження розбіжностей не викликає. Це відбулося в селі Середняки Гадяцького повіту Полтавської губернії, де був розташований маєток його батька Івана Миколайовича Савича. Ця родина мала давнє козацько-шляхетське коріння. Дід майбутнього кирило-методіївця Микола Кузьмич Савич був бунчуковим товаришем, потім городничим у Гадячі, отримав чин колезького асесора. За мірками середньої руки дворянства Савичі жили досить заможнo. В документах згадується про 130 душ кріпаків [7, с. 77; 1, с. 16]. Крім старшого Миколи, в сім'ї був також молодший син Іван, народжений у 1816 р. Щоправда, про нього відомості майже відсутні.

Микола Савич отримав гарну домашню освіту. Його батько мав велику бібліотеку, де, крім російських, було багато іноземних книг, переважно французьких. Їх читання дозволило юному паничу не лише опанувати французьку мову, яка вважалася тоді світовою, але й ознайомитися з ідеями французьких просвітителів. Це давало привід у подальшому близьким товаришам Миколи Івановича називати його "останнім вольтер'янцем".

Виявивши потяг до знань, Микола Савич вирішив вступити до університету. На той час в Україні був лише один університет у Харкові. Саме сюди і вступив для навчання на філософському факультеті юний дворянин із Середняків. Дослідник біографії Миколи Савича Петро Бойко зазначив, що в Харкові юний студент відразу підпав під українофільський вплив відомого поета, байкаря, історика, педагога та перекладача Петра Петровича Гулака-Артемовського, який на той час уже був професором історії у цьому університеті. За свідченням Петра Бойка, саме завдяки Гулаку-Артемовському 18-річний Микола Савич у 1826 р. познайомився з видатним польським поетом, культурним і політичним діячем Адамом Міцкевичем, який тоді перебував на Україні [1, с. 16]. Міцкевич, який завжди виступав за відродження незалежності Польщі, а також за скасування кріпацтва та станових привілеїв, дуже цікавився новою українською літературою, яка тільки народжувалася, й уважно слідкував за її розвитком. В 1827 р. Петро Гулак-Артемовський видав баладу "Твардовський", яка була українським перекладом міцкевичевої "Пані Твардовської". Сам Міцкевич високо оцінив українську поетичну версію свого твору.

Безперечно, час, на який припало навчання Савича в Харкові, був сповнений карколомними подіями, що жваво обговорювалися у суспільстві. Щойно був придушений виступ декабристів 1825 р. й відбулися судові процеси та покарання винних у виступі проти самодержавства. Резонанс від цієї гучної справи тривав довго. У середовищі інтелігенції нерідкими були симпатії саме на боці "бунтівників". Але про такі речі говорили пошепки, лише довіреним особам, щоб не наразитися на небезпеку з боку імперського уряду.

У такій атмосфері відбувалося формування особистості Савича. Ймовірно за все, юний Микола так і не завершив університетського курсу. 14 (26) квітня 1828 р. був опублікований маніфест царя Миколи I про початок війни з турками у відповідь на утиски православних в Османській імперії. Проголошення війни викликало загальний патріотичний підйом. Згадувалися славні перемоги над турками у попередніх війнах, наголошувалося на необхідності допомоги православним народам: грекам, болгарам, румунам. Молодь, сповнена шляхетних і прагматичних бажань здобути слави та вислужитися, охоче записувалася до війська.

У 1829 р. молодий Микола Савич прямо зі студентської лави вступив до Каргопольського драгунського полку. Ця військова частина вже встигла прославитися у боях з противником, беручи участь у захопленні Бухареста та Софії, й особливо відзначилася 14 вересня 1828 р. поблизу румунського селища Боєлешті, де змогла не лише зупинити натиск переважаючих сил турків, але й перейти у рішучий наступ і наголову розгромити противника. Ця перемога зміцнила позиції російських військ у Валахії й сприяла подальшим успіхам царської армії. За наказом Миколи I, на пам'ять про цю подію на парадних касках драгунів Каргопольського полку був викарбуваний напис "За отличие".

Командувачем Каргопольського драгунського полку був відомий военачальник, генерал Федір Климентович Гейсмар, німець за походженням. Він являв собою тип вірного служачи, що віддано виконує всі накази свого повелителя. У 1825 р. Гейсмар брав безпосередню участь у розгромі повстання декабристів. Саме його солдати біля села Ковалівка придушили бунт Чернігівського піхотного полку та заарештовували командирів повстанців Сергія Муравйова-Апостола та Михайла Бестужева-Рюміна, відправлених незабаром царським вироком на шибеницю.

Савич узяв участь у війні, коли вона вже завершувалася. Тому відзначитися він не зміг. 2 (14) вересня 1829 р. було укладено Адріанопольський мир, який ознаменував нову перемогу Росії над Османською імперією.

Відсутність бойових нагород у Савича компенсувалася присвоєнням йому чину прапорщика у наступному 1830-му році. Можливо, Микола Іванович зміг би зробити військову кар'єру. Здоров'я мав гарне. Від природи високий, сильний. Олексій Маркевич, навіть згадуючи 75-річного Савича, відзначав: "бадьорий, високий, сильний, грубий, з червонявим лицем і сивим волоссям, говорив він досить різким пискливим голосом; одягався дуже недбало" [9, с. 7]. Інший знайомий старого Савича Лев Мацієвич описував його так: "Савич був уже дуже старий – середній на зріст, кремезний, з червонястим, трохи одутлим обличчям і великою широкою бородою, але ще досить бадьорий і балакучий" [10, с. 229–238]. Німецький лікар Фідер, що оглядав Савича в 1847 р., відзначив його "атлетичну, гладіаторську будову тіла" [7, с. 67].

У військовому послужному списку Савича нічого не говориться про те, чи брав він участь у придушенні польського повстання 1830–1831 рр., хоча його Каргопольський драгунський полк був у самій гущі подій, а савичевий патрон – генерал Гейсмар особисто керував штурмом революційної Варшави. Тоді дехто з українських і російських інтелігентів симпатизував полякам, які продовжували справу декабристів і боролися проти самодержавної тиранії.

У 1832 р. бачимо Савича вже у чині поручика. Чи висловлював тоді Савич співчуття революційному руху – невідомо, але за 15 років під час слідства буде з'ясовано, що він категорично засуджував "китаїзм" у Російській імперії, тобто східний деспотизм, азіатчину, які панували тут [7, с. 59, 77].

З невідомих мотивів Савич у 1832 р. був звільнений від служби "за домашніми обставинами". Можливо, це було пов'язано з хворобою та смертю батьків.

Проте в Середняках він довго не засиджується. В 1832–1834 рр. він продовжив навчання у Парижі, де серйозно вивчав хімію у Колеж де Франс. Без сумніву, три роки у пореволюційній Франції наклали великий відбиток на суспільні погляди Савича, що еволюціонували у бік демократизації. Можна припустити, що у французькій столиці могли перетнутися шляхи Савича та Міцкевича, який з 1832 р. періодично жив у Парижі, був лідером місцевої польської еміграції й згодом навіть викладав у Колеж де Франс слов'янську словесність. Про можливий налагоджений зв'язок між Савичем і Міцкевичем може непрямо свідчити їхня зустріч у Парижі в 1847 р., у реалізації якої Микола Іванович перед цим був переконаний [10, с. 229–238].

Після повернення з Франції Савич кілька років жив у батьківському маєтку в Середняках на Полтавщині. Час від часу він навідувався до Харкова, де колись навчався в університеті. Саме в результаті таких відвідин зав'язалося знайомство між Савичем і трохи молодшим від нього Костомаровим, який тоді саме навчався в Харківському університеті. Не виключено, що познайомити їх міг Гулак-Артемівський, який був учителем обох, або хтось інший з харківської інтелігенції. Принаймні, описуючи візит Савича до своєї київської квартири у 1846 р., Костомаров називає його "старовинним моїм знайомим" [8, с. 479].

Є багато свідчень, що Савич мав товариський характер, охоче сходився з людьми, був ерудований. Ось що писав згодом про нього згадуваний вище Маркевич: "Розмовляти з Савичем було цікаво; він був чоловік розумний, освічений і щодо напрямку зовсім не старомодний...; все українське він дуже любив..." [9, с. 8].

Немає інформації про якісь визначні події у житті Савича за 1835–1845 рр. Очевидно, він займався справами свого маєтку, крім того поширював ліберальні ідеї. Відомо, що після повернення з Франції він звільнив своїх кріпаків [1, с. 16]. Оскільки ця акція була проведена ним, то, мабуть, він був уже повноправним власником маєтку свого батька, а той уже помер. В умовах панування кріпацтва цей крок був досить нетиповим для тогочасного поміщицького суспільства.

Тим часом у Києві почав формуватися гурток молодого інтелігенції, просякнутої любов'ю до України, панславістичними та євангельськими ідеями. Восени 1845 р. доля звела тут багатьох неординарних особистостей, які у подальшому відіграли неабияку роль в історії України. По закінченні Дерптського університету до Києва приїхав Микола Гулак. В цей же період почав викладати в київській гімназії Микола Костомаров. Закінчував навчання в Київському університеті Василь Білозерський. Не виникає заперечень, що саме серед гурту цих трьох на початку 1846 р. і виникла ідея заснувати товариство на честь святих Кирила та Мефодія.

У першій половині 1840-х рр. серед молодих українських інтелігентів уже існував молодіжний гурток, учасниками якого були Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Олександр Тулуб. Невеличкі гуртки серед студентів були звичайним явищем. А оскільки серед студентів було дуже багато поляків, які мали свої угруповання, цілком логічним виглядає і створення гуртка українських інтелігентів-патріотів. Пізніше ідею заснування товариства приписували собі і Костомаров, і Білозерський [8, с. 475; 5, с. 399]. Однак головною організуючою силою все ж таки слід визнати саме Гулака. Випускник Дерптського університету, "просякнутий духом корпоративізму", єдиний юрист за фахом Гулак більше за інших надавав ваги саме формальним ознакам товариства. Скромний, трохи відлюдкуватий, енциклопедично обізнаний Гулак палко захопився ідеєю таємного товариства. До речі, Гулак буде єдиний, крім Костомарова, у кого жандарми виявили при трусі перстень з емблемою товариства. Дуже швидко до цього гуртка почали приєднуватися й інші, здебільшого студенти, серед них можна назвати Олександра Навроцького (двоюрідного брата Гулака), Опанаса Марковича, Івана Посяду, Олександра Тулуба, Георгія Андрузького, вчителя Дмитра Пильчикова і, нарешті, Тараса Шевченка. Куліш же ще з кінця 1845 р. виїхав до Петербурга, де швидко здобув прихильність ректора Петербурзького університету П.О.Плетньова, і навіть розмірковував одружитися з його дочкою, але продовжував підтримувати зв'язок з київськими товаришами. Спочатку товариство кирило-мефодіївців дещо нагадувало релігійно-містичний гурток на зразок масонської ложі. Вступ до нього регламентувався певними обрядовими формальностями: складання присяги, обов'язок тримати відомості про товариство в таємниці, як знак належності до товариства носіння персня тощо. В якості печатки планувалося використання особистої печатки Костомарова з написом: "Іоан, гл. VIII, ст. 32, Н.К." У Святому Писанні в указаному місці знаходиться фраза: "І зрозумієте істину, і істина визволить вас!" Саме вона стала девізом таємного товариства. Маємо свідчення, що Костомаров з трьома товаришами якось уночі пробралися до Софійського собору, щоб скласти

урочисту клятву [11, с. 271]. Двоє товаришів Костомарова тут безсумнівні – Гулак і Білозерський. Хто був четвертим, можна лише здогадуватись, але за деякими причинами можна припустити, що це був Навроцький. Він близький родич Гулака, був у курсі подій, пов'язаних з товариством, брав участь в обговоренні ідеї створення товариства, а головне – єдиний, крім Гулака, з кирило-мефодіївців, хто під час слідства категорично відмовлявся свідчити про товаришів, що й було відмічено жандармами. Хоча не можна відкидати ймовірність, що присягу в Софійському соборі, крім трійці засновників, склав хтось інший, наприклад, Пильчиков, який незабаром виїхав до Полтави і не був навіть притягнений до слідства.

Але формалізація товариства призводила до його замкненості, таємничості, і це могло викликати занепокоєння декого з тих, що були близькі до гурту, проте не бажали зв'язувати себе містичною присягою і підпорядковуватися певній обрядовості. Так, наприклад, відсахнувся на деякий час від товариства Маркович, коли Костомаров показав йому перстень. Подібну реакцію на розмови про товариство бачимо у Посяди [7, с. 116, 27]. Тому, ймовірніше за все, нові люди залучалися до товариства без наявності будь-якої формальності, хоча кирило-мефодіївці і намагалися вводити в своє середовище лише тих, кому можна було довіряти.

Відсутність будь-якої організаційної структури проявлялась у відсутності впорядкованих зустрічей, узгодженої діяльності, і навіть у тому, що ті люди, яких пізніше об'єднали під єдиною назвою "кирило-мефодіївців", часто не знали один одного або знали дуже поверхово. Не було і впорядкованого місця зборів. Збиралися в різних місцях, у різних складах і кількостях. Тож якщо умовно об'єднати всіх у сукупність "Кирило-Мефодіївське товариство", то виникне необхідність виділити всередині його ще декілька мікрогруп, хоча дехто, такі як Костомаров, Гулак і Білозерський, все ж таки залишаються зв'язуючою ланкою між ними.

У цілому, ідеї кирило-мефодіївців про визволення й об'єднання слов'янських народів, необхідність вивчення слов'янських мов, відродження української національної культури і, навіть, необхідність скасування кріпацтва не були кримінальними, тому не було особливої необхідності їх приховувати, і кирило-мефодіївці часто їх виражали у бесідах з іншими людьми. Так, Костомаров вів подібні бесіди з поміщиком В.В.Тарновським, чиновником М.А.Рігельманом і навіть з помічником попечителя учбового округу М.В.Юзефовичем, який відіграв дуже ганебну роль у цій історії [5, с. 276]. Хоча до подій 1847 р. Юзефович складав певну протекцію для Костомарова, і неабияку для Куліша. Неодноразово Костомаров говорив Юзефовичу про бажання створити науково-літературне товариство для вивчення слов'янських культур. А одного разу навіть говорив йому щось

про рукопис, відомий нам під назвою "Книги буття українського народу" [5, с. 286–287].

Одночасно з, так би мовити, легальною діяльністю ватажки товариства Костомаров, Гулак і Білозерський проводили вербування нових членів. Воно було обережним: спочатку вивідувався спосіб мислення людини, її нахили, потім говорилося про необхідність працювати для доброї справи, але про вступ до якогось товариства, як правило, не говорилось, і тому ці люди часто про нього нічого не знали. Часто вербування закінчувалося невдало. Крім наведених випадків з Марковичем і Посядою, можна згадати й спробу Шевченка і Костомарова залучити до товариства студента-поляка Юліана Беліна-Кенджицького [13, с. 153–159].

На середину 1846 р. відомості про товариство Костомарова з товаришами були вже широко поширені серед студентів [13, с. 153–159]. При тодішній системі доносительства, коли все життя студентства і професури було під контролем, важко уявити, щоб жодна інформація не потрапила до попечителя учбового округу та його оточення. Принаймні сам факт періодичних зборів студентів і молодих чиновників у Гулака чи Костомарова, які самі кирило-мефодіївці і не намагалися приховувати, мав бути відомим місцевій владі. Отже, вже в 1846 р. існування українофільського гуртка не було глибокою таємницею.

Костомаров був головним ідеологом товариства. Саме від нього походить переважна кількість тих творів, які були визнані програмними документами кирило-мефодіївців. Про значення Костомарова для функціонування товариства свідчить і те, що з від'їздом його на лікування до Одеси влітку 1846 р. будь-яка діяльність гуртка припинилася, а з поверненням знов поживалася.

Влітку–восени 1846 р. Костомаров написав твір, який з легкої руки Куліша увійшов до історіографії під назвою "Книга буття українського народу" (або "Закон Божий", така назва була дана йому жандармами). Деякі ідеї свого твору Костомаров запозичив з популярної тоді серед польської інтелігенції "Книги народу польського і пілігримства польського" Адама Міцкевича, опублікованої в Парижі в 1832 р. Проте Костомаров замінив месіянїзм польський у слов'янському колі, присутній там, на месіянїзм український, пов'язавши відновлення волі слов'янських народів з пробудженням України.

Якщо до цього кирило-мефодіївці діяли, в цілому, в правовому полі (коли не брати до уваги, звичайно, сам намір створення таємного товариства), то написання цього твору вже могло тлумачитися як певний злочин. Ще більшим злочином, звичайно, слід визнати недруковані, антиурядові поезії Шевченка, які у великій кількості ходили серед кирило-

мефодіївців, і не тільки між ними.

Восени 1846 р. можна знову бачити більшість кирило-мефодіївців у Києві, хоча Білозерський і Пильчиков уже вчителювали в Полтаві, а Куліш перебував ще в Петербурзі. Твір, написаний Костомаровим ("Книга буття українського народу"), зачитувався й обговорювався у гуртку друзів. У своїх бесідах кирило-мефодіївці торкалися багатьох різноманітних питань, зокрема, і політичних проблем, що в ті часи межувало зі злочином. Швидше за все, число учасників листопадово-грудневих дискусій не перевищувало 5–6 чоловік. Точно відомі прізвища Гулака, Костомарова, Шевченка, Марковича та Навроцького.

Саме в цей момент діяльності товариства на авансцену виходить Микола Савич. Він їхав за кордон і на кілька днів завітав до Костомарова. 22 жовтня 1846 р. він отримав паспорт для виїзду за кордон для лікування, а також господарських і комерційних потреб.

Його приїзд стався напередодні Різдвяних свят, і Костомаров радо залучив старого приятеля до зборів на квартирі Гулака. Палкі дискусії між молодими інтелектами продовжувалися до глибокої ночі. Невідомо, чи знав Савич про товариство ще до приїзду в Київ, чи дізнався про нього, вже перебуваючи в Костомарова, але факт, що він відразу активно включився у діяльність кирило-мефодіївців.

Ось що згадував про це Костомаров у своїй "Автобіографії" в останні роки життя: "Настали Різдвяні святки. До Києва приїхав старовинний мій знайомий, колишній студент Харківського університету Савич, поміщик Гадяцького повіту. Він їхав до Парижа. В перший день Різдва ми зійшлися з ним у Гулака на Старому Місті в будинку Андріївської церкви. Крім нього, гостем Гулака був Шевченко. Розмови торкнулися слов'янської ідеї: природно виплила на сцену наша заповітна думка про майбутню федерацію слов'янського племені" [8, с. 479].

Отже, як видно зі слів Миколи Івановича (Костомарова), після приїзду до нього Миколи Івановича (Савича) вони разом пішли до іншого Миколи Івановича (Гулака). Кумедно, зібралися три повних тезки, й, очевидно, не обійшлося без жартів з цього приводу.

Проте зустрічей трьох Микол Івановичів було кілька. Про це знаємо з доносу студента Олексія Петрова, з якого й почала розгортатися справа Кирило-Мефодіївського, або, згідно з документами жандармського слідства, Україно-Слов'янського товариства. У своєму доносі від 3 березня 1847 р. Петров свідчив: "Займаючись досить пізно увечері, я часто чув у Гулака зібрання людей і роздуми про предмети, що стосувалися держави, просякнуті цілковито ідеєю свободи. Оригінальність думок, що тут викладалися про різні галузі державного управління, захоплювала мене,

внаслідок чого я почав звертати більше й більше уваги на подібні зборища та розмови; помічаючи такі збори досить часто й бачачи, що предмети суперечок були одні й ті ж, я з достовірністю міг зрозуміти, що вони в основі своїй повинні були мати мету визначену.

Одного вечора я почув, як особи товариства, що зібралося у Гулака, подавали свої думки стосовно кращого республіканського устрою для Росії. Розмова ця проходила між наступними особами: поміщиком Савичем, студентом Навроцьким і професором Костомаровим. У цій розмові поміщик Савич ревно доводив необхідність знищити в Росії монархічний спосіб правління й намагатися влаштувати правління народне з представницькою формою, у якому б кожне окреме слов'янське плем'я мало в себе особливого представника, котрий засідав би в загальній раді слов'янських племен. На думку Савича були зроблені заперечення та запити проф. Костомаровим. Далі Савич доводив можливість зробити такий переворот за теперішніх, на його думку, нерозумних вчинках уряду. Наводячи в приклад побудову Київської фортеці [й розповівши], що він говорив з одним інженерним офіцером і що офіцер цей доводив йому необхідність такої побудови, як найважливішого стратегічного пункту, але що, на думку Савича, це буде найзручніше місце для зібрання осіб, які мають намір здійснити повстання, доводив дурні розпорядження змовників 1825 року, внаслідок яких розпоряджень вони не могли виконати своїх намірів і що взагалі уряд бажає придушити народний дух, або, як висловлював цей поміщик Савич, бажає запровадити в Росії китаїзм, але що дух народний необхідно має звільнитися від тяжючого на ньому деспотизму...

Іншим разом Савич перед від'їздом своїм за кордон відвідав Гулака й знову, розмовляючи про предмети державні, торкнувся того, що важливими помічниками в їхній справі можуть бути також вихованці військово-навчальних закладів, якщо між ними розповсюджувати ідею свободи, при цій розмові знаходився студент Навроцький" [5, с. 24–25].

Як можна побачити з цього уривку, Савич активно пропагував серед кирило-мефодіївців ідеї збройного повстання проти самодержавства та найширшого залучення до нього молодих військових, що поділяли такі думки. Критичне звернення до невдалого революційного досвіду 1825 р. тут не випадкове. Савич як найстарший серед кирило-мефодіївців добре пам'ятав ті події, та й за віком цілком би міг опинитися серед декабристів. Військова сфера йому була добре відома, а серед офіцерського корпусу, напевно, він знав багатьох людей, що поділяли революційні ідеї. Саме такий радикалізм промов Савича дозволяв радянським історикам зараховувати його до революційно-демократичного крила кирило-мефодіївців,

бачити його близьким за бунтарським духом до Шевченка. Дійсно, радикальні ідеї Савича різко розходилися з миролюбним, християнським, ліберальним характером програмних документів товариства. Його виступи, без сумніву, пожвавили дискусії щодо форм і методів діяльності кирило-мефодіївців. Однак епізодична участь Савича в самому товаристві, яка обмежилася кількома зборами деяких його членів у грудні 1846 р., не дозволяє бачити формування якогось окремого радикального крила у невеличкому гурті кирило-мефодіївців навколо Шевченка та Савича.

Різдво 1846 р. (25 грудня) стало певним підсумком у діяльності товариства. Савич взяв участь у його засіданнях тоді, коли саме товариство могло відзначати свою першу річницю від моменту утворення. Адже воно якраз і відбулося за рік до цього [5, с. 177, 179].

Незабаром Савич виїхав за кордон. Він мав паспорт на проїзд до Німеччини, Італії, Швейцарії та Бельгії [7, с. 57]. Однак головною метою його подорожі була французька столиця. Про спрямування Савича до Парижа свідчили Костомаров у своїй "Автобіографії" та Петров під час допиту у березні 1847 р. [8, с. 479; 5, с. 27].

Серед завдань, які планував виконати Савич, одним з найголовніших був візит до Міцкевича, якого шанували не тільки кирило-мефодіївці, але й діячі революційного та панславистичного руху. Під час слідства у травні 1847 р. з'ясувалося, що польського революціонера-емігранта у Парижі в 1846 р. відвідував відомий слов'янофіл Федір Чижов, близький до кирило-мефодіївців. Однак жандарми переконалися у непричетності Чижова до товариства і, взявши з нього підписку про нерозголошення свого затримання у III відділенні, відпустили на волю, посиливши цензурний нагляд за ним [7, с. 229–231, 256].

Хоча виявилось, що Чижов непричетний до Кирило-Мефодіївського товариства, відкрилися досить цікаві обставини. Чижов виїхав за кордон у листопаді 1846 р., у грудні того ж року за кордон виїхав Савич. Обидва відвідали Міцкевича у Парижі. На початку 1847 р. за кордон вирушив і Куліш. Проте його виїзд дещо затримався через одруження з Олександрою Білозерською, сестрою Василя Білозерського, який, до речі, теж мав супроводжувати молодят у закордонну подорож. Паспорт Куліша був виписаний для проїзду до Пруссії, Саксонії та Австрії [6, с.13], але Чижов свідчив, що у Відні вони мали зустрітися з Кулішем, де б Чижов дав тому адреси своїх закордонних візаві. Без сумніву, серед цього переліку була б і паризька адреса Міцкевича [7, с. 246; 12, с. 47]. Як відомо, подорож подружжя Кулішів і Білозерського не відбулася через їх арешт у квітні 1847 р. у Варшаві. Як не відбулася і подорож за кордон Шевченка через ті ж обставини, який мав приєднатися до товаришів [13, с. 121].

Серед своїх знайомих за кордоном Чижов на слідстві згадав двох Савичів, одного з яких зустрів в Італії й поставився до нього неприхильно, назвавши його "дурним, зухвалим і боягузом". Іншого він знав лише заочно, з листа, відправленого тим до свого приятеля. Цього невідомого йому Савича Чижов характеризував як "людину розумну та серйозну" [7, с. 246–247]. На жаль, відсутність у словах Чижова імен чи будь-якої іншої інформації, що дозволила б ідентифікувати героя цієї розвідки, не дозволяє нам визначити, хто з цих двох був Миколою Івановичем. Однак, напевно, ним був останній. По-перше, словесна характеристика, дана йому Чижовим, співпадає з характеристиками Савича інших людей, по-друге, немає ніяких відомостей, що Микола Іванович був на початку 1847 р. в Італії, але він цілком міг бути автором згаданого листа.

Про мету візиту Савича до Міцкевича можна лише здогадуватися. Відомо точно лише те, що він віз лідеру польської еміграції "Кавказ" Шевченка, переданого йому особисто автором. Цей революційний твір, що викривав загарбницьку, агресивну політику російського самодержавства, прославляв дух волі, боротьбу проти царизму, презентував народження в Україні потужного національно-визвольного руху. Зі слів згадуваного вище Мацієвича, знаємо, що Савич виконав це доручення Великого Кобзаря [10, с. 229–238]. Не викликає сумніву, що Савич повідомив Міцкевичу і про існування Кирило-Мефодіївського товариства, діяльність якого відразу привернула до себе увагу з боку польських емігрантів, яка незабаром ще більше посилилася у зв'язку з розгромом товариства й арештами кирило-мефодіївців. Могло йтися й про встановлення тісніших контактів між київськими українофілами та польськими революціонерами.

У той час, коли Савич успішно завершував свою таємну місію до Парижа, на батьківщині вже почалися арешти кирило-мефодіївців. 3 березня 1847 р. студент Петров подав донос попечителю Київського учбового округу Олександрю Траскіну та його помічнику Юзефовичу. Згідно з повідомленнями Петрова, ним викрита чисельна розгалужена антиурядова організація, що сполучила у собі представників багатьох слов'янських племен. Її члени носять золоті каблучки з іменами Кирила та Мефодія, а центр знаходиться у Москві. Деякі таємні посланці, зокрема Савич, уже вирушили за кордон з метою невідомою, але, безумовно, шкідливою для уряду. Взагалі, чверть доносу Петрова була присвячена саме свідченням про Савича, в той же час про Шевченка згадувалося лише побіжно [5, с. 24–26].

Зараз відомо, що свідчення Петрова були явно перебільшеними. Свою інформацію він отримав від Гулака, який хотів вразити 19-річного юнака масштабністю та розгалуженістю конспіративного товариства. Насправді, Гулак видавав за дійсне бажане. Діяльність товариства була у

багато разів скромнішою.

Однак отримавши повідомлення Петрова влада почала реагувати. Негайно прокотилася хвиля арештів. Протягом березня–квітня були заарештовані Гулак, Костомаров, Шевченко, Куліш, Білозерський, Навроцький, Посяда, Андрузький, Тулуб, згодом – Маркович. Крім них, до слідства було притягнуто ще кількох осіб, що мали знайомства з кирило-мефодіївцями, як-от Чижова, проте їх незабаром відпустили. Постать Савича дуже непокоїла жандармів, але той був за кордоном, не відомо де, й заарештувати його не було ніякої можливості. Вже 21 березня 1847 р. шеф жандармів Олексій Орлов віддав наказ негайно затримати Савича, якщо він десь з'явиться. Граф Орлов, що отримав свій титул за придушення декабристів, серед яких, до речі, був і його рідний брат, пильно слідкував за найменшими проявами вільнодумства. Він чесно служив царю, дотримуючись клятви, даної тому в 1826 р. Тоді Микола I помилував його молодшого брата Михайла, причетного до декабристів, натомість Орлов присягнувся служити імператору до останнього свого подиху.

6 травня 1847 р. міністр закордонних справ імперії Карл Нессельроде повідомляв Орлову, що зробив розпорядження російським місцям у Німеччині, Італії, Швейцарії та місті Гаазі про затримання Савича й оголошення йому царського наказу про негайне повернення до Росії [7, с. 59]. Як і Орлов, Нессельроде, який чотири десятиріччя очолював зовнішнє відомство Росії, сумлінно виконував свій обов'язок. Син німецького дворянина та заможної єврейки, він народився на англійському кораблі біля берегів Португалії і все своє життя вірно служив російському царю [4, с. 465]. Однак поки що Савича він знайти не міг.

Поступово слідчі на чолі з Орловим і начальником III відділення Леонтієм Дубельтом переконалися, що справа явно перебільшена. 7 травня 1847 р. Орлов з радістю повідомляв наміснику Царства Польського Івану Паскевичу-Еріванському про виявлені обставини справи "Україно-Слов'янського товариства", що недовгий час існувало між трьома особами Гулаком, Костомаровим і Білозерським і мало на меті об'єднання слов'ян під владою царя і розповсюдження між ними освіти й православної віри. Всі інші виявилися непричетними до цього товариства. Хоча серед них слід визнати Шевченка найбільшим злочинцем за його злочинні поезії й пасквілі на августійшу родину [5, с. 59–61].

Проте розголос про секретний процес над українофілами вже пішов. Інформація про арешти почала просочуватися за кордон. Подекуди чутки обростали найнеймовірнішими подробицями. Справу треба було припиняти. 30 травня 1847 р. всім ув'язненим було оголошено вирок. Він виявився м'якшим, ніж очікували арештанти, і полягав у засланні до різних

місце Великої Росії. Ув'язнення було присуджене лише Гулаку (три роки), Костомарову (рік) та Кулішу (чотири місяці). Про заслання Шевченка у солдати з забороною від царя писати й малювати загальновідомо. Таким чином, справа Кирило-Мефодіївського товариства була закрита ще до арешту його закордонного емісара Савича, щодо якого жандарми дійшли висновку, що він також не є членом товариства.

У 1847 р., майже одночасно з секретним процесом у Петербурзі за справою кирило-мефодіївців, у Парижі друкуються повідомлення про розправи царату над відомими українськими панславістами, серед яких згадуються імена Шевченка, Куліша та Костомарова.

Паризькі газети "Journal des débats" та "Democratie pacifique", журнал "Revue Indépendante", який видавали Жорж Санд і П'єр Леру, вже влітку 1847 р. повідомляли про арешт учасників секретної антиурядової організації в Києві та заслання в солдати Шевченка, доля якого викликала шире співчуття [2, с. 11; 14, с. 313–314]. Оскільки справа в Росії була засекречена, відомості за кордон передавалися нелегально. Одним з каналів інформації був зв'язок між польськими революційними осередками всередині Російської імперії зі своїми побратимами-емігрантами, насамперед у Парижі.

Цікаво, що саме підпільну роботу французьких поляків одразу заперечив Микола I, отримавши перші звістки про кирило-мефодіївців: "Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижа; довго цій роботі на Україні ми не вірили, тепер їй сумніватися не можна; і дякувати богу, що так розкрилося..." І хоча вплив поляків-емігрантів з французької столиці на діяльність кирило-мефодіївців не знайшов подальшого підтвердження, першопочатково III відділенням розглядався саме паризький слід [5, с. 33–39; 7, с. 285].

Невідомо, чи дійшла інформація про арешти в Росії до Савича. Швидше за все, ні. 10 (22) червня 1847 р. Микола Савич, якого вже три місяці розшукували, прийшов до російської місії при Німецькому Союзі з проханням дозволити йому проїзд до австрійських володінь. Як можна здогадатися, на цьому його закордонна подорож була завершена. Савичу була оголошена монарша воля про негайне повернення до Росії, й він змушений був дати розписку, що зобов'язується в найкоротший термін це зробити [7, с. 60].

Про мотив поїздки до Австрії Савича можна лише здогадуватися. Це могла бути зустріч з Кулішем, згадаймо, що саме про зустріч з ним у Відні згадував Чижов. Могли бути й інші причини. Однак, довідавшись про негайне повернення, шокований Савич впав у сильну депресію. Збитий з пантелику, він тепер перебував під впливом найжахливіших здогадок.

Повернення його лякало. Не так давно він спілкувався з Адамом Міцкевичем і передав тому Шевченкову поему "Кавказ". Можливо, саме цей факт змушував Савича так лякатися повернення до Росії, бо за зв'язок з польськими революціонерами його б, звичайно, по голівці не погладили. Вже той факт, що його так настійливо шукали за кордоном, свідчив про те, що, очевидно, справа серйозна. Савич був у відчаї. 12 червня, коли він прибув до міста Касселя, його нервові переживання досягли краю, і наступного дня, порізавши собі у лазні обидві руки й шию, Савич здійснив спробу накласти на себе руки. Вчасно прибула медична допомога врятувала його від смерті. Лікар констатував симптоми психічного розладу. Пояснюючи свої дії, Савич заявив, що не бачить за собою ніякої провини, але боїться бути звинуваченим. Суїцидальні нахили не покидали Савича, він постійно твердив: "Я хочу померти". За ним було встановлено пильний нагляд, щоб уникнути нових спроб самогубства, й відправлення його до Росії довелося відкласти, доки він одужає. До Савича були приставлені переодягнені агенти німецької поліції та лікар, які слідували за кожною його дією. Очевидно, німці гадали, що пильнують великого злочинця, якщо через нього так сполошився уряд Російської імперії [7, с. 61–70].

Як виявилось згодом, жандарми нічого не знали про зв'язок Савича з Міцкевичем, а арешт його був пов'язаний зі справою "Україно-Слов'янського товариства", яку тільки-но благополучно закрили. Лише 16 липня 1847 р. російський пароплав "Николай I", що здійснював рейс Любек–Кронштадт, доставив Савича до Росії. Кронштадтський військовий губернатор Фадей Беллінсгаузен, знаменитий першовідкривач Антарктиди, негайно відправив арештанта та всі його заплomboвані речі до III відділення.

У паперах Савича не було нічого протизаконного. Єдиним цікавим документом, на який звернули увагу жандарми, виявився його маленький трактат "Звільнення жінки", де автор виступав за емансипацію жінок, зрівняння їх у правах з чоловіками, а також за реформування духовної сфери. Він передбачав у майбутньому злиття всіх філософських і релігійних учень сходу та заходу [7, с. 76].

18 липня Савича нашвидкуруч допитали. На допитах Савич розповів усе, що знав. А знав він небагато. У доповіді Орлова царю відмічалось, що в Києві Савич був проїздом, бачився з Костомаровим, Гулаком і Навроцьким, інших не знав узагалі. Знайомство з Шевченком Орлов не відмітив, очевидно, щоб не обтяжувати долю і так уже нещасної людини. Зате було відмічено, що в'язень брав участь у війні проти турків. Ця обставина, звичайно, була на його користь.

Дізнавшись про дії Савича під час арешту, Микола I прихильно поставився до його особи. Роль батька, якого діти бояться і поважають,

йому завжди подобалась, і на доповідь Орлова про Савича сказав з посмішкою, але дуже ласкаво: "Представитъ обыкновенным докладом по снятии допроса" [7, с. 77].

Арешт Савича став останнім епізодом у справі кирило-мефодіївців. Вважаючи його й так уже покараним своїм страхом, царський уряд звільнив Савича. Той навіть отримав право проживати в Україні, що було заборонено іншим учасникам товариства.

Спочатку його вислали на Полтавщину до власного маєтку, а з 1848 р., продавши свій маєток заможному дідичу Григорію Галагану, Микола Іванович майже постійно проживав в Одесі. До речі, домашнім учителем Григорія Галагана був згадуваний вище слов'янофіл Чижов. Це доводить, що зв'язок між Савичем і Чижовим, хоч і не безпосередній, усе-таки був.

В Одесі, за свідченням знайомих, Савич став одним із "весьма заметных членов исторического одесского интеллигентного общества" [1, с. 16]. Співпрацював тут у газеті "Одесский вестник", пізніше був радником Одеської міської ради та мировим суддею. Згодом Савич хвалився Мацієвичу, що в 1850 р. зустрівся з Миколою Гоголем [10, с. 229–238].

У квітні 1854 р. Одеса зазнала варварського бомбардування з боку моря. Як відомо, Англія і Франція, які виступили на боці Османської імперії, оголосили війну Росії, що увійшла в історію під назвою Кримської, й Одеса стала першим об'єктом нападу союзної ескадри. Знаємо, що Савич на той момент перебував у місті, проте яку роль він відіграв у його захисті, не відомо. Цікаво, що паризький візаві Савича Адам Міцкевич у 1855 р. прибув до Константинополя, де намагався організувати польські легіони, котрі повинні були воювати за відродження незалежності батьківщини. Міцкевич намагався сформувати військові загони з поляків-емігрантів і переправити їх на південь України, де вони у складі союзної армії воювали б проти росіян. Майбутнє місце бойових дій польських легіонів Міцкевичу було добре відоме, адже в 1825–1826 рр. він перебував спочатку в Криму, а потім в Одесі, де навіть деякий час викладав у Рішельєвському лицейі. Чи існував зв'язок між Савичем і Міцкевичем напередодні війни, невідомо. Ймовірно, що ні. Однак намірам Міцкевича так і не судилося здійснитися. В Константинополі він заразився холерою й помер 26 листопада 1855 р. Через два місяці його тіло було поховане в Парижі, а в 1890 р. прах великого польського поета та революціонера був перепохований у Кракові.

У 1856 р. новий цар Олександр II припинив війну. Відновилося мирне життя.

Жив Савич скромно, хоча й не бідно. Після смерті брата, який працю-

вав у Лондоні, як свідчить Маркевич, Микола Іванович отримав 20 тис. фунтів стерлігів у спадок. Однак гроші ледь не довели до лиха. Якийсь поляк Новицький вирішив задушити Савича й забрати гроші. Коли він почав душити літнього чоловіка, той знепритомнів. Новицький вирішив, що зробив своє чорне діло, й, забравши гроші, пішов. Але Савич прийшов до тями й покликав на допомогу. Справа закінчилася добре. Розбійника було схоплено, засуджено і відправлено на каторгу, а гроші повернено власнику [9, с. 6].

Квартира Савича завжди була відчинена для освічених українців, а навколо самого Миколи Івановича у Південній Пальмірі постійно гуртувалася українська громада. Коли лікарі заборонили старому й хворому Савичу пити вино та вечеряти, той ігнорував цю заборону. Жвавий, усміхнений здоров'як гостинно приймав земляків й охоче розповідав про своїх відомих знайомих: Гоголя, Шевченка, Костомарова та ін. Однак щойно мова заходила про Кирило-Мефодіївське товариство, Савич змінювався в обличчі, сумнішав і говорив, що давно те було й він уже все забув. Саме так відреагував він, коли Мацієвич спробував записати його спогади про товариство [10, с. 229–238]. Трохи більше Савич розповів близькому знайомому Маркевичу. Він згадував, що, погостювавши в Костомарова, в 1847 р. виїхав за кордон, де згодом був заарештований і повернутий до Росії. Маркевич переказував слова Савича так: "На мої просьби оповісти подробиці про се все Савич не раз відповідав, що, виїхавши за границю, він десь... захорував на тифус і саме тоді його арештували, умираючого везли в Петербург і потому поклали в кріпостному шпиталі; ось чому він буцімто нічого й не пам'ятає..." [9, с. 6].

Далі Маркевич висловлював сумнів, що Савич міг усе забути, але чому той відмовлявся згадувати про свою закордонну подорож 1847 р. та обставини арешту, співрозмовник здогадатися не міг. Маркевич висловлював припущення, що в'язня жандарми відпустили, бо не могли довести його участь у товаристві, певну пом'якшувальну роль відіграли тут хвороба та незлобивість Савича. Свої невдалі спроби вивідати у Миколи Івановича більше автор підсумував пророчими словами: "Звісно, коли буде відомий цілком процес за Кирило-Методіївське братство, то виявиться й роля в сім процесі Савича" [9, с. 6].

Звичайно, Маркевич не міг зрозуміти, чому так не любив згадувати про ці речі Савич, чому йому було так боляче це робити. Те нервове потрясіння, якого зазнав він під час арешту в Німеччині і яке ледь не звело його в могилу, було дуже важким тягарем, що залишив відбиток на все його життя. Тому Микола Іванович завжди й виштовхував зі своєї пам'яті ці страшні спогади.

20 травня (1 червня) 1892 р. (дослідник Петро Бойко подає дату

22 травня (3 червня) [1, с. 16]) Микола Іванович Савич помер у своїй одеській квартирі. Де він похований, зараз невідомо. Маркевич відносить смерть Савича до 1894 р., мабуть, помилково. Проте він подає цікаві обставини останніх годин життя Миколи Івановича.

Той був завзятим картярем й охоче грав у віст та преферанс. Грав погано, але багато не програвав. Коли поширилася звістка про те, що він помирає, його друзі зібралися в квартирі, щоб побачити товариша ще на цьому світі. Вмираючий лежав у ліжку, але був при повній свідомості. Товариші сиділи поблизу і явно нудьгували. Хтось, щоб підбадьорити Миколу Івановича, жартома запропонував зіграти у віст. Той погодився. Якою це була гра, сказати важко. Але саме під час неї Савич втратив свідомість і помер [9, с. 9]. Він назавжди забрав з собою в могилу таємницю про секретну місію 1847-го року. Однак ім'я учасника Кирило-Мефодіївського товариства Миколи Івановича Савича заслуговує, щоб його пам'ятали.

Література

1. Бойко Петро. Не нами забуте ім'я // Книжник. – 1992. – №4. – С. 14–16.
2. Гресько М. Французи про Шевченка // Всесвіт. – 1965. – №3 (81). – С. 11.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. II. – К.: Глобус, 1992. – С. 280.
4. История СССР: В 12 т. – Т. IV. – М.: Наука, 1967. – С. 465.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990.
6. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1990.
8. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство при КГУ, 1989.
9. Маркевич [Маркович] Олексій. Микола Савич. Біографічна замітка // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Р. 1901. – Кн. VI. – Т. XLIV. – Львів. – С. 5–9.
10. Мациевич Л.С. Николай Иванович Савич // КС. – 1904. – №2, февраль. – С. 229–238.
11. Полевой П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. – №7. – С. 271.
12. Симонова И.А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф.В.Чижов и кирилло-мефодиевцы // Славяноведение. – 1988. – №1. – С. 42–54.
13. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982.
14. Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 2. – К.: Видавництво УРЕ, 1976.
15. Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова. – К.; Донецк: Юго-Восток, 2001.

До проблеми ефективності в роботі органів міського самоврядування у II половині XIX ст. (на прикладі м.Суми)

Сучасний період розбудови незалежної української держави серед найгостріших проблем ставить питання місцевого самоврядування, складовою частиною якого є розвиток та діяльність міського самоврядування. Переосмислення уроків історії допоможе уникнути помилок при проведенні адміністративної реформи в наш час.

В історіографії існує стійкий інтерес до проблеми міського самоврядування. У II половині XIX ст. цією проблематикою займалися І.Дитятін, П.Подлигайлов та ін [1]. У XX ст. в цій сфері вели дослідження П.Зайончковський, В.Нардова та ін [2]. За часів незалежності з'явилися роботи, автори яких зробили спробу з нових методологічних позицій проаналізувати проблему формування та діяльності муніципальних структур [3]. Але недостатньо вивченим дане питання залишається в наш час на регіональному рівні. Тому актуальною, на нашу думку, є спроба аналізу діяльності міських самоврядних структур у другій половині XIX ст. на прикладі м.Суми.

Реформи другої половини XIX ст. суттєво вплинули на життя міст. До компетенції новостворених самоврядних структур була віднесена певна група питань, які стосувалися господарсько-фінансового боку життя міст, а також проблеми соціального характеру. Важливе місце в їх роботі зайняло питання благоустрою.

Місто Суми у XIX ст. мало статус повітового міста і входило до складу Харківської губернії. Як і багато українських міст у другій половині XIX ст., Суми змінювалися під впливом нових ринкових відносин. У 1888 р. населення Сум становило 16827 чол., що майже дорівнювало населенню тогочасного Чернігова (губернського міста), а в 1897 р. 27 564 чол. (14303 – чоловіків, 13261 – жінок). У місті працювало 26 невеликих підприємств (1036 робітників), які щорічно випускали продукції на 5169 тис. руб. [4, с. 15].

Міграційні процеси та розвиток промисловості і торгівля ставили перед владою міста вирішити проблему розбудови Сум. На відміну від багатьох українських міст, сумська міська влада фінансувала роботу архітектора. Щорічно міський архітектор отримував платню у розмірі 1200 руб. (1897 р.) [5, арк. 159 зв.]. Архітектор повинен був слідкувати, щоб споруди відповідали певним вимогам (пожежної безпеки та ін.). У той же час до кінця XIX ст. міська влада так і не змогла розробити і затвердити генеральний план забудови міста. Самоврядні структури користувалися схемою, що була складена у кінці XVIII ст., де були відсутні чіткі кордони

міста. Фінансові можливості городян стримували кам'яне будівництво у місті. У 1888 р місцеві звіти зафіксували 3590 споруд, з яких 2033 були дерев'яними.

Як уже зазначалося, досить значна кількість городян повітового центру мешкала не лише у місті, але й у декількох передмістях. Суми відносилися до тієї категорії міст, де серед населення переважали чоловіки [6, с. 70]. За конфесійним складом мешканці розділилися таким чином: православні (близько 60%), іудеї, католики і караїми. Таке представництво пояснюється складними історичними процесами, що сприяли формуванню строкатої етнічної ситуації в Україні (в тому числі у Сумах). У кінці XIX ст. місцеві чиновники фіксували приріст іудейського населення у Сумах у 1,5–1,8 рази [7, с. 560–561].

До нашого часу не збереглися повні дані про соціальний склад населення міста, але окремі звіти та інша документація дозволяють зробити висновок, що серед мешканців переважали селяни (більше 50%) та міщани [8, с. 66]. У незначній кількості були члени привілейованих станів і купці. Розвиток торгівлі і місцевої промисловості та швидкі урбанізаційні процеси сприяли формуванню нових соціальних груп, які часто формувалися з представників так званих "інших станів". До цієї категорії чиновники часто відносили не лише люмпенізовані елементи, а й переселенців та людей, що тимчасово втратили стосунок до своєї соціальної групи. До "інших станів" у даний період відносили і працюючих на підприємствах робітників.

Відповідно до реформи 1870 р. в містах створювалися думи і управи. До обов'язків управ відносилося безпосереднє керівництво міськими господарськими справами, розробка проектів кошторисів, збір і витрати міських коштів. Управа звітувала перед думою за свої дії. У надзвичайних ситуаціях міський голова міг розпоряджатися одноосібно, повідомивши пізніше про це членів управи. Разом з управою він мав право оскарження незначних постанов думи.

Діяльність міських самоврядних структур слід розпочати з аналізу фінансового стану міста. Як і більшість міст імперії, влада Сум мала два джерела прибутків: 1) постійні; 2) випадкові. Постійні джерела визначені законодавством (складали більшу частину міських прибутків). У звітах чиновників постійні прибутки часто називали "звичайними доходами". Згадані кошти формувалися з надходжень від прибутків з міських капіталів та нерухомого майна, а також з платежів міського населення. Випадкові джерела прибутків міста стримували в разі скрутного економічного становища (позики та ін.), а це могли бути незаплановані прибутки (отримання недоїмок за попередні роки). Саме з цих випадкових джерел формувалися надзвичайні прибутки.

Суттєве значення в житті міст належить прибуткам, що мали постій-

ний характер, на які місто могло розраховувати. Такі кошти вносилися до кошторису на майбутній рік органами самоврядування. Отже, основу міського господарства складали звичайні прибутки. Надзвичайні прибутки, як правило складно, було спрогнозувати і важко вважати статтями прибутків у прямому розумінні цього слова (наприклад, позики у держскарбниці земства, приватних осіб, сплата недоїмок та ін.). Використання зазначених коштів є ознакою бідності та крайнього розладу справ у місті.

Звіти сумської управи дають зробити повні висновки про стан розвитку міста та можливості самоврядних структур. У 1897 р. міська влада мала прибутки з нерухомого майна та оброчних статей у розмірі 22946 руб. 95 коп. Майже половину суми складали кошти за оренду міських орних земель (127 дес. 1425 саж.²). Інша частина коштів – плата за оренду міських приміщень, сінокосів та ін. Недоїмки за рік становили 935 руб. 11 коп., а за попередні роки 405 руб. 17 коп. Оціночний збір поповнив річний бюджет міста на 17203 руб. 82 коп. Недоїмка за даною статтею за рік становила 4796 руб. 18 коп. (за попередні роки 1878 руб. 45 коп.). Незначні суми надійшли з торгівельних документів (3939 руб. 15 коп.), трактирних промислів (3555 руб. 50 коп.) та нотаріальних актів (2000 р.). Випадкові прибутки міста у 1897 р. становили 500 р. (за продаж домовласникам тротуарних плит, таврування, пеня). Допомога на користь міста (в тому числі з прибутків Сумського міського громадського банку) – 12161 руб. 87 коп. Відсотки з міських капіталів склали лише 35 р. Загальна сума міських прибутків становила 64677 руб. 83 коп. Недоїмки ж за попередні роки склали 2283 руб. 62 коп. [9, арк. 144–154 зв.].

Наведені факти вказують на незначні суми, які отримувало місто з різних джерел. Дана ситуація мала декілька пояснень. У 70-х роках XIX ст. місто переживало економічний підйом за рахунок швидкого розвитку цукрової промисловості та ярмаркової торгівлі. У 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. Суми переживало період певного економічного спаду. Занепадає ярмаркова торгівля, зменшуються платежі на користь міста городян та приїжджих. Бюджет довгий час починає формуватися головним чином за рахунок надходжень від цукрової промисловості, місцевих промислів і дрібної торгівлі. Такий стан речей змусив міську владу для ліквідації недоїмок і боргів постійно збільшувати вже існуючі податки. На початку 80-х рр. XIX ст. дума дійшла до максимально допустимої законом межі платежів. Але це не зупинило зменшення надходжень. Наприклад, збір з нотаріальних актів постійно зменшувався і у 1896 р. становив 2000 р. (проти 6000 руб. у 1882 р.). Зменшилися надходження і від оренди орних земель (через знецінення хліба). Погіршилася платоспроможність міського населення. Підприємець Суханов, що побудував дім за 75000 руб., протягом кількох років не міг його продати за 25000 руб. [10, арк. 40, 41 зв.].

Такий стан речей сприяв постійному збільшенню недоїмок (у 1897 р. становила 2283 руб. 62 коп.) та скрутному фінансовому становищу міста. Відсутність права примусової влади у думі і складні відносини з поліцією при збиранні платежів лише погіршували ситуацію.

Але, незважаючи на труднощі, сумська управа та дума мали певні досягнення у вирішенні нагальних потреб. Посаду міського голови з 1870 по 1900 рр. займали: Д.І.Суханов (1870–1871 рр.), І.Г.Харитоненко (1872–1873 рр.), М.І.Скубенко (1873–1885 рр.), В.І. Краснянський (1885–1898 рр.), В.М.Золотарьов (1898–1917 рр.) [11, с. 15]. Саме під їх керівництвом змінювалося обличчя міста.

Значну увагу влада міста приділяла упорядкуванню тротуарів, доріг і мостів. У 1899 р. міська управа виділила 800 руб. на утримання та ремонт мостів. Ці кошти передбачалося витратити на ремонт частини настилу Новомістенського мосту, укріплення льодорізів, відновлення поручнів на мосту і дамбі, ремонт земляних дамб після повені. $\frac{2}{3}$ вулиць міста не мали тротуарів. Тому на нівелювання, ремонт ґрунтових доріг, засипання промоїн у 1895–1899 рр. з міського бюджету виділялося в середньому 634 руб. $\frac{1}{3}$ коп. У 1899 р. влада додатково виділила 1000 руб. на ремонт вокзальної площі і вулиць навколо машинобудівного заводу [12, арк. 100 зв.]. Щорічно у місті брукувалося в середньому 2500 саж.² доріг. Особлива увага приділялася центральним вулицям. Але значний обсяг робіт, який необхідно було провести по брукуванню і облаштуванню доріг та тротуарів у місті, змусив міську управу залучити до вирішення проблеми міське населення. Згідно з рішенням міської влади домовласники повинні були облаштувати тротуари біля своїх будинків, а також містки і висадити дерева (певних порід на вказаній відстані від споруд). Для виконання даного рішення власникам будинків влада міста продавала кам'яні тротуарні плити і камінь. Однак робота з облаштування вулиць просувалася дуже повільно, що було пов'язано у першу чергу з обмеженими фінансовими можливостями міста та його мешканців.

Наступною за значенням проблемою, яку вирішували міста з часу їх появи, було водопостачання, вивіз сміття і боротьба з епідеміями. У другій половині XIX ст. лише окремі міста Лівобережжя і Слобожанщини мали водогони. Суми відносилися до тієї категорії населених пунктів, де населення використовувало колодязну і річкову воду. Міська влада через брак коштів навіть не ставила перед собою завдання будівництва в місті водогону. Дума й управа сконцентрували свою увагу на ремонті старих колодязів, будівництві нових та впорядкуванні водовозної справи. Головною причиною такої уваги було бажання попередити поширення інфекційних хвороб серед населення. В місті функціонували приватні і громадські колодязі. Міська влада віддавала перевагу так званім

абіссінським колодязям. Витрати міської влади на один колодязь становили від 341 до 720 руб., а у випадку використання машин та іншого обладнання його вартість збільшувалася до 1268 руб. (плата машиністу – 300 руб., ремонт насосної станції – 100 руб., механізмів – 150 руб., керосин для двигунів та освітлення – 337 руб. 50 коп., вугілля для опалення та приготування їжі – 80 руб.) [13, арк. 97 зв.]. Водовози міста повинні були за рішенням управи у 1897 р. зареєструватися у відповідній комісії, отримати номер, прикріпити його на свою бочку. Залежно від того, звідки вода (з колодязя або річки), бочки фарбувалися у відповідний колір (червоний або зелений). Члени комісії слідкували за чистотою бочок і за якістю води.

Епідемії холери та інших хвороб, що прокотилися Російською імперією у другій половині XIX ст., змусили міські самоврядні структури особливу увагу звернути на вирішення санітарно-епідеміологічного питання. Найбільш поширеним методом очищення міст був вивіз сміття за межі міста. Суми не мали каналізаційної системи. Сміття та нечистоти вивозилися за межі міста на два звалища. Утримання цих місць щорічно коштувало міській владі 855 руб. 33 коп. (оренда яру Сергач у селянина Г.Піскунова, плата двом наглядачам за копання ям та дезінфекцію). У міському кошторисі також були передбачені витрати на регулярні заходи з попередження епідемії, надання екстреної допомоги та контролю за виконанням санітарних норм (500 руб.). Нечистоти вивозилися не лише з усіх будинків, що належали місту, але й з державних та приватних [14, арк. 83 зв., 111 зв., 161 зв., 181 зв.].

Загибли під час епідемії худобу вивозили за рахунок муніципалітету у спеціальні могильники поблизу міста. Також у місті працювала депутатська санітарна комісія, яка здійснювала контроль за санітарним станом міста. Для перевірки чистоти міста проводилися спеціальні рейди.

Окремо перевірялися установи, що були пов'язані зі зберіганням, переробкою та продажем продуктів харчування. У Сумах з середини 90-х років XIX ст. працювала станція з перевірки продуктів харчування (очолював Ткаченко). Спеціальне обладнання коштувало місту 39 руб. 80 коп. Також влада Сум вважала, що бродячі собаки поширюють хвороби, тому і вела з ними активну боротьбу. За міські кошти для боротьби з собаками купувалася отрута і наймалися люди (1899 р. – 200 руб.), які вели облік дворових собак та знищували бродячих [15, арк. 99]. Постійну увагу влада міста приділяла облаштуванню громадських боєнь та місця утримання худоби (1898 – 2407 руб. 24 коп.). Велася активна робота з упорядкування торгових місць та базарних площ. Ремонтувалися навіси, мости, проводилася дезінфекція. Для покращення побуту населення влада виділяла кошти на лазні та купальні влітку. Важливим, на думку міських депутатів, було належне утримання 2-х міських кладовищ (Новомістинського та

Нового). На плату працівникам та необхідні матеріали для них щорічно виділялося близько 400 руб.

У кінці 90-х років XIX ст. дума й управа обговорювали питання про використання машин для прибирання вулиць. Окремі депутати пропонували використати прибиральні машини, аналогічні до тих, що використовувалися у Кельні, Дюссельдорфі та інших західноєвропейських містах. Запропонована місту машина ("Самусь" – виробник "Васидло і К^о") могла виконувати ряд функцій (прибирати, поливати та ін.) в суху і дощову погоду. Але ціна машини – 3525 руб. – змусила владу міста на довгий час відкласти вирішення даної проблеми [16, арк. 37, 70–101].

Слід відзначити, що проблема санітарії міст вирішувалася досить повільними темпами з декількох причин. Скрутне фінансове становище самоврядних структур набувало хронічного характеру. Освітній рівень міського населення і членів муніципальних органів був низький, що призводило до нерозуміння вирішення нагальних потреб міста.

І все ж вимоги часу спонукали міську владу вирішувати проблему освітлення вулиць. Необхідність безпечного руху транспорту та покращення побуту населення змушувало сумських депутатів включати у вирішення даної проблеми. Але, на відміну від інших міст, у Сумах технічні нововведення (електричне і гасове освітлення) були відсутні. Місто освітлювалося за допомогою ліхтарів, що працювали на керосині. У 1899 р. на сумських вулицях було встановлено 290 ліхтарів, які в середньому за 10 місяців роботи обходилися міській владі у 3314 руб. [17, арк. 98 зв.]. Ліхтарники регулювали роботу ліхтарів відповідно до сезонів. Кількість ліхтарів у центральній частині міста була більшою, ніж на околицях. Слід відзначити, що першочерговим для міської влади було освітлення в'язниці і пожежної станції.

Постійно шукаючи кошти на потреби міста, управа і дума Сум не відмовлялися від співпраці з земством. Згадані установи спільними коштами розбудовували телефонну міську мережу. Земству дозволялося використовувати телефонні стовпи і проводити нові телефонні лінії.

Для забезпечення спокою і порядку у Сумах міська дума у 1877 р. прийняла рішення про оплату праці нічних сторожів (4 чоловіка по 60 руб. протягом року, а влітку 5 чоловік по 5 руб. на місяць кожному). Але у 1897 р. скрутне фінансове становище змусило шукати нових підходів до вирішення проблеми. За відсутності коштів на утримання спеціальної міської поліції гласні Г.Прядкін, К.Линтварьов, П.Гриненко і К.Пашков запропонували сформувані спеціальні патрулі з солдат 28 драгунського полку, що був розквартирований у Сумах [18, арк. 43а].

Розвиток міст, зміни у їх інфраструктурі несли за собою зміни у духовному житті. Збільшувалися культурно-освітні потреби мешканців. Проми-

словість, що розвивалася швидкими темпами, потребувала збільшення кількості висококваліфікованих робітників. У Сумах кваліфіковані робочі руки в першу чергу були потрібні на цукровому виробництві (на заводах Харитоненка, Терещенка, Суханова) та у машинобудівних майстернях.

Реформа 1870 р. і Положення про початкові училища 1874 р. переводили проблему поширення освіти серед міського населення до компетенції муніципальних структур. Уже існуючі навчальні заклади переводилися на місцеве фінансування. При можливості і бажанні управи могли відкривати нові заклади освіти, розвивати матеріальну базу вже існуючих, контролювати фінансову діяльність освітніх установ, впливати на кадрову політику та ін.

Становлення влади Сум до даної проблеми ілюструють слова міського голови у 1897 р.: "...безкоштовна освіта для дітей міських мешканців повинна відноситися до обов'язків міського управління" [19, арк. 47 зв.]. У 1897 р. на освіту влада міста витратила 6802 руб. 76 коп. [20, арк. 74 зв. – 75 зв.]. Ця сума включала в себе кошти на утримання навчальних закладів (3389 руб. 3 коп.) та інші витрати на освіту (300 руб.) [20, арк. 74 зв. – 75 зв.].

З 70-х років XIX ст. актуальною в імперії стає проблема впровадження загальної початкової освіти та розширення мережі навчальних закладів у містах. У реальному житті в імперії не було єдиного типу початкових шкіл. Відбувався процес збільшення навчальних закладів середнього рівня (повні, неповні, реальні та класичні гімназії).

Згідно з чинним законодавством муніципалітети, незважаючи на фінансову скруту, повинні були вирішувати усі проблеми, пов'язані з поширенням освіти серед населення. Це змусило міські управи і думи шукати собі союзників для успішного розв'язання даної проблеми. Влада Сум не була винятком. Земства і муніципальна влада домовлялися про дольове фінансування освітніх закладів. Місту також допомагали і меценати у даному питанні. Таким чином, у Сумах функціонували різні за ступенем освіти і джерелами фінансування заклади освіти. За кошти міської влади сумські діти могли навчатися у двох перших класах, що були відкриті при реальному училищі у 1873 р. У 1870 р. на базі повітового училища були створені чоловіча і жіноча прогімназії (з 1873 р. реорганізовані в гімназії). Місто фінансувало міське приходське училище. Міська влада сприяла не лише поширенню освіти серед дітей, але й серед дорослих. 1882 р. у місті починають працювати жіноча і чоловіча (до 1885 р.) недільні школи.

Разом з земством місто фінансувало роботу жіночого училища. З 1880 р. у місті було створено Сумське відділення Харківського товариства поширення грамотності серед народу. У 1882 р. при Сумському відділенні було відкрито жіноче щоденне училище, а в 1897 р. – безкоштовну народну бібліотеку-читальню. На кошти міста у 1894 р. починає працювати

міська громадська бібліотека (фонд 6 тис. книг) [21, арк. 102 зв. – 106 зв.]. Міська дума і управа надавали фінансову допомогу церковно-приходській школі, Олександрівській гімназії та Сумському відділенню Харківського ториста грамотності. Для поліпшення якості викладання міська влада відкрила при прогімназії педагогічні курси з підготовки вчителів для народних училищ.

У 1888 р. у Сумах на кошти Н.М.Харитоненко було відкрито притулок для дівчат-сиріт і напівсиріт. На кошти засновниці та інших громадян (Д.І.Суханова та ін.) дівчата отримували релігійно-моральне виховання, та навчалися початкової грамоти в обсязі курсу початкових училищ, а також рукоділля і домашнього господарства [22, с. 5].

Але співпраця міста з земством і меценатами мала і негативні наслідки. Були випадки, коли міська влада, земство, керівництво навчального округу не могли досягти згоди у кадрових питаннях, розмірі заробітної плати та відпусток. Їх суперечки вели до відмови від участі у фінансуванні, що стримувало розбудову навчальних закладів.

Наведені факти засвідчують, що міська влада мала найбільші досягнення саме у вирішенні розбудови мережі освітніх закладів.

Міська реформа 1870 р. передавала медичне обслуговування населення до компетенції новоутворених самоврядних органів. Виходячи із скрутного фінансового становища, міська влада знайшла прагматичний вихід з ситуації. У Сумах (як і в інших містах імперії) муніципальна влада домовилася з земством про те, що лікарня залишається у компетенції земства, а місто бере участь у фінансуванні вже існуючої лікарні. Фактично міські органи орендували певну кількість місць у лікарні. Така співпраця мала і свої мінуси. Особливістю земських лікарень був роз'їзний характер роботи лікарів. У самій лікарні лікарі приймали хворих лише 2–3 дні на тиждень. Така ситуація не могла вважатися задовільною для міського населення. Структура міських витрат на медицину лише підтверджує цю думку. Кошторис міста у 1899 р. передбачав: плату міському лікарю – 600 руб., на його роз'їзди – 120 руб., лікарям, що робили щеплення від віспи учням початкового училища – 50 руб., на утримання амбулаторій – 200 руб. (екстрена допомога та профілактичні огляди на предмет венеричних хвороб) та ін. [23, арк. 109 зв. – 110 зв.].

Таким чином, наведені факти дозволяють зробити висновок, що у другій половині XIX ст. міські самоврядні структури мали певні досягнення (особливо в освітній сфері), але значний спектр питань усе ще чекав свого вирішення. Причини невдач і недоліків у роботі муніципальних структур Сум були пов'язані з хронічними фінансовими проблемами і, як результат, нестачею коштів для задоволення нагальних потреб. Додатковим обтяжливим фактором слід вважати низький рівень освіченості городян і міських

депутатів, що не завжди розуміли потреби міста і гостроту окремих проблем. Також обмежувало можливість дум і управ існуюче на той час законодавство, що обмежувало повноваження новоутворених структур.

Складність і неоднозначність історичного досвіду нашого народу вимагає подальших досліджень у всеукраїнському масштабі та на регіональному рівні. Серед питань, що викликають особливий інтерес, слід відзначити проблему формування нових соціальних верств, повсякденного життя міського населення та ін.

Література

1. Дитятин І.І. Устройство и управление городов России. – СПб., 1875; Подлыгайлов П.Н. Местное самоуправление в России. – СПб., 1884.
2. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. – М., 1964; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Л., 1984.
3. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007; Шара Л.М. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880 рр.) // Сіверянський літопис. – 2004. – №4. – С. 31–38; Плаксі Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряни в другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. ... к. і. н. – Запоріжжя, 2001; Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: Автореф. ... к. і. н. – Х., 1997.
4. Сумы: Краткая справочная книга. – Х., 1979.
5. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1, оп. 1, спр. 36.
6. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) – Х., 2007.
7. Города России в 1910 году. – СПб., 1914.
8. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007.
9. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
10. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 24.
11. Покидченко Л.А. История самоуправления города Сумы // Архивист. – 2005. – №1–2 (20–21). – С. 10–15.
12. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
13. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
14. Там само.
15. Там само.
16. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 10.
17. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
18. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 24.
19. Там само.
20. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 37.
21. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.
22. Книш Н.В. Пансіон благородних дівичь (із історії створення навчальних закладів у м.Суми) // Архивист. – 2002. – №3 (II). – С. 5.
23. ДАСО, ф. 1, оп. 1, спр. 36.

**Проблеми еволюції українського
земельного ринку 80–90-х рр. XIX ст.**

Земельний ринок України є по-своєму унікальним явищем в її історії, яке мало місце лише в дуже незначний проміжок часу. Його специфіка полягала в тому, що, на відміну від ринку аграрного, невід'ємною складовою якого він, власне, і є, ринок земельний може існувати лише за умови перетворення землі на товар, який "продається і купується подібно до всякого іншого товару" [1]. Але щоб стати товаром, тобто вільно переходити шляхом купівлі-продажу від одного господаря до іншого, земля повинна мати відповідну свободу для такого переходу. Як товар вона повинна мати також попит і відповідну йому пропозицію тощо. Не можна сказати, що попит на землю існував за феодальної доби. Відповідні дослідження засвідчують якраз протилежне [2]. Проте в умовах замкнутості, становості феодального землеволодіння земля ще не мала тоді необхідної свободи руху як товару. Не мала вона такої свободи і за радянських часів, коли була націоналізована державою. Зрештою, не має вона поки що відповідних ознак товару і в пострадянський період. Отже, для капіталізованого земельного ринку в Україні найоптимальніші умови для існування були створені лише впродовж незначного історичного періоду – від скасування кріпосного права і до перемоги радянської влади, тобто в другій половині XIX і на початку XX ст., Саме тоді були створені "полная свобода отчуждения и приобретения, движение и мобилизация земли – основные черты капиталистической земельной собственности, земли как товара" [3]. Нижче пропонуємо ознайомитись із еволюцією земельного ринку в період остаточного утвердження в економіці України товарно-грошових виробничих відносин та їх перемоги в її аграрному секторі.

Початок 80-х років співпав із цілим рядом знакових подій в історії Російської імперії XIX ст. та тих українських земель, які входили на той час до її складу. 1 березня 1881 р. у Петербурзі членами терористично-народницької організації "Народна воля" було вбито імператора-визволителя Олександра II та покладено край його демократичним реформам 60–70-х років [4]. Його син і наступник Олександр III також вдався до здійснення ряду реформ, спрямованих на зміцнення позицій дворянства, втрачених ним після скасування кріпосного права. В історії вони відомі під назвою "контрреформ 80–90-х рр. XIX ст." [5]. Окрім того, імператорським указом від 28 грудня 1881 р. в межах імперії було скасовано тимчасово-визвольний стан для колишніх поміщицьких селян, яких перевели на

обов'язковий викуп. У межах України під дію цього указу потрапили понад 100 тис. ревізьких душ селян [6], які отримали можливість активно включитися у ринково-поземельні відносини, що успішно розвивалися. Прямим наслідком активного виходу малозаможного селянства на земельний ринок стало заснування 18 травня 1882 р. Селянського, а у 1885 р. – Дворянського (для підтримки реанімованого дворянства) земельних банків. Нарешті, саме на початок 80-х років XIX ст. припадає, як це було встановлено радянськими істориками в ході тривалої наукової дискусії [7], остаточне утвердження капіталізованого способу виробництва та перемога товарно-грошових виробничих відносин в аграрному секторі економіки, в тому числі й у межах підросійської України. Все це мало суттєвий вплив на характер та еволюцію земельного ринку.

Детальне вивчення відповідних джерел переконує в тому, що з розвитком ринково-економічних відносин в аграрному секторі української економіки активність населення України на земельному ринку помітно зростає. За нашими підрахунками, виконаних на основі даних "Матеріалов по статистике движения землевладения в России", протягом 1881–1900 рр. в дев'яти українських губерніях, точніше в їх сільській місцевості (повітах), загалом було укладено не менш як 188945 торгових угод на купівлю-продаж землі, що приблизно у 2,7 разів перевищувало аналогічний показник 60–70-х років [8]. Основна маса таких угод, як і раніше, укладалась на Лівобережній Україні, що пояснювалося переважанням тут достатньо забезпечених верств колишніх державних селян, а також козаків, купців, міщан тощо. На її долю у 1881–1900 рр. припадало 123926, або 65,6% усіх торгово-поземельних угод, укладених у цей період в Україні в цілому [9]. На долю Правобережної України їх припадало 29448, або 15,6%, а на долю Південної України – 35571, або 18,8% від загально-українського показника [10]. Їх розподіл за окремими губерніями був таким:

Полтавська – 54248 (28,8%); Волинська – 12481 (6,7%);

Чернігівська – 47796 (25,3%); Київська – 11630 (6,3%);

Харківська – 20782 (11,1%); Подільська – 5327 (3,0%);

Катеринославська – 8200 (4,3%);

Таврійська – 14947 (8,0%);

Херсонська – 11856 (6,4%),

Він засвідчує, що найбільш інтенсивний товарообмін землею спостерігався у трьох лівобережних губерніях, а найперше у Полтавській та Чернігівській. Найменша ж їх кількість укладалася у промислово розвинутих Катеринославській та Подільській губерніях. Така сама картина спостерігалася і в попереднє двадцятиліття. Однак при цьому відзначимо появу тенденції до вирівнювання темпів укладання угод між окремими районами

та губерніями України. Про це свідчить співвідношення показників укладання угод в 60–70-х (прийнято за одиницю) і у 80–90-х роках XIX ст. Воно має такий вигляд [11]:

Полтавська губ. – 1:2,4; Волинська губ. – 1:4,2;
Чернігівська губ. – 1:2,5; Київська губ. – 1:4,5;
Харківська губ. – 1:28; Подільська губ. – 1:3,2;
Катеринославська – 1:1,9;
Таврійська губ. – 1:3,6;
Херсонська губ. – 1:2,0.

Наведені вище показники переконливо свідчать про помітно вищі темпи зростання кількості торгових угод на Правобережній Україні порівняно з іншими українськими районами. Хоча за абсолютними показниками, наведеними вище, Правобережжя продовжувало помітно поступатися як лівобережному, так і південноукраїнському району.

Тенденція до поступового вирівнювання темпів еволюції земельного ринку в окремих районах України проглядається і при характеристиці земельних площ, які перебували в ринковому обігу. За нашими підрахунками, в межах України такої землі у 1881–1900 рр. нараховувалося близько 13,8 млн. дес. [12]. З них на частку Лівобережної України припадало понад 3,7 млн. дес., або 27,1% її загальноукраїнської кількості. Відповідно, на долю Правобережної України припадало більше ніж 3,9 млн. дес., або 28,6% такої землі, на долю Південної України – понад 6,1 млн. дес., або 44,3% від загальноукраїнського показника. На губернському рівні найбільше землі в ринковому обігу перебувало в межах Херсонської губ. – понад 2,2 млн. дес., або 16,2% від загальноукраїнського показника. Другий показник мала Катеринославська губ. – 2048 тис. дес., або 14,9%, третій – Волинська губ. – 2047 тис. дес., або 14,8%. За ними з помітним відставанням перебувала Таврійська губ. – понад 1,8 млн. дес., або 13,2%, за якою йшли показники двох лівобережних губерній: Полтавської – близько 1,4 млн. дес., або 9,9 % і Харківської – понад 1,3 млн. дес., або 9,8%. Найменша кількість землі в ринковому обігу перебувала в цей період у Київській – близько 1,2 млн. дес., або 8,6%, Чернігівській – понад 1 млн. дес., або 7,5%, та Подільській губерніях – понад 0,7 млн. дес., або 5,1%. Якщо порівняти наведені щойно показники з аналогічними показниками 60–70-х рр., то відразу ж стає помітно згадану вище тенденцію до їх вирівнювання. Так, у межах України в цілому загальна кількість землі в ринковому обігу 80–90-х років на 3,5 млн. дес., або на 34%, перевищувала показник 60–70-х років [13]. При цьому на Лівобережжі наслідки аналогічних порівнянь становили +1,3 млн. дес., або +54,2%, на Правобережжі – +1,1 млн. дес., або +39,3% і на Півдні – +1 млн. дес. або 19,6%

[14]. Як бачимо, найінтенсивніше надходження землі на ринок у 80–90-х рр. спостерігалось саме на Лівобережжі – районі, який у попередньому двадцятиріччі помітно поступався за цим показником як Правобережжю, так і Півдню України. Показовими є і зміни у співвідношенні показників окремих районів із загальноукраїнським показником. За нашими підрахунками, вони на відсотковому рівні були такими [15]:

	1863–1880 рр.	1881–1900 рр.	Різниця у (+) (-)
Лівобережна Україна	22,8%	27,1%	+4,3%
Правобережна Україна	27,4%	28,6%	+1,2%
Південна Україна	49,8%	44,3%	-5,5%
Україна (разом)	100,0%	100,0%	±00,0%

Як бачимо, і в цьому випадку наведені порівняння фіксують досить серйозну різницю у відсоткових даних кожного з українських районів по відношенню до показника загальноукраїнського. І знову ж таки, найінтенсивніше змінюється його частка перш за все у районах з діаметрально протилежними показниками. Отже, перед нами постає картина поступового вирівнювання процесу еволюції ринково-земельних відносин у різних районах України. Останнє, безперечно, було прямим наслідком утвердження капіталізованих виробничих відносин і завоювання ними провідних позицій в аграрному секторі економіки як Російської імперії в цілому, так і України зокрема.

Цікаву інформацію надає співставлення кількості землі, яка перебувала у ринковому обігу, в розрахунку на одну торгово-земельну угоду. Вона свідчить про переважання в Україні так званих дрібноземельних угод. За нашими підрахунками, із 183182 врахованих нами торгових угод на купівлю-продаж землі протягом 80–90-х рр. XIX ст. 128965 із них, або 70,4% усіх урахованих, виявилися розміром до 25 дес. і лише 54217, або 29,6%, були розміром 25 і більше десятин [16]. З 74347 врахованих угод були укладені в межах Лівобережної України, причому за розміром менше 25 дес. їх виявилось 56800, або 76,4%, а розміром 25 і більше десятин – 17547, або 23,6% всіх угод, укладених у районі в цілому [17]. В межах Правобережної України нами враховано 46700 угод, з яких 37773, або 80,9%, були за розміром менше 25 дес., а ще 8927 угод, або 19,1%, – за розміром 25 і більше десятин [18]. Нарешті, в межах Південної України із урахованих нами 62135 угод 34392, або 55,4% виявилися за розмірами

менше 25 дес. і 27743, або 44,6%, розміром 25 і більше десятин [19]. Наведені показники 80–90-х років виявилися набагато вагомішими за показники 60–70-х років. За нашими підрахунками, останні мали такий вигляд: в Україні в цілому з урахованих нами 69560 угод 43883, або 63,1%, були розміром менше 25 дес. і 25671 угода, або 36,9%, – розміром 25 і більше десятин [20]. Як бачимо, за всіма цими показниками 60–70-ті роки ХІХ ст. помітно поступалися показникам 80–90-х рр. Таке явище було цілком закономірним в умовах розширення українського земельного ринку. Однак при цьому на фоні цілком закономірного кількісного зростання наведених вище показників їх відсотковий еквівалент вказує на те, що в інтенсивності такого зростання відбуваються суттєві зміни. Про це свідчать, зокрема, наслідки співставлення долі дрібніших та більших торгово-земельних угод за 1863–1880 та 1881–1900 рр. у відсотках [21]. У зведеному вигляді вони будуть такими:

	Угоди розміром (у %)					
	До 25 дес.			25 і більше дес.		
	1863– 1880 рр.	1881– 1900 рр.	Різниця	1863– 1880 рр.	1881– 1900 рр.	Різниця
Лівобережжя	77,6	76,4	-1,2	22,4	23,6	+1,2
Правобережжя	54,1	80,9	+26,8	45,9	19,1	-26,8
Південь	37,4	55,4	+18,0	62,6	44,6	-18,0
Україна (разом)	63,1	70,4	+7,3	36,9	29,6	-7,3

Не важко помітити, що у 80–90-х роках відсоток дрібних угод незначною мірою знизився лише на Лівобережжі, тоді як в інших районах та у країні в цілому він помітно зріс. Враховуючи те, що Лівобережжя традиційно залишалося в Україні районом укладання найбільшої кількості дрібноземельних угод, наведені вище порівняння певною мірою також підтверджують правомірність висновку про вирівнювання темпів розвитку земельного ринку в межах України по мірі утвердження тут товарно-грошових виробничих відносин. Деякою мірою це засвідчують і середні розміри ринково-земельних угод, наведені у пропонованій нижче таблиці 1.

Середні розміри однієї угоди на купівлю та продаж землі в губерніях і районах України в 60–90-х роках XIX ст. [22]

Губернії та райони	Середні розміри угоди в десятинах та %%					
	За 1863 – 1880 рр. (у дес.)	%%	За 1881 – 1900 рр. (у дес.)	%%	Різниця (у дес.)	%%
1	2	3	4	5	6	7
Полтавська	36,3	100,0	24,7	68,0	-11,9	-32,0
Харківська	104,8	100,0	64,7	61,7	-40,1	-38,3
Чернігівська	38,4	100,0	21,6	56,3	-16,8	-43,7
Лівобережжя	47,4	100,0	30,2	63,7	-17,2	-36,3
Волинська	340,6	100,0	163,9	48,1	-176,7	-51,9
Київська	388,1	100,0	102,2	26,3	-285,9	-73,7
Подільська	493,3	100,0	132,0	26,8	-361,3	-73,2
Правобережжя	392,7	100,0	133,8	34,1	-258,9	-65,9
Катеринославська	350,6	100,0	249,8	71,2	-100,8	-28,8
Таврійська	375,2	100,0	117,7	31,4	-257,5	-68,6
Херсонська	345,8	100,0	188,2	54,4	-157,6	-45,6
Південь	355,1	100,0	171,6	48,3	-183,5	-51,7
Україна	144,8	100,0	73,0	50,4	-71,8	-49,6

Вони також засвідчують більш інтенсивне скорочення середніх розмірів торгово-земельних угод, укладених на Правобережжі та Півдні, по відношенню до району Лівобережної України. Водночас вміщена у таблиці 1 інформація фіксує і процес неухильного, ще й досить інтенсивного, скорочення розмірів торгово-земельних угод протягом 80–90-х рр. XIX ст. у всіх без винятку районах і губерніях України. Зазначимо, що аналогічний процес був характерним у цей період і для більшості губерній європейської частини Російської імперії. Як свідчать відповідні статистичні та інші джерела, головна причина такого явища полягала насамперед у дедалі зростаючій активності на земельному ринку з боку трудового селянства. На це вказували, зокрема, упорядники одного з випусків серії

"Материалов по статистике движения землевладения в России". З приводу цього автор вступної статті до одного з них О.Лосицький писав: "Что касается средней величины сделки в десятинах, то, начиная с 80-х годов, она сильно упала против 60–70-х годов (что обусловлено усилением крестьянских покупок)" [23]. Проте мусимо зазначити, що, незважаючи на активізацію ринково-земельної діяльності селянства, цей процес продовжував ще помітно стримуватися залишками напівкріпосницьких відносин і, зокрема, збереженням селянської общини.

Важливою складовою ринково-земельних відносин є вартість землі, яка знаходиться у ринковому обігу. Опрацьовані джерела засвідчують неухильне зростання капіталовкладень у земельний ринок України протягом 80–90-х рр. XIX ст. За нашими підрахунками, тут було вкладено у торгові земельні операції 1881–1900 рр. не менш як 1 млрд. 17,1 млн. російських рублів, що більше ніж у 3,5 рази перевищувало відповідні капіталовкладення 1863–1880 рр. [24]. З більш як мільярдного капіталовкладення 80–90-х років майже половина його, а точніше 456,6 млн. руб., або 44,9% всієї суми, було вкладено у земельний ринок Південної України. Ще 306,5 млн. руб. таких вкладів, або 30,1%, припадало на Лівобережну і 254 млн. руб., або 25%, – на Правобережну Україну. На губерньському рівні найбільше таких коштів припадало на Херсонську губ. – 184,1 млн. руб., або 18,1% усієї суми по Україні в цілому. Близько 151,5 млн. руб., або 14,9%, припадало на торгово-земельні операції в Катеринославській губ. Третім виявився показник Полтавської губ. – 128,8 млн. руб., або 12,7%. Решту коштів було розподілено таким чином:

Таврійська губ. – 121,1 млн. руб., або 11,9%;
Харківська губ. – 113,2 млн. руб., або 11,1%;
Київська губ. – 102,2 млн. руб., або 10,1%;
Волинська губ. – 76,7 млн. руб., або 7,5%;
Подільська губ. – 75,1 млн. руб., або 7,4%;
Чернігівська губ. – 64,5 млн. руб., або 6,3%.

Якщо порівнювати ці показники з аналогічними у попередньому двадцятиріччі, то виявимо, що у 80–90-х роках вони зросли у порівнянні з 60–70-ми рр. в межах Таврійської губ. на 2,8%, Полтавської – на 2,6%, Катеринославської – на 2,1%, Харківської – на 1,2% і Волинської – на 0,9%. У решті губерній спостерігається зменшення показників: у Подільській губ. – на 5,7%, Київській – на 2,7%, Херсонській – на 0,5% і Чернігівській – на 0,2% [25]. Отже, і тут ми бачимо одну й ту ж тенденцію до вирівнювання показників, як це ми бачили при характеристиці угод та землі в ринковому обігу. Динаміка вкладання коштів у земельний ринок свідчить також про відчутне

пожвавлення цього процесу у 90-х роках порівняно з 80-ми. Так, у межах України протягом 1881–1890 рр. таких надходжень було близько 345,7 млн. руб., а протягом 1891–1900 рр. – близько 671,5 млн. руб., тобто майже вдвічі більше [26]. Те саме спостерігалось і в окремих губерніях та районах.

Ще однією важливою складовою земельно-ринку як історичної категорії є ціна землі. Враховуючи специфіку останньої, на яку звертав свого часу увагу академік І.Ковальченко [27], для її характеристики ми мусимо користуватися середніми даними, отриманими як співвідношення землі в ринковому обігу та коштів, затрачених на її купівлю. Так робили упорядники цитованих у даній статті статистичних збірників. Так учинили і ми, вираховуючи щорічні земельні ціни для губерній та районів України. Добуті таким чином, вони свідчать про інтенсивне зростання середніх цін на землю упродовж усього післяреформеного періоду. Так, якщо середня ціна однієї десятини землі в Україні становила у 60–70-х рр. 27,14 руб., то в 80–90-х роках уже 73,78 руб. [28]. Те саме спостерігається й на рівні окремих районів та губерній. Причому найбільш інтенсивне зростання цін відбувався у 90-х роках. За нашими підрахунками, середня загально-українська ціна однієї десятини у 1881–1890-х рр. становила 51,4 руб., а вже у 1891–1900 рр. вона зросла майже до 91 руб. [29]. Великою мірою це було пов'язано з розширенням ринкової діяльності земельних банків, особливо Селянського, які за новим статутом 1895 р. отримали право купувати землю в особисту власність з її наступним перепродажем як юридичним, так і фізичним особам. Важливими факторами, які впливали на динаміку земельних цін, були місцеві особливості кожного району чи губернії, а також природні катаклізми, які траплялися, як свідчать джерела, досить часто. В досліджуваний період серед останніх слід виділити неврожай, засухи та інші стихійні лиха. Особливо дошкульним виявився для України неврожай і наступний за ним голод 1891 р. Він повністю охопив Полтавську і Чернігівську та значною мірою Катеринославську, Харківську і Херсонську губернії [30]. У звіті Харківського губернатора за 1891 р. з цього приводу відзначалося, що прямим наслідком неврожаю стала поява в ряді повітів цингової епідемії. "Епидемия эта в пределах Старобельского уезда, – повідомляв губернатор, – нашла вполне благоприятную почву в населении, истощенным нуждой и не обладающим достаточными пищевыми средствами, а в особенности овощами и картофелем, совершенно погибшими в минувшем году" [31]. Як наслідок, протягом кількох наступних років ціни на землю в перелічених губерніях поступово зростали.

Підсумовуючи наслідки еволюції ринково-земельних відносин протягом 80–90-х років XIX ст., насамперед відзначимо помітну інтенсифікацію і

розширення цього процесу в межах усіх дев'яти українських губерній. Як нам вдалося з'ясувати, тут протягом 1881–1900 рр., було укладено близько 189 тис. торгово-поземельних угод на купівлю-продаж землі. За це й же період у ринковому обігу побувало майже 13,8 млн. дес., на придбання яких було використано 1017,1 тис. рублів. Наведені вище статистичні дані набагато перевищували аналогічні показники 60–70-х років. Великою мірою це було пов'язано з остаточним утвердженням у 80–90-х роках нових – торгово-економічних – відносин в економіці України та їх перемоги в її аграрному секторі. Важливою особливістю даного періоду стало прилучення до земельного ринку широких мас трудового селянства, звільненого від пут тимчасовозобов'язаного стану. Ринково-поземельні відносини, хоча й повільно, але поширювались і на селянську общину. Проте остання продовжувала залишатися серйозним гальмом для участі селян-общинників у ринкових операціях, пов'язаних із землею. Про якісні зміни у подальшій еволюції земельного ринку свідчить тенденція, хоча й ледве помітна, до поступового вирівнювання темпів розвитку останнього на рівні як окремих губерній так і районів України. Це особливо видно на прикладі укладання торгово-поземельних угод та надходження землі в ринковий обіг при порівнянні їх показників за 60–70-ті та 80–90-ті роки. Слід відзначити і ще одну особливість даного періоду. А саме те, що у 80–90-х роках XIX ст. державні структури Російської імперії практично не втручалися у функціонування земельного ринку, даючи йому можливість розвиватися за власними об'єктивними законами і навіть сприяли цьому. Все вищесказане дає можливість говорити про те, що саме цей період в історії українського земельного ринку другої половини XIX і початку XX ст. виявився найбільш плідним і успішним у його еволюційному розвитку.

Література

1. Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 25. – Частина II. – С. 129.
2. Шевченко В.М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині у період розкладу і кризи феодално-кріпосницького ладу // Гуржіївські історичні читання: Зб. наукових праць. – Черкаси, 2007. – С. 209–215.
3. Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX вв. – М., 2004. – С. 165.
4. Див.: Волковинський В.М., Ніконова І.В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С. 92–135.
5. Контрреформи // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – Лестригони). – К., 1970. – С. 466.
6. Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 362.
7. Про характер і наслідки дискусії див.: Новое в исторической науке:

Пособие для учителя / В.И.Бовыкин, Г.М.Бонгард-Левин, В.И.Буганов и др. – М., 1984. – С. 39–48; Тюкавкина В.Г., Щагин Э.М. Крестьянство России в период трёх революций: Книга для учителя. – М., 1987. – С. 23–25; Новое в советской исторической науке / В.И.Бовыкин, Г.М.Бонгард-Левин, Е.С.Голубцов и др. – М., 1988. – С. 50–54 и др.

8. Підраховано за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII: Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за сорокалетие 1863–1902 гг. – СПб., 1907. – Таблица I.

9. Там само.

10. Там само.

11. Там само. Розрахунки автора (В.Ш.).

12. Там само. – Таблица II.

13. Там само. Підрахунки автора.

14. Там само. Підрахунки автора.

15. Там само. Підрахунки автора.

16. Підраховано за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I. – СПб., 1896. – С. 20–21; Вып. II. – СПб., 1898. – С. XX–XXI; Вып. III. – СПб., 1898. – С. XX–XXI; Вып. V. (продолжение Вып. I). – СПб., 1903. – С. XIV–XV; Вып. VI. – СПб., 1903. – С. XX–XXI; Вып. VII. – Ч. II. – СПб., 1903. – С. 26–43; Вып. XI. – СПб., 1894. – С. 6–7; Вып. XII. – СПб., 1905. – С. 50–55; Вып. XIV. – СПб., 1907. – С. 62–67; Вып. XV. – СПб., 1908. – С. 51–55.

17. Там само.

18. Там само.

19. Там само.

20. Там само.

21. Там само.

22. Таблицю 1 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – СПб., 1907. – Таблицы I–II.

23. Там само. – Вып. XII. – Введение. – СПб., 1905. – С. VIII.

24. Там само. – Вып. XIII – Таблица III. Підрахунки автора.

25. Там само. Підрахунки автора.

26. Там само.

27. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX вв. – М., 1974. – С. 249.

28. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – СПб., 1907. – Таблица IV; Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1863–1908. – СПб., 1911. – Приложения. Підрахунки нашi (В.Ш.).

29. Там само.

30. Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Книга 1. – М., 1966. – С. 47–48.

31. Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербурзі (РДІА), ф. 1263, оп. 2, спр. 4939, арк. 563 (зв.).

**Проблеми споживчої кооперації Лівобережної України
в другій половині XIX – на початку XX ст.
у світлі постанов кооперативних з'їздів і нарад**

Сталий розвиток будь-якої економіки неможливий без приватної та громадської ініціативи. Важливе місце у вирішенні актуальних економічних проблем, особливо на мікрорівні, займає кооперативний рух. Досвід кооперування за радянських часів не можна назвати вдалим, позаяк існуюча тоді система кооперації була спотворена командно-адміністративною системою і не відповідала повною мірою кооперативним принципам. Тому багато дослідників звертають свою увагу саме на дореволюційну кооперацію, вбачаючи в ній ті зразки, яким слід повчитися і сьогодні.

Кооперативний рух Лівобережжя України був предметом дослідження ряду науковців, серед яких варто виділити в першу чергу праці Алімана М.В., Власенка В.М. та Половця В.М [5]. Проте проблеми розвитку споживчої кооперації регіону під кутом зору висвітлення їх на кооперативних з'їздах і нарадах не виступали раніше як окремих предмет дослідження.

Споживча кооперація Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. переживала процес становлення, звичайним наслідком якого були проблеми, пов'язані з організаційною, фінансовою та іншими складовими. Причинами цих ускладнень, як і в будь-якій новій справі, була в першу чергу недосвідченість кооператорів, їх необізнаність у веденні торгівлі, бухгалтерії. Звичайно, ці прогалини могли б бути ліквідовані у випадку планомірної державної підтримки. І в першу чергу – підтримки навіть не фінансової, а швидше консультативно-методичної. Проте царський уряд не лише не допомагав, але загалом заважав розвиткові кооперації засобом суворої регламентації діяльності і занадто обтяжливою в бюрократичному сенсі процедурою відкриття споживчого товариства. Ця процедура було спрощена лише у 1897 р., коли було запроваджено т.зв. "нормальний статут", на основі якого і відбувалося створення всіх нових споживчих товариств. Проте порядок відкриття все-таки залишався дозвольним, аж до березня 1917 р., коли Тимчасовий уряд затвердив кооперативний закон, згідно з яким відкриття будь-якого кооперативу відбувалося шляхом простої реєстрації в окружному суді і носило явочний характер. Проте навіть дозвіл губернатора на відкриття нового споживчого товариства не означав, що всі проблеми з офіційними органами влади для кооператорів залишаються позаду. За діяльністю кооперативних товариств прискіпливо спостерігала поліція, побоюючись появи в них "полі-

тично неблагонадійних елементів". Іноді представники поліції безпосередньо втручались у діяльність кооперативів чи роботу кооперативних з'їздів. Так, на першому Всеросійському з'їзді кооперативів у Москві (1908 р.) представник поліції, який був присутнім на всіх засіданнях, заборонив виголошувати доповідь і обговорювати один із пунктів порядку денного. Звичайно ж, така прискіплива увага до кооперативного руху з боку Міністерства внутрішніх справ заважала працювати. Проте для нас, сучасних дослідників, надмірна опіка влади над кооперативними організаціями виявилася корисною. Річ у тім, що саме в архівних фондах губернських жандармських управлінь містяться чи не найбільш докладні дані про діяльність кооперативів. Наглядачі із поліції задокументовували буквально всі сторони діяльності кооперативних організацій. Особливо вони цікавилися персональним складом споживчих товариств, їх благонадійністю, порядком денним засідань загальних зборів того чи іншого кооперативу або ж кооперативного з'їзду.

Отже, кооперативним товариствам за повної відсутності підтримки з боку держави доводилося сподіватися лише на власні сили: обмінюватися досвідом, допомагати один одному. Найкраще цього можна було досягти шляхом проведення кооперативних з'їздів і нарад. Останні умовно можна поділити на два види: загальноросійські та регіональні (губернські та повітові). Зазначена тематика розвідки спонукає нас звернути більш прискіпливу увагу саме на регіональні, або ж місцеві, з'їзди. Проте слід згадати і загальноросійські, де також були присутніми представники споживчих товариств Лівобережної України і на яких розглядалися питання, актуальні для досліджуваного регіону. Перша спроба зібрати загальноросійський кооперативний з'їзд виявилася невдалою. В 1871 р. харків'яни Баллін М.П. та Козлов В.С. виступили ініціаторами скликання загальноросійського кооперативного з'їзду. Мета з'їзду – встановлення матеріальної і моральної підтримки та влаштування спільної закупки товарів. Козлов вважав, що в Росії повинно бути не менше трьох кооперативних споживчих спілок залежно від основних національностей: Північна Спілка – росіяни, Західна – поляки, Південна – українці. Але із 70 товариств по всій Росії, яким було надіслано запрошення, відгукнулося лише 19. Це були кооперативи із Севастополя, Калуги, Жиздріно, Керчі та інших міст Російської імперії. Програма з'їзду включала пункти щодо влаштування спільної закупки й організації товариства гуртових закупок за англійським зразком, вироблення нормального статуту для споживчих товариств, організації центрального агентства російських споживчих товариств [13, с. 10]. Проте харківським кооператорам не вдалося отримати дозвіл від влади, яка насторожено сприймала будь-які прояви громадської ініціативи. Тому проведення з'їзду

було заборонено на офіційному рівні. Заборону з'їзду органи влади мотивували таким чином: "Діяльність для споживчих товариств дозволяється в межах свого міста, загального ж зв'язку між ними бути не повинно" [Цит. за: 10, с. 85].

Пізніше, до 1917 р., подібних з'їздів відбулося всього два: перший згадуваний уже Московський (1908 р.) і Всеросійський кооперативний з'їзд у Києві (1913 р.).

Московський з'їзд проходив протягом 16–21 квітня 1908 р. Засідання відбувалися за секціями, поділ на які ґрунтувався на основі видової ознаки кооперації. Так, у секції споживчих товариств було 15 представників від споживчої кооперації Лівобережної України: 4 – від Чернігівської губернії, 9 – від Полтавської і 2 – від Харківської [15, с. 547–549]. На початку роботи секції було заслухано доповідь В.Н.Зельгейма, представника МСПО ("Московский союз потребительных обществ"), присвячену загальному огляду справ і нагальних проблем у споживчій кооперації Росії. В цілому протягом засідань секції було обговорено наступні проблеми розвитку споживчої кооперації та запропоновано шляхи їх вирішень:

- Додаткова відповідальність членів товариств (внесення подібної зміни у статuti товариств сприяло б підвищенню, висловлюючись сучасним банківським терміном, "кредитного рейтингу" цих кооперативних об'єднань.

- Функції й організація управління та ревізії. Недосвідченість кооперативних працівників часто приводила до помилок у веденні бухгалтерії та ін. Подібну прикрість мала б виправляти фахова і незалежна ревізія.

- Вироблення зразкового статуту. Мається на увазі вироблення не обов'язкового статуту, яким, по суті, був нормальний статут 1897 р., а статуту, в якому б були враховані всі тодішні потреби споживчих товариств.

- Промисловий податок (згідно з діючим законодавством усі торгові заклади, річний обіг яких перевищував 10 тис. крб., повинні були сплачувати обтяжливий промисловий податок. Саме тому багато споживчих товариств змушені були штучно стримувати свій розвиток, щоб не потрапити до складу платників цього податку.

- Об'єднання товарних закупівель. Саме об'єднання закупівель призвело б до зниження ціни, адже не секрет, що вигідніше купувати великі оптові партії товарів.

- Спільне страхування. Актуальність постановки цього питання обумовлюється тими ж мотивами, що і попередня проблема.

Основний шлях вирішення всіх цих проблем делегатами з'їзду бачився у створенні кооперативних спілок, які б, об'єднуючи товариства того чи іншого регіону, могли б на спільні кошти організувати і спільні закупівлі, страхування, і налагодити відповідним чином інструкторсько-ревізійну роботу.

У цілому ж проблематика, яка була представлена на першому всеросійському кооперативному з'їзді, не втратила своєї актуальності і під час проведення другого, який проходив у Києві в 1913 р. 1–7 серпня.

Другий кооперативний з'їзд був набагато масштабнішим за перший як за кількістю делегатів, так і за розмаїтістю їх представництва. Кількість делегатів чи не втричі перевищувала число присутніх на Московському з'їзді. Також на Київському з'їзді були представники не лише від кооперативних установ, але і земських управ, Державної Думи. Цей факт промовисто свідчить про те, що держава поступово повертається обличчям до кооперації. Проте такий поворот стався уже після того, як не помітити зрослу силу кооперативних товариств було неможливо, адже згідно з доповіддю професора Анциферова, споживчих товариств у Російській імперії нараховувалося 6.000 із числом членів-пайовиків більше 600.000 чоловік [6, с. 65]. На Лівобережній Україні станом на 1912 р. нараховувалося 505 споживчих кооперативів [12, арк. 1]. Протягом з'їзду було заслухано близько 100 доповідей і прийнято близько 60 резолюцій. У результаті роботи секції споживчої кооперації було прийнято наступні резолюції:

- Про зразковий статут для споживчих товариств.
- Про продаж із крамниць споживчих товариств стороннім покупцям.
- Про інструктування і ревізування споживчих товариств.
- Про право відкриття кооперативної аптеки.

Проте звичайно питання, які були більш наблизеними до проблем споживчої кооперації Лівобережної України, розглядалися на місцевих з'їздах і нарадах.

Перший подібний з'їзд відбувся на Полтавщині, яка була лідером за кількістю кооперативів у регіоні. Золотоноська повітова земська управа 5 липня 1909 р. скликала з'їзд споживчих кооперативів повіту, де обговорювалося питання про необхідність споживчої спілки чи закупівельного об'єднання. Було вирішено створити при земстві посаду інструктора із споживчої кооперації, який би займався також і організацією закупок товариств [8, с. 915].

У 1910 р. Полтавське товариство сільського господарства подавало клопотання до імператора на дозвіл скликання з'їзду споживчих товариств Полтавської губернії. Цей з'їзд відбувся 23–25 травня 1910 р. У ньому взяло участь 92 представники від 57 споживчих товариств. Найбільше уваги було приділено кредитуванню споживчих товариств та їх об'єднанню в спілкові організації. З цих питань були виголошені доповіді Н.Н.Волкова "Про союз споживчих товариств в Полтавській губернії" та Ю.Ю.Соколовського "Про порайонне об'єднання споживчих товариств в Полтавській

губернії". Учасники форуму відкинули ідею заснування губерньської спілки і спинилися на ідеї заснування районної Полтавської спілки, яка б мала користуватися послугами МСПО і Київської спілки. Проте рішення так і не було втілено в життя аж до 1914 р. [2, с. 6–7]. Викликало гострі дискусії і питання про кредит у споживчих товариствах. За кредит у споживчих товариствах виступали не тільки окремі делегати – представники споживчих товариств, але й інспектор із дрібного кредиту Шкорбутов Н.Н. Все ж було прийнято рішення кредит допустити, обмеживши його половиною паю одного члена на один місяць [2, с. 6]. На цьому ж з'їзді було виголошено доповідь про стан споживчої кооперації в губернії, який визнали незадовільним. Для покращення ситуації в споживчій кооперації було вироблено ряд рекомендацій. У першу чергу, було висловлено побажання, щоб прийом нових членів здійснювався через виплату пайового внеску на виплат у визначений період, щоб дивіденд на закупку нараховувався також і стороннім покупцям, але в меншому відсотковому вираженні, ніж членам товариства, щоб товар у споживчих крамницях продавався за помірними ринковими цінами і щоб частина прибутку товариств спрямовувалася на просвітницькі цілі [2, с. 6]. Полтавський журнал "Хуторянин", підсумовуючи здобутки цього зібрання, повідомляв: "...за 2 дні роботи учасники з'їзду настільки зблизились, що не спішили розходитись. А від такого зближення один крок до повного об'єднання" [4, с. 9].

2–3 травня 1910 р. відбувся з'їзд кооперативних установ Переяславського повіту Полтавської губернії. За результатами роботи були вироблені резолюції, серед яких слід виділити намір створити спілку споживчих товариств Переяславського повіту, але він так і не був втілений у життя [9, с. 13–14]. Крім того, було висловлено побажання, щоб Державний банк видавав позики споживчим товариствам під гарантії кредитних кооперативів та окремих осіб. На з'їзді розглядалося також питання взаємовідносин кредитних і споживчих товариств [21, с. 191]. Щодо останнього було висловлено побажання про дружні відносини між споживчими та кредитними кооперативами і рекомендовано не втручатись у сфери діяльності один одного і не конкурувати між собою [9, с. 13–14]. Рекомендації щодо більш активного співробітництва між кредитними та споживчими кооперативами лунали і в інших районах Лівобережної України. Так, у доповіді Євдокимова А.А., яку було виголошено на Харківському з'їзді представників установ дрібного кредиту, однією з основних причин недостатнього розвитку споживчої кооперації в Харківській губернії називалася – недостатнє кредитування споживчих товариств з боку кре-

дитних установ і кооперативів. А про необхідність споживчих кооперативів для Харківської губернії, в доповіді Євдокимова, свідчив той факт, що кредитні і сільськогосподарські товариства Харківської губернії, крім своїх основних функцій, займаються ще й закупівлею товарів для своїх членів [7, с. 17]. У своїх заключних резолюціях Харківській з'їзд кредитних установ підтримав доповідь Євдокимова і рекомендував у кожному селі і слободі влаштувати споживчі товариства [3, с. 29].

За сприяння земських сил, а саме Земської Каси дрібного кредиту, 3 жовтня 1913 р. було проведено з'їзд споживчих товариств Миргородського повіту [14, с. 18]. На з'їзді головував голова повітової земської управи Вульферт Б.А. Тут були присутніми представники 30 споживчих товариств повіту, всі члени повітової управи, інспектор сільського господарства Полтавської губернії В.Н.Дьяков, Полтавський губернський агроном Ю.Ю.Соколовський, інструктор споживчих товариств Миргородського повіту, два агрономи Миргородського повіту та ін. З'їзд ухвалив постанови, які містили в собі рекомендації: активніше накопичувати кошти для створення губернської чи повітової спілки; організувати курси для підготовки працівників споживчої кооперації; нараховувати премії на забор не лише пайовикам, але й стороннім покупцям, а премії тих сторонніх покупців, котрі не побажають вступити в число членів товариства, повинні зараховуватися на просвітні та інші капітали; уникати відпуску товарів у кредит, а там, де продаж у кредит практикується, рекомендується замінити кредит від споживчого товариства кредитуванням через кредитне товариство [18, с. 467–469].

Питання діяльності споживчих товариств розглядалися і на з'їздах інших форм кооперативного руху. Так, на з'їзді сільськогосподарських товариств, що відбувся у Полтаві в травні 1909 р., в доповіді Ломоносова-Геєра П.М. "Про торгівлю в сільськогосподарських товариствах на засадах споживчого кооперативу" зазначалось, що немає жодної необхідності відкривати нове споживче товариство, де вже є сільськогосподарський кооператив, подрібнюючи таким чином кооперативні сили. Як приклад, доповідач вказував на Жабківське сільськогосподарське товариство, де капітал для споживчої торгівлі складався за підпискою між членами сільськогосподарського товариства. Торговими операціями керували загальні збори, але не пайовиків, а сільськогосподарського товариства. Не випадково подібна точка зору була висловлена саме на Полтавському з'їзді сільськогосподарських товариств, адже Полтавщина була першою за кількістю сільськогосподарських товариств у країні, і тому полтавські діячі сільськогосподарської кооперації вважали, що саме сільськогосподарське

товариство повинно стати первинною ланкою кооперативної розбудови села. Проте досвід показав, що більш ефективно працюють ті кооперативи, які зосереджуються безпосередньо на виконанні притаманних їм функцій. І вже на час проведення зазначеного кооперативного з'їзду сільськогосподарських товариств на Полтавщині споживчі і кредитні товариства отримали широкий розвиток – 150 споживчих і 116 кредитних кооперативів [11, с. 9–11].

Одним із перших губернських загальнокооперативних з'їздів був Чернігівський з'їзд, який тривав протягом 12–16 вересня 1907 р. На ньому був присутній 121 делегат, яких було поділено на 3 секції: кредитової, сільськогосподарської і споживчої кооперації [19, арк. 91–93]. Керівником секції споживчої кооперації обрано Примака М.О. Програма засідань цієї секції включала ряд пунктів, серед яких:

- Об'єднання споживчих кооперативів у районну спілку.
- Питання про кредити в товариствах.
- Особливості виникнення споживчих кооперативів на селі.
- Зв'язок споживчої кооперації з іншими формами кооперації.
- Заходи щодо зміцнення і розвитку споживчої кооперації [20, арк. 10].

У доповіді про споживчу кооперацію, яка була виголошена на цьому з'їзді, земству пропонувалося за доцільне об'єднати керівництво сільськими споживчими та кредитними товариствами навколо губернської земської управи, заснувавши в економічному відділі посаду інструктора зі споживчої кооперації [16, с. 138]. Особлива увага зверталася на значення загальної обов'язкової початкової освіти як основи для розповсюдження кооперативних знань, на необхідність організації в доступній формі консультацій та надання земствами позики строком від трьох місяців до одного року новоствореним товариствам [20, арк. 139]. В останній день з'їзду, 16 вересня, було виголошено доповідь голови споживчої секції Примака М.О., присвячену влаштуванню курсів із споживчої кооперації [20, арк. 20]. Пізніше ці курси були організовані в Ніжині і Новгороді-Сіверському [22, с. 5].

На початку 1914 р. при Полтавському Товаристві сільського господарства відбулася нарада інструкторів з кооперації, де обговорювався ряд питань, пов'язаних із розвитком споживчої кооперації, зокрема:

- Кредитування споживчих товариств фірмами, земськими касами дрібного кредиту та кредитними кооперативами.
- Становище споживчих товариств.
- Продаж товарів у кредит.
- Об'єднання закупок товарів для товариств даного району.

- Сприяння кооперації з боку земств.
- Взаємовідносини споживчих товариств і кредитних кооперативів.

На цій же нараді було визнано необхідним вступ усіх споживчих товариств губернії в члени Полтавського товариства сільського господарства. Планувалося, що це товариство буде певною мірою виконувати функції спілкового об'єднання споживчих товариств [1, с. 89].

Самі товариства, розуміючи всю необхідність кооперативних з'їздів і нарад, зверталися до земських установ за допомогою в скликанні таких з'їздів. Так, споживче товариство із с.Жукотки Чернігівського повіту клопоталося перед губернською земською управою про організацію з'їзду представників споживчих товариств Жукотської та Довжицької волостей [17, с. 563].

Таким чином, необхідність об'єднання споживчих товариств у спілкову організацію та посилення їх співпраці з іншими формами кооперативного руху доводилася на численних кооперативних з'їздах і нарадах загально-російського та регіонального значення, що знайшло відображення у їх постановках та резолюціях.

Проте програма діяльності кооперативних з'їздів і нарад не вичерпувалася розглядом суто економічних питань. Важливе місце в роботі цих зібрань займали питання культурної та просвітньої діяльності.

У 1915 році у Полтаві відбувся Губернський кооперативний з'їзд, який маніфестаційно виявив свій український національний характер, схваливши побажання організувати кооперативну школу з українською мовою навчання, також було винесено постанову про необхідність навчання українською мовою в школах тих місцевостей, де населення тією мовою говорить. У 1916 році в Києві відбувся "З'їзд Кооперативних Союзів", де переважали представники українських кооперативів; тут було прийнято кілька резолюцій, що стосувалися освіти. Однією з головних була вимога шкільного навчання українською мовою [23, с. 161].

Отже, кооперативні з'їди і наради, які проходили в досліджуваний період, можна поділити на дві категорії: загальноросійські і регіональні. На з'їздах першої категорії, Московському 1908 р. та Київському 1913 р., розглядалися питання розвитку споживчої кооперації всієї країни, які в тому числі торкалися і розвитку споживчої кооперації на Лівобережній Україні. Регіональні ж з'їди у своїй роботі зосереджувалися на проблемах розбудови споживчої кооперації у даному регіоні. Резолюції цих з'їздів мали надзвичайно важливе значення: вони сприяли спрямуванню кооперативних сил регіону у правильному напрямку. Проведення ж цих з'їздів слугувало більш тісному згуртуванню кооперативної громадськості регіону у вирішенні нагальних проблем розбудови споживчої кооперації.

Література

1. А.В. Совецание инструкторов кооперативов Полтавской губернии // Южный кооператор. – 1914. – №4. – С. 88–89.
2. А.Г. Полтавский кооперативный съезд // Наше дело. – 1910. – №11. – С. 5–7.
3. А.Е. О потребительских лавках // Хлибороб. – 1910. – №8. – С. 29–31.
4. Аліман М.В. Від витоків до сьогодні // Вісті ЦССТУ. – 1996. – №30. – С. 9.
5. Аліман М.В. Кооперативний рух на Полтавщині: Історико-економічний нарис // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 2004. – №36. – С. 1–24; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (2-га пол. ХІХ ст. – поч. ХХ): Дис. ... к. і. н.: 07.00.01. – Х., 1998. – 232 с.; Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська Правда", 1996. – 204 с.
6. Второй Всероссийский съезд по кооперации в г.Киеве 1–7 августа 1913 г. // Труды. – Вып. 1. Общее собрание съезда. – К.: Типография киевской 1-й артели, 1915. – 228 с.
7. Евдокимов А.А. Отношение кооперативных учреждений мелкого кредита к потребительным обществам // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1910. – №24. – С. 16–17.
8. И. Г. У. и З. Съезд представителей потребительных обществ // Хуторянин. – 1909. – №27. – С. 915.
9. Кооперативный съезд в г.Переяславе // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1910. – №22. – С. 13–14.
10. Марков В.И. Пионеры Южно-русской кооперации. Н.П.Баллин и его сотрудники: Очерк истории кооперации на Украине. – Харьков: Издание ПОЮР, 1919. – 105 с.
11. Михеев Д. Полтавские кооперативы и полтавская школа кооператоров // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – №32. – С. 9–11.
12. Об украинской кооперации // Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України, ф. 206, оп. 1, од. зб. 213, арк. 1.
13. Озеров И.Х. Общества потребителей. – СПб.: Типография т-ва "Нар. польза", 1900. – 327 с.
14. П-енко Гр. Споживча кооперація в Миргородському повіті на Полтавщині // Наша кооперація. – 1913. – №9. – С. 16–18.
15. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16–21 апреля 1908 г. // Труды. – М.: Издание Бюро Московского Союза потребительских обществ, 1908. – 561 с.
16. Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська Правда", 1996. – 204 с.
17. Редакційна колонка // Селянин. – 1910. – №16. – С. 530.
18. Сл-й А. Постановления первого съезда представителей потреби-

тельных обществ Миргородского уезда Полтавской губернии / Хуторянин. – 1913. – №20. – С. 467–469.

19. Списки представителей кооперативных учреждений, прибывших на съезд в Чернигов // ЦДІАК, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 1701, арк. 106.

20. Съезд кооперативных учреждений Черниговской губернии // ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 415, арк. 10–20.

21. Съезд представителей кредитных сплотов и потребительных обществ Переяславского уезда Полтавской губернии // Сплотчина. – 1910. – №11/12. – С. 191.

22. Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1916. – 16 с.

23. Яремченко Б.П. Благодійна та просвітницька діяльність кооперативів на Лівобережній Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Випуск спеціальний. – С. 157–163.

І.О.Кочергін

Кому служив українець М.В.Родзянко?

Михайло Володимирович Родзянко (1859–1924) – особистість, яка не загубилася в складних перипетіях історичного процесу першої чверті ХХ ст. Його ім'я неодмінно присутнє в більшості енциклопедій, у тому числі і радянських. Існують сотні статей про цю, без перебільшення, неординарну особистість, однак і досі історична наука так і не спромоглася на повноцінне монографічне дослідження, яке б було присвячене цій історичній постаті. Звісно, що ми не претендуємо на всебічне висвітлення життя і діяльності М.В.Родзянка. Лише поглянемо на деякі неоднозначні сторони його біографії.

Першим відомим предком Михайла Володимировича Родзянка є хорольський сотник Миргородського полку Василь Іванович Родзянко (1652–1734), який належав до середньої ланки української козацької старшини. Його нащадок Володимир Михайлович (1820–1893), окрім прізвища, нічого спільного з українським народом не мав. Він був відданий російській монархії, якій старанно служив у Кавалергардському полку – елітному військовому підрозділі російської армії. Пізніше – був помічником Корпусу жандармів [6, с. 6].

У шлюбі з Марією Павлівною Вітовтовою (1827–1857) Володимир Родзянко мав трьох синів: Миколу (1852–1918), Павла (1854–1932) і Михайла, а також доньку Ольгу. Всі сини хоча й були за походженням україн-

цями, але вірою і правдою служили Росії. Найбільш видатним серед братів, звісно ж, був Михайло.

Майбутній голова Російської Державної Думи – Михайло Володимирович Родзянко народився 31 березня 1859 р. (за іншими даними 9 (22 за н.ст.) лютого 1859 р.) в родовому маєтку біля села Попасне Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Село було чималеньким, мало добре розвинуту інфраструктуру: земську школу і лікарню, кредитне, сільськогосподарське і споживче товариства, поштово-телеграфне відділення, телефонну станцію і волосне правління.

Маєток Родзянків біля Попасного (Родзянки ще мали маєток у Боровичевському повіті Новгородської губернії) "Отрада" був сховищем багатьох раритетів: документи, карти, плани, портрети тощо. Про це неодноразово згадував Д.І.Яворницький.

Сини В.М.Родзянка за прикладом батька подалися на військову службу. Старший брат Микола, як і батько, дослужився до чину генерала. Михайло спочатку навчався у Пажеському корпусі, який закінчив у 1877 р. Після його закінчення він деякий час (1877–1882) служив у Кавалергардському полку.

Домашнє виховання, навчання і служба в елітних підрозділах зробили з Михайла Родзянка щирого монархіста і патріота російської держави. Навіть дружину М.В.Родзянко взяв з відомого російського дворянського роду Голіциних¹. Хоча не можна заперечувати і того факту, що, відчуваючи свій зв'язок з українською землею, він певною мірою служив і їй також. Такий подвійний патріотизм був притаманний багатьом нащадкам української козацької старшини у ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

Після виходу у відставку М.В.Родзянко осів у себе в маєтку і поринув у громадські справи. 13 грудня 1883 р. він був обраний обов'язковим членом у селянських справах присутствія [8, с. 98]. Згодом гвардії поручик у відставці очолив повітове у селянській справі присутствіє [7, с. 552–553]. Одночасно він був обраний почесним мировим суддею, а також активно включається в земську роботу.

У 1886 р. дворянство Новомосковського повіту обрало його своїм предводителем. На цій посаді М.В.Родзянко залишався до 1896 р.

М.В.Родзянко брав активну участь у роботі земських установ. Наприклад, 9 грудня 1888 р. на черговому засіданні Катеринославського губер-

¹ Дружина М.В.Родзянка – Ганна Миколаївна Голіцина (1859–1929). В них було троє синів: Михайло (1884–?), Микола (1887–?), Георгій (1890–1919) та донька Марія (1909–?).

ського земства М.В.Родзянко підтримав клопотанням Новомосковського повіту про виділення коштів на ремонт Самарського собору [9, с. 68–69].

За активну участь у справах земства у 1900 р. Михайла Володимировича обирають головою Катеринославської губернської земської управи, яким він був до 1906 р. Він підтримував різні форми розвитку соціального, економічного і культурного життя Придніпров'я, жертвуючи при цьому значні матеріальні кошти. Енергійна діяльність на посаді голови управи була відзначена орденом Св. Анни.

Громадська робота стала в цей час для М.В.Родзянка життєвим кредо. Всі більш-менш значні проекти, які відбувалися в місті Катеринославі, не проходили повз нього. Він доклав рук до відкриття Вищого гірничого училища в Катеринославі (нині Національний гірничий університет), сприяв організації Обласного музею ім. О.Поля, а потім увійшов до числа членів Ради музею. Він не тільки словом, але й ділом сприяв розвою музею. Директор Комерційного училища А.С.Синявський у своєму листі до Д.І.Яворницького від 2.06.1902 р. повідомляє, що Бродницький і М.В.Родзянко готові давати 100 крб. щороку для розвитку Обласного музею, оскільки Міська дума відмовила у приміщенні музею [1, с. 466. Лист №584]. У 1905 р. він був членом комітету з улаштування XIII археологічного з'їзду в Катеринославі.

Початок ХХ ст. став знаковим для М.В.Родзянко. Починається його кар'єрний злет, який привів його у вищі ешелони тодішньої російської імперської еліти.

До 1905 р. він був відомий і впливовий у Катеринославській губернії, після 1905 р. його помітили на найвищому рівні. Цьому сприяли події 1905–1907 рр.

У період I Російської революції у жовтні 1905 р. він став одним із засновників регіонального осередку партії "Союзу 17-го жовтня". У 1906 р. партія октябристів (так стали називати цю партію в політичних колах) стала видавати на Катеринославщині друкований орган "Руська правда". Головою цього органу, звісно ж, став М.В.Родзянко. В тому ж році його було обрано членом Державної Ради від катеринославського земства, а восени 1907 р. М.В.Родзянко разом з іншим нашим відомим земляком М.М.Алексєєнко¹ обрали депутатом III Державної Думи по курії землевласників.

Чималу роль у тому, що М.В.Родзянко потрапив на вищі щаблі влад-

¹ Алексєєнко Михайло Мартинович (1847–1917) – професор фінансового права, ректор Харківського університету (1890–1899), громадський і державний діяч, член III і IV Державних Дум Російської імперії.

ного олімпу Російської імперії, відіграла його промонархічна позиція і консервативні погляди на суспільний устрій. Саме М.В.Родзяко вимагав від губернського прокурора застосувати найсуворіше покарання до членів "Всеросійського селянського союзу" [2, с. 105], який утворився у 1905 р. і виступав за суттєві соціальні перетворення. До справи створення "Союзу" доклали рук відомі громадські діячі, а саме: директор Комерційного училища А.С.Синявський, викладач гірничого училища Е.Штебер, український політичний діяч і кооператор М.М.Стасюк.

На думку М.В.Родзянка, селяни не мали права на особисту думку або, більше того, вимагати якихось соціальних змін. Взагалі, його ставлення до селянської маси не було позитивним. Ще у 1883 р. начальник жандармського управління повідомляв у департамент поліції, що селяни Родзянка мають наділ землі "весьма скудный и почти невыгодный для обработки" [4, с. 13].

Водночас М.В.Родзянко виділяв значні суми зі своїх прибутків на утримання лікарень, притулків, навчальних закладів. У 1912 р. він жертвує на благодичність 135000 крб. [3]. За сприяння М.В.Родзянка електрифіковано і телефонізовано багато будинків Катеринослава, ремонтувався міст через Дніпро та інше [4, с. 13].

За сприяння розвитку міста Михайло Володимирович був вшанований почесним званням – почесний громадянин міста Катеринослава. Міська дума прийняла рішення з цього питання 22 лютого 1914 р. [3].

Серед багатьох видів діяльності, якими займався М.В.Родзянко, найбільш відомою, звісно, є його участь у роботі Державної Думи.

Будучи обраним депутатом Державної Думи, він пропрацював там до моменту її ліквідації у 1917 р. Тривалий час він очолював цю інституцію (1911–1917 р.), відстоюючи інтереси монархії, стоячи на конституційних засадах. Коли почалася Перша світова війна, М.В.Родзянко виступав за війну до переможного кінця, вважаючи, що Російська держава повинна залишатися цілісною. Він часто перебував на фронті і в Ставці, турбувався про забезпечення військ патронами, зброєю, амуніцією, а лазаретів – перев'язочними матеріалами і медикаментами. М.В.Родзянко боляче сприймав той факт, що монархія втрачає підтримку і популярність серед простого населення. Тому він боровся за відновлення її престижу, увійшовши у протистояння з царським фаворитом Г.Распутіним.

Однак у складних умовах революційної ситуації 1917 р. М.В.Родзянко, після того як Микола II видав наказ про розпуск Думи, не став на бік царя. Навпаки, він увійшов до складу Тимчасового виконавчого комітету, який

прагнув законним шляхом перебрати владу з рук царя [5, с. 10]. Він навіть надіслав 2 березня 1917 р. до Катеринослава телеграму, де повідомляв про початок революційних подій у Петрограді.

Отже, на певному етапі М.В.Родзянко зрадив своїм монархічним ідеалам. Щоправда, у своїх спогадах він згадує про те, що не мав намірів виступати проти царя чи піднімати на це народ. У відповідь на пропозиції представників "вищого світу" взяти на себе відповідальність за ситуацію в країні він заявляв, що: "Я в жодну авантюру не піду ... Палацові перевороти не справа законодавчих палат, а піднімати народ проти царя в мене не має ні бажання, ні можливості" [10, с. 36].

Після Жовтневого перевороту 1917 р. М.В.Родзянко виїхав на Дон, де брав активну участь у створенні "білого руху". У 1919 р. він підтримував генерала Денікіна і навіть надав білій армії свій маєток у якості військової бази. За це більшовики спалили маєток Родзянка у тому ж році. Після поразки "білого руху" Михайло Володимирович разом із сім'єю емігрує до Сербії, де працює над мемуарами. Його різко критикує білогвардійська еміграція за причетність до повалення царської влади.

21 січня 1924 р. М.В.Родзянко помер у злиднях і був похований на кошти сербського уряду.

У цілому, діяльність М.В.Родзянка в Катеринославському губернському земстві та інших громадських установах Катеринославщини аж ніяк не суперечила його активній монархічній проросійській позиції. Будучи патріотом Росії, він вважав за необхідне розвивати не лише її центр, але й провінцію, з якої сам походив. Україна, а для нього радше Малоросія, в його уяві була невід'ємною часткою Російської держави.

Література

1. Заруба В.М. Антін Синівський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951). – Д.: ПП "Ліра ЛТД", 2003. – 284 с.
2. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи вчених до Д.І.Яворницького / Упоряд.: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик. – Д.: Гамалія. – Вип. 1. – 888 с.
3. Лазебник В.И. Председатель государственной Думы // Наше місто. – 2001. – №155.
4. Марчук А. Тот самый Родзянко // Вісті Придніпров'я. – 1999. – №24. – С. 13.
5. Мирончук В.Д., Шевченко О.В. Катеринославець М.В.Родзянко у Петербурзі // Грані. – 2003. – №2. – С. 8–10.
6. Мороз В.С. М.В.Родзянко: свой среди чужих, чужой среди своих // Експедиция ХХІ. – 2007. – №3. – С. 6–7.
7. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на

1889 год. – Екатеринбург: Типография губернского правления, 1889.

8. Постановления XVIII очередной сессии Екатеринбургского губернского земского собрания с 1 по 14 декабря 1883 года с приложениями. – Екатеринбург: Типография Губернского Правления, 1884. – 724 с.

9. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринбургского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 года с приложениями. – Екатеринбург: Типография губернского правления, 1889. – 756 с.

10. Родзянко М.В. За кулисами царской власти. – М.: Панорама, 1991. – 48 с.

О.М.Труш

Наукова діяльність Володимира Піскорського за кордоном

Становлення особистості та її досягнення у різних сферах суспільно-політичного і наукового життя є основою піднесення національної самосвідомості, формування нової системи духовних та культурних цінностей громадянського суспільства кожної держави. Нестача таких робіт, які присвячені відомим і неординарним історикам, істотно ускладнює реконструкцію суспільно-політичного та наукового життя минулих століть. До низки напівзабутих діячів минулого можна віднести ім'я Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910) – видатного вченого-іспанолога, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча. Цікаво, що В.К.Піскорський володів дев'ятьма мовами, а ще був першим іноземцем, якому дозволили працювати в королівському архіві Іспанії.

До Європи вчений виїздив не раз. Головною метою цих мандрівок було ознайомлення з першоджерелами та участь у всесвітніх історичних конгресах. Учений працював в Іспанії, Португалії, Франції, Англії, Німеччині, Італії, Швейцарії. В його листах і щоденниках знаходимо живі і яскраві спостереження, пов'язані з перебуванням у Мадриді, Берліні, Лондоні, Лейпцигу, Парижі, Флоренції, Римі, Вероні, Лісабоні, Сарагосі. Труднощів у спілкуванні вчений не відчував, адже вільно володів європейськими мовами, у тому числі й польською (батько його – поляк), грецькою та латиною. Колеги називали Володимира Костянтиновича "зразковим працівником на європейський лад, майже панглосом" [1].

У 1906–1907 рр. відбулося найперше наукове відрядження В.К.Піскорського. Він працював в Іспанії, Франції, Англії та Німеччині, де досліджував документи для написання не лише магістерської, але і докторської дисертації. Перше півріччя 1896 р. В.К.Піскорський вирішив присвятити

роботі в іспанських бібліотеках і архівах. Головною метою роботи було ознайомлення з тими джерелами, друкованими і рукописними, які були необхідні для дослідження двох питань: історія кастильських кортесів і історія звільнення землеробських класів у Середньовічній Іспанії [2].

18 березня 1896 року В.К.Піскорський уперше ступив на іспанську землю. Він зупинився в домі Мендеса під Мадридом, де "була представлена майже вся Іспанія у всій різноманітності її етнографічних і культурних особливостей" [3]. Його сусідами були люди з різними долями і професіями, і про всіх він пише із зацікавленістю і теплотою: "Я багато чого дізнався цікавого від своїх іспанських друзів, а головне – цілком оволодів іспанською розмовною мовою, чому, звичайно, сприяло попереднє ознайомлення з літературною мовою, отримане ще в Росії зовсім самостійно" [4].

Мадридське і барселонське товариство зустріло В.К.Піскорського доброзичливо, хоча за традицією іспанські історики упереджено ставилися до іноземних учених і спочатку, як він писав у своїх листах, деякі з них навіть перешкождали йому в ознайомленні з архівними матеріалами. "Мій приїзд до Іспанії, – згадував учений, – з метою вивчення за архівними даними її економічної історії викликав цікавість у тутешньої громади; в столичних і провінційних газетах з'явилися статті, присвячені мені і моїм дослідженням" [5].

Головним місцем занять ученого був Мадрид. Він працював переважно в Національній бібліотеці у відділі рукописів, в Національному історичному архіві, в бібліотеці при Академії історії, в бібліотеках конгресу і сенату. Крім того, історик займався в Сіманському архіві, працював у бібліотеках і архівах Саламанки, Ескуріада, Вальядоліда, Барселони. Найбільшу кількість документів, які цікавили В.К.Піскорського, він знайшов у мадрридській Національній бібліотеці в рукописній колекції Бурріеля. Із цих документів одні відносяться до парламентарної історії Кастилії, інші – до історії соціальних відносин у цій країні. В Національному історичному архіві і бібліотеці при Академії історії не виявилось невиданих актів кортесів, але звітні дослідник вилучив немало нових даних для історії земельних і станових відносин у середньовічній Іспанії. В Сіманському архіві В.К.Піскорський знайшов ряд оригінальних актів, які представляють повноваження депутатів кортесів, закличні грамоти королів на кортеси, документи, де вказувались умови, на основі яких кортеси вували субсидії королю в різних випадках, тощо. В бібліотеці Вальядоліда і Мурсії дослідник ознайомився зі змістом рукописних колекцій, які були складені у XVIII ст. і відносяться до історії кортесів у Кастилії [6].

Друге півріччя 1896 р. В.К.Піскорський провів у Франції. Привабливі краєвиди французького весняного пейзажу "злилися в єдине незабутнє уявлення про Францію як багату і життєрадісну країну. В цьому веселому пейзажі почувалося щось таке, що нагадувало рідну Малоросію... Нарешті приїхали. Розкішний, червоної цегли вокзал зі скляними склепіннями... Жалюгідна річечка Мансанарес, проти якої, я вважаю, Либідь набагато краща" [7].

Перебуваючи у Парижі, дослідник отримав багато позитивних вражень. У його закордонних листах читаємо: "Народна освіта тут організована пречудово, щоденно в різних частинах Парижа для народу влаштовані вечірні курси з різних галузей знань, які читаються професорами. Словом, тут багато повчального, але не все одразу можна вловити" [8].

В.К.Піскорський побував у Сорбоні, прослухав лекції відомих учених Ланглуа, Олера, Лакомба, Шательєна, Левассера. Особливо вразили історика лекції в College de France. У листі до дружини він зазначав, що "у нас про такі заклади нічого не відомо, тут читають лекції кращі французькі вчені, слухати їх може будь-хто не залежно від національності, статі і віку, ніяких документів, дипломів тут не існує... College de France проинятий завданням розповсюджувати вищі знання у всьому суспільстві, слугувати лише науці і тільки їй" [9]. На лекціях у цьому закладі В.К.Піскорський звернув увагу на "дивовижну серйозність й інтерес, з яким французькі студенти слухають своїх професорів, і на те, як зрозуміло, просто і в той же час елегантно читають лекції французькі професори" [10]. Його також вразила наступна дивовижна картина: "Ти бачиш перед собою тільки немолодих і старих, сивих і лисих, чоловіків або жінок – усе одно. Молодих студентів тут немає, тому що вони зайняті відвідинами обов'язкових для них лекцій або в Сорбоні, або в одній з вищих шкіл, де існують іспити і дишіюми" [11]. Науковий авторитет молодого київського дослідника був значним. Його запрошували друкуватися в часописі "Synthese historique", а також обрали членом французького історичного товариства. В.К.Піскорський увійшов у паризьке середовище співвітчизників, спілкувався з Суворіним, Врангелем, Мілюковим, Лютославським та іншими [12].

Історик наполегливо працював у бібліотеках: Національній, Св.Женев'єви і Мазаріні, а також у Національному архіві. Тут він знайшов немало потрібного матеріалу, а також познайомився із спеціалістом у галузі іспанської історії Морелем Татіо. Він порадив В.К.Піскорському не втрачати часу, бо особливо цінного матеріалу в Парижі не знайде [13].

На початку 1987 р. вчений удруге відвідав Іспанію. Цього разу сконцентрував свої заняття в архівах і бібліотеках каталонських міст:

Барселони, Герони і Віка. До речі, він був першим іноземним ученим, якому дозволили працювати у королівському архіві в Барселоні. Тут знаходилися документи з історії Арагоно-Каталонської федерації. В Геройському архіві зосереджувалося багато сотень пергаментних згорток, які являли собою ряд грамот різного змісту і змальовували правові і господарські відносини між сеньйорами і їх васалами у період від XI до XVI ст. Також В.К.Піскорський працював із нотаріальними книгами Геройського і Вікського муніципалітетів і з капітуляціями соборів цих міст [14].

У цей час відбулися зустрічі молодого дослідника зі славетним Едуардо Інохосою та з видавцем історичного журналу Альтамірою, журналістом Наварро де Паленсіа, державним діячем Пі-і-Маргалем, поетом Нуньєсом де Арка, вченим Маріо Шиффом, видатним прогресивним ученим і соціологом Коста [15]. На все життя залишилася дружба історика з уславленим ученим, літератором, державним діячем Віктором Бапагером. Пам'яті друга Володимир Костянтинович присвятив декілька публікації. Заприязнився В.К.Піскорський з поетесою і перекладачкою Софією Казанова. С.Казанова була близька до королеви-регентші, меценатки, і запропонувала В.К.Піскорському посприяти високому знайомству. Проте від цієї честі історик ухилився [16]. Перебуваючи в Іспанії, вчений звернув увагу на стан іспанської історіографії. Остання, на його думку, знаходилася на низькому рівні. Причини цього він вбачав у "недоліках університетської освіти, в поганому знайомстві з іноземними мовами, в незадовільному виданні пам'яток вітчизняної історії і, нарешті, у відсутності наукової незалежності серед іспанських істориків, які не завжди підкорюються вимогам історичної критики і занадто присвячують себе політиці" [17].

Помітну роль у тогочасному іспанському суспільстві відіграло так зване Атенео – об'єднання і місце зборів каталонських учених, літераторів і художників. У Барселоні вченого обрали членом Атенео. В 1897 році він був на поетичних змаганнях, які відроджували традиції середньовічних провансальських і каталонських поетів [18]. Змагання поетів у каталонській громаді виховували повагу до минулого, дух вільності і почуття національної самоповаги. Вже вдома В.К.Піскорський напише праці "Змагання поетів у Каталонії в Середні віки" (Ніжин, 1900), "Питання про значення і походження "дурних" звичаїв у Каталонії" (Київ, 1899).

В серпні 1897 р. історик залишив Іспанію і попрямував у ту частину південної Франції, яка до половини XVII ст. складала одне політичне ціле з Іспанією і мала однаковий суспільний і політичний устрій з Каталонією, а саме в департамент Східних Піренеїв. У департаментському архіві міста

Перлін'яна йому вдалося розширити зібраний раніше матеріал новими даними, які стосуються, головним чином, землеробського населення Серданї, Русильона і Вальдепіра. Час, який залишився, вчений присвятив ознайомленню з іспанськими рукописами, що зберігалися в Британському музеї, і з семінарами професорів Кнаппа і Бреслау в Страсбурзькому університеті [19].

Перебуваючи в Німеччині, він писав, що "її історична наука стоїть на такому рівні, що французи самі розуміють її перевагу над своєю" [20]. Своєю могутністю Володимира Костянтиновича вразив Берлін. У його щоденнику читаємо: "Я ніяк не можу зрозуміти після всього, що побачив тут, чому іноземці, і росіяни серед них, такі байдужі до Берліна. Це одне зі всесвітніх міст, третє після Лондона і Парижа, з населенням 1 млн. 700 тисяч. Будинки вражають своїми колосальними розмірами, а багато з них – архітектурною красою в класичному стилі. Вулиці широкі, вкриті розкішною бруківкою, найчастіше торцівкою... Коли стоїть гарна погода, я прогулююсь у парку навпроти пам'ятника Перемоги і слухаю спів солов'їв. Цей парк за своїми розмірами ніяк не поступається Булонському лісу. В такому великому місті, як Берлін, стільки зелені і повітря!" [21].

Наукове відрядження 1896–1897 рр. було досить плідним. У результаті дворічного стажування за кордоном В.К.Піскорський написав основні свої праці: "Кастильські кортеси в перехідну добу: від середніх віків до нового часу (1188–1520 рр.)" – магістерська дисертація (Київ, 1897) та "Кріпосне право в Каталонії у середні віки" – докторська дисертація (Київ, 1901).

В подальші роки вчений регулярно виїздив у наукові відрядження (1900, 1902, 1907–1908, 1910), де ознайомлювався зі станом досліджень і викладанням європейської історичної науки, формував колекції книг для праці студентів з медієвістики (під час викладання в Ніжинському та Казанському університетах), збирав матеріали для власних наукових студій у галузі історії, економіки права, господарства Європи. Брав участь у міжнародних історичних конгресах у Сарагосі, Берліні тощо. 18 квітня 1901 року за заслуги перед іспанською наукою В.К.Піскорського обрали членом-кореспондентом Барселонської королівської Академії красномого письменства і природничих наук, до яких належала й історія [22].

Варто відмітити закордонне відрядження вченого до Італії та Німеччини, яке відбулось у 1907–1908 рр. Його метою був підбір матеріалу з історії міського побуту XVI–XV ст. та повстання чомпі 1378 р. у Флоренції. Рукописний матеріал з цієї проблеми в основному був зосереджений у

Флорентійському архіві, а друкований – у бібліотеках Флоренції і Берліна, а також у Страсбурзькому університеті [23].

Перебуваючи в Італії, В.К.Піскорський побував у Римі, Ватикані, Венеції, Флоренції. "Флоренція чудова, як мрія. Я страшенно задоволений, що нарешті я – в серці Італії" [24]. Перебування В.К.Піскорського в Італії співпало з національним святкуванням з приводу 100-річчя від дня народження Гарібальді. Це свято історик описував так: "Маса народу, у кожного в руках маленький паперовий червоний прапорець із зображенням Гарібальді. Головною вулицею була влаштована святкова хода, в якій узяли участь усі асоціації, товариства, професійні союзи, гуртки, масонські ложі, клуби, партії, що існували у Флоренції... Але найцікавішим був той ентузіазм, та єдинодушність, з якою вітали флорентійці все, що було пов'язане з пам'яттю їх героя Гарібальді, цього Ферруччі новітнього часу" [25]. Діяльності італійського патріота вчений присвятив публічну лекцію, після повернення до Казані. В Італії він пробув недовго, бо не міг сидіти без діла. В Швейцарії також не затримався. "Сьогодні я з висоти бачив майже всю Швейцарію, а на завтра вирішив виїхати відсіль. Дорого і нудно. Природа гарна, але з однією нею не цікаво. Розмаїте тутешнє товариство дратує манірністю" [26], – писав учений дружині.

Деякі результати дослідницької роботи були викладені В.К.Піскорським у лекції про повстання чомпі, якому він збирався присвятити монографію. Іншим результатом цього відрядження стала стаття про сучасний стан італійських університетів [27].

Дуже цікавою була поїздка вченого до Франції і Португалії у 1910 р. В Парижі він досконало ознайомився з Сорбонною, з організацією Паризького університету і бібліотеки. В.К.Піскорський зустрічався із Chatelain'ом, відомим професором і палеографом. Це знайомство було корисним не тільки для вченого, а й для всього Казанського університету. Новий знайомий пообіцяв прислати до університетської бібліотеки для семінарських занять ряд дуже цінних і рідкісних видань Паризького університету з історії [28]. В Парижі вчений також відвідав редакцію журналу "Synthese historique", де познайомився з його редактором Бером, відомим соціологом Лакомбом і іншими співробітниками журналу. Його запросили взяти участь у видавництві цього журналі. В.К.Піскорський погодився подати дві статті – одну з методології історії, іншу – з іспанської історії [29].

Перебуваючи в Лісабоні, вчений писав дружині: "Місцевість дуже мальовнича, скрізь гори, скелі, провалля, мости і тунелі. Але самі португальці, наскільки я встиг з ними познайомитися в дорозі, зовсім несимпатичний народ, а мова їх – далеко не милозвучна. Взагалі, порівняно з

іспанцями вони втрачають дуже багато" [30]. Однією з особливостей португальського життя, яка вразила В.К.Піскорського, була відсутність чорних сутан: "У Лісабоні важко зустріти священика в своїй рясі. Ченців тут зовсім немає. Таким чином, це єдина католицька держава Європи, де духівництво одягається в штатське плаття" [31]. Його вразило й те, що колишні монастирі тут були перетворені на музеї або навчальні заклади. Так, Академія наук була розміщена у колишньому Єзуїтському монастирі, монастир "dos gegonutos" у Бегемі став приватним музеєм, а також приватним притулком, де виховувалося до 500 сиріт [32].

Цікавлячись станом освіти у Португалії, В.К.Піскорський виявив той факт, що жінки тут користуються рівними правами з чоловіками в багатьох організаціях: вони мають доступ у всі вищі навчальні заклади – в університет, Лісабонський політехнікум, медичну школу і т.д. Серед жінок немало докторів медицини, які практикують. Вони беруть активну участь у політичному житті, організовуючи політичні клуби, республіканську лігу тощо [33]. В Лісабоні вчений устиг попрацювати в Національній бібліотеці та Географічному музеї, де було зібрано багато цікавого матеріалу для вивчення португальських колоній.

Де б не був В.К.Піскорський, він завжди тужив за батьківщиною. Його думки завжди зверталися до суспільно-правових відносин, що склалися в Росії. Вчений гостро переживав негаразди вітчизни: "Читаючи французькі газети, – писав він – розмовляючи з французами в ресторані, не раз я відчував образи національного самолюбства, не раз мені було боляче за свою батьківщину. Прикро, що ми самі часто винні в такому ставленні до нас, плазуючи перед французами і принижуючи перед ними свою вітчизну, свою культуру, свій суспільний лад тощо... Справді, чим можуть допомогти нам іноземці, якщо ми самі не можемо допомогти собі? Багато у нас недоліків, багато чого треба виправити, багато що треба усунути, але це ми повинні зробити самі, міцним може бути тільки суспільний лад, створений не окремою групою осіб, хай і запалених добрими намірами, а цілим народом, який розуміє власні інтереси" [34]. Як актуально звучать ці слова в наш час! Підсумовуючи огляд наукової діяльності В.К.Піскорського за кордоном, варто зазначити, що в ході своїх поїздок він не тільки збирав потрібний матеріал, а й мав можливість ознайомитися з методикою викладання предмета своєї спеціалізації в університетах провідних європейських країн. Це, в свою чергу, сприяло суттєвому розширенню поля історичних досліджень ученого, а також стало важливим елементом у процесі реформування системи навчання на історико-філологічних факультетах університетів, у яких він викладав. Нововведення В.К.Піскорського

значно підвищили престиж історичної освіти в Ніжині і Казані, що позначилося на зростанні кількості студентів-істориків, зокрема тих, які хотіли присвятити себе науці.

В.К.Піскорський прославив своє ім'я, ставши послом вітчизняної науки за кордоном. Його різнопланова творча спадщина, яка стала результатом наукових відряджень, переконливо свідчить про величезний внесок ученого не лише у розвиток української і російської історичної науки, а й про збагачення духовної скарбниці інших народів і країн, зокрема європейських.

Література

1. Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5–6. – С. 166.
2. Пискорский В.К. Отчет о заграничной командировке приват-доцента университета св.Владимира В.Пискорского за 1896 и 1897 гг. // ЖМНП. – 1898. – Декабрь. – С. 19.
3. Владимир Константинович Пискорский // Портреты историков. Время и судьбы: В 2 т. – М., 2000. – Т. 2. – С. 126.
4. Там само.
5. Цит. за: Новикова О.О. Посол вітчизняної науки. – С. 168.
6. Пискорский В.К. Вказаний звіт. – С. 20–21.
7. Цит. за: Новикова О.О. Посол вітчизняної науки. – С. 168.
8. Листування В.К.Піскорського // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 256.
9. Там само.
10. Там само. – С. 255.
11. Там само. – С. 256.
12. Новикова О.О. В.К.Піскорський: Біографічний нарис // Піскорський В.К.: Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 23.
13. Листування В.К.Піскорського. – С. 261.
14. Пискорский В.К. Вказаний звіт. – С. 23.
15. Владимир Константинович Пискорский // Портреты историков. Время и судьбы: В 2 т. – М., 2000. – Т. 2. – С. 126.
16. Цит. за: Новикова О.О. Посол вітчизняної науки. – С. 168.
17. Пискорский В.К. Вказаний звіт. – С. 28–29.
18. Новикова О.О. В.К.Піскорський: Біографічний нарис. – С. 25.
19. Пискорский В.К. Вказаний звіт. – С. 26.
20. Новикова О.О. Посол вітчизняної науки. – С. 167.
21. Там само.
22. Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки, ф. 604, к. 1, ед. хр. 5.
23. Владимир Константинович Пискорский // Портреты историков. Время и судьбы: В 2 т. – М., 2000. – Т. 2. – С. 129.

24. Цит. за: Новикова О.О. Посол вітчизняної науки. – С. 166.
25. Листування В.К.Піскорського. – С. 271.
26. Цит. за: Новикова О.О. Посол вітчизняної науки. – С. 167.
27. Пискорский В.К. Итальянские университеты // Ученые записки Казанского университета. – Казань, 1910. – Кн. 3.
28. Листування В.К.Піскорського. – С. 272.
29. Там само.
30. Там само. – С. 274.
31. Там само. – С. 276.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само. – С. 253.

Р.В.Тимченко

**Симон Петлюра і Євген Петрушевич в умовах об'єднання
українських армій (липень–листопад 1919 року):
крок до співпраці чи остаточного розпаду?**

Кінець весни–початок літа 1919 року відзначився погіршенням політичної і військової ситуації для українських республік. Широкомасштабний наступ ворогів української державності – поляків і більшовиків змусив Галицьку і Наддніпрянську армію відступати аж до Збруча. У цей складний момент, не маючи зовнішньої підтримки, будучи оточеною з усіх боків ворогами, українській владі потрібно було рятувати соборні досягнення українців.

Розвиток відносин УНР і ЗУНР після переходу УГА (Української Галицької Армії) Збруча значною мірою визначився політичними, світоглядними позиціями, уявленнями про стратегію і тактику тогочасного державного будівництва лідерів обох держав – С.Петлюри і Є.Петрушевича.

В українській історіографії ця важлива наукова проблема спеціально не досліджувалася. Окремі її аспекти знайшли відображення в працях учених української діаспори М.Стахова, В.Вериги, а також сучасних істориків М.Литвина, В.Солдатенка, В.Сергійчука та інших [1].

Для розкриття цієї теми автор ставить наступні дослідницькі завдання:

- визначити наслідки переходу УГА Збруча;
- висвітлити бачення Головного Отамана і Диктатора ЗУНР тактики боротьби за незалежність;
- показати вплив міжособистісних стосунків двох політичних лідерів на

долю соборницьких змагань.

Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року носив лише формальний характер і не приніс реального об'єднання України. Галичани продовжували боротьбу за незалежність свого краю з поляками, наддніпрянці боролися з наступом більшовиків. Але події розгорталися не на користь українців. У червні–липні 1919 р. українські війська були притиснуті до Збруча. Для Дієвої Армії плацдарм обмежувався зі сходу р.Збруч, а з півдня р.Дністер. До переходу Збруча Отаман неодноразово просив допомоги від Є.Петрушевича. Але Диктатор не поспішав з прийняттям рішення, відповівши: "Панове, ви кличете нас на Велику Україну, а чи не представники вашої влади весь час ведуть демагогічну агітацію для розкладу ЗОУНР, чи не вони офіційно нацьковують на мою особу, чи не ваші агенти силкуються розкласти нашу армію, відібрати в неї довір'я до своїх вождів і внести політику в нашу армію; чи не ви дали притулок ворогам мого уряду? Скажем, а що буде з нами на Великій Україні? Як поставиться до нас нарід. Випадок з п'ятою бригадою – це не пересторога (вона була роззброєна на Чорному Острові). А як складеться співпраця наших урядів і наші взаємовідносини? Чи забезпечите нашу армію?" [2]. Ці питання були актуальними. Адже відоме негативне ставлення урядів один до одного. Та й вступати Є.Петрушевичу в боротьбу з більшовиками не дуже хотілося. До того ж уряд Радянської України обіцяв допомогу галичанам у відповідь на співпрацю.

Становище Української Галицької Армії (УГА) ставало дедалі важчим. Переломним моментом у боротьбі поляків і галичан став вступ у військові дії армії Галлера. Це були польські війська, сформовані у Франції для боротьби з більшовиками. Але поляки використали їх у власних цілях і скерували їх проти УГА. Хоча цього слід було очікувати. Франція виступала за утворення великої Польщі, до складу якої мала ввійти вся Галичина. Уряд ЗОУНР звертався до Антанти з проханням заборонити полякам використовувати армію Ю.Галлера у боротьбі з українцями та надати технічної підтримки в боротьбі з більшовиками [3]. Але це не дало ніякого результату. Крім того, 25 червня 1919 р. Рада чотирьох "з огляду на охорону людей і майна мирного населення Східної Галичини зі сторони більшовицьких банд... рішила уповноважити збройні сили Польської Республіки продовжити свої операції аж до річки Збруч" [4]. Таким чином УГА була притиснута до Збруча.

З ситуації, що склалася, галичани мали три виходи. Два з них зазнали невдачі. Порозуміння з Польщею відпало остаточно, а Румунія відмовила в переході УГА на її територію. Тому залишався єдиний вихід – перейти

р.Збруч. Командування Галицької Армії направило телеграму С.Петлюрі: "Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька Армія змушена перейти річку Збруч й шукати опори й охорони на широких ланах Великої України". У свою чергу, командування Наддніпрянської армії відповіло, що "приймає Галицьку Армію, як братню, і всіма силами їй допоможе" [5].

Урешті-решт 9 липня 1919 р. сам Є.Петрушевич ніби погодився приєднатися до уряду й армії Наддніпрянщини. У цей час ще існував варіант союзу з більшовиками. За умовами угоди з Радянською Росією Галичина повинна була повністю розірвати всі зв'язки з УНР, а УГА – стати частиною Червоної Армії. Але в цьому випадку диктатор мав порушити січневий Акт про об'єднання України.

У результаті переговорів з С.Петлюрою 14 липня 1919 р. Є.Петрушевич остаточно вирішив перевести за Збруч свої війська та уряд. Його рішення було направлене в Штаб Наддніпрянської Армії: "З огляду на несприятливі обставини вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходять на східний беріг Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з більшовиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну" [6].

У Борщеві С.Петлюра пообіцяв Диктаторові змінити Кабінет Міністрів, яким той був незадоволений. До того ж Головний Отаман запевняв, що стане "ціла Україна проти більшовиків" [7], вказуючи ніби на повне об'єднання і спільну мету.

Диктатор у свою чергу видав наказ старшинам, яким спонукав галицьку армію до нової боротьби і вказував на причини, що змушують залишати свій край: "Наша армія відпочивши... допоможе Східній Україні в поширенні її території. Долі обох областей тісно зв'язані між собою. До того ж, не вільно забувати, що від часу проголошення злуки обох областей ми Галичани стали горожанами Соборної України, а тим самим маємо обов'язок помагати в потребі і її Східної Области" [8]. Цей крок був необхідний, оскільки не всі галичани розуміли, чому вони йдуть боротися з незнайомим ворогом, коли їхня батьківщина захоплена поляками. Це мало підняти моральний дух та боєздатність Галицької Армії. Наказ також містив звернення до жовнів: "Ми боремося з ними (більшовиками) тільки на те, щоб освободити тут з під їх панування більше української землі, де ми могли б зорганізуватися і скріпитися. А тоді знов підемо на Галичину. Бо наша найвища ціль – відібрати Галичину від ляхських завойовників... Наша найвища ціль: заховати армію й відібрати Галичину для себе й для Великої України" [9].

16 липня 1919 р. розпочався перехід галицької армії на територію Великої України. "Були то страшні дні. З одного боку напірали поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу і від заходу..." [10], – писав очевидець тих подій О.Назарук у своїх спогадах. Сам перехід тривав три дні. Обидві армії зберігали свою самостійність. УГА підпорядковувалася Начальній Команді Галицької Армії, на чолі якої стояв генерал-четар М.Тарнавський. Придніпрянська – Штабу Придніпрянської Дієвої Армії під командою отамана В.Сальського. Для координації дій обох армій утворено Штаб Головного Отамана. Шефом штабу призначено генерала М.Юнаківа. Проте у політичному плані єдність була дуже проблематичною. Міністерство у справах Галичини хоч і було офіційно ліквідоване 29 вересня 1919 р., але фактично існувало й надалі.

Після переходу УГА р.Збруч загострилася боротьба між обома урядами. С.Вітик і О.Безпалко видавали у Кам'янці газети, де засуджували Диктатора, його політику та вимагали усунення його від влади. С.Петлюра ж не бажав давати коштів і обмундирування для галицької армії [11].

"Роздаючи без усякого відчиту й контролю торбами міліони ріжним отаманам, пройдисвітам і шарлатанам, ні разу не пославши за кордон ні одної ревізії над десятками своїх місій і комісій, які сотні мільйонів гривень розкидали й розкрадали, – кам'янецькі чудодії раптом пронялись надзвичайною строгістю щодо галицької армії, вимагаючи від неї відчитів, справоздань у грошах, затримуючи видачу тих грошей" [12].

Директорія взагалі не хотіла бачити у своєму складі Є.Петрушевича. Він тільки один раз виніс своє рішення, і те було відкинute. О.Назарук, який проживав на Наддніпрянщині, вважав, що потрібен новий член, який би слідкував за подіями у Галичині. На його думку, найкращі кандидати – І.Макух або А.Горбачевський. Цей план було відкинute, бо кожна партія б забажала свого представника у Директорії [13].

Зважаючи на поточні події, С.Петлюра відчував неладне і поділився своїми тривогами з ад'ютантом О.Доценком: "З паном Петрушевичем я завжди дійду до порозуміння... Він зрозуміє потребу в цьому з огляду на момент – тоді й галичани візьмуться до роботи. От тільки партії тяжко без парламенту, але, може, здоровий державний розум побідить розкол і розбіжності, а як ні – ну тоді пошукаємо виходу" [14].

Першочерговим завданням було визначення напряму спільного удару українських армій. Галичани висловлювалися за похід на Одесу, де можна було перепочити армії, отримати необхідні боєприпаси і одяг морем. Але

С.Петлюра цього не сприйняв, вибравши головну ціль для удару столицю – м.Київ. У разі успіху операції він сподівався добитися визнання Антантою і на поширення повстання проти більшовиків. Можливо, він вірив, що Антанта не допустить війни з А.Денікіним [15]. В.Галан, комендант батальйону гарматного галицького полку, згадував свій шлях на столицю: "Спершу не йшли ми охотно на більшовиків... Населення вітало нас, засипало цвітами, як це було в Галичині, і ми відчули, що це справді наші брати, а ми боремося за свободу всього українського народу" [16].

На відміну від нього, поручик УГА П.Мигович зазначав, що наддніпрянське населення ставилося до галичан, як до "австрійців", що довго потрібно було пояснювати, хто вони такі і для чого прийшли на Велику Україну [17].

31 серпня 1919 р. українські війська вступили до Києва. Головним завданням було втримати його у своїх руках і не допустити денікінських військ до столиці. Але вночі через міст, який залишився без охорони, пройшли білогвардійці. Коли полковник В.Сальський запропонував генералу А.Кравсу, керуючому київською операцією, вибити силою війська генерала М.Бредова, то той відмовився. Можна сказати, що А.Кравс діяв нерішуче. Але від Головного Отамана була отримана команда не вступати у бойові дії з білогвардійськими військами. У результаті українські війська залишили Київ.

Аналізуючи причини невдачі українського визвольного руху в боротьбі за Київ, І.Мазепа головну вину за відступ зі столиці покладає на галичан: "Київські події були логічним вислідом того політичного москофільства, точніше денікінофільства, яким жили вже в той час Галицький уряд і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької армії при першій же зустрічі з денікінцями безоглядно кинулися їм в обійми" [18].

О.Назарук, міністр преси і пропаганди, у часописі "Стрілець" звинувачує, хоча й не вказує імен, отаманів і С.Петлюру, наголошуючи, що вони не те, що не можуть керувати військовими діями, а навіть географічну карту не можуть прочитати [19].

Для обговорення подальшого плану дій 4 вересня 1919 р. була скликана спільна нарада наддніпрянського і галицького урядів, де С.Петлюра наполягав негайно розпочати наступ проти денікінських військ. Він був упевнений, що населення повсюди підніме повстання проти білогвардійців і це значно полегшить їхню боротьбу. Але іншої думки був Є.Петрушевич. Він вважав, що ця війна недоцільна й небезпечна. Диктатор наголошував на утворенні нового уряду, з яким буде вести розмову

А.Денікін. Пізніше І.Мазепа з цього приводу писав: "Не залишалось сумніву, що галичани будуть усіма способами уникати війни з Денікіним і шукати з ним порозуміння на любых умовах" [20].

У результаті цих протиріч починає загострюватися проблема пошуку зовнішніх союзників у боротьбі за незалежність України. С.Петлюра й Є.Петрушевич мали зовсім протилежні зовнішні орієнтації, до того ж кожен намагався використати іншого для втілення в життя власних цілей. Галичани йшли на війну проти більшовиків з лозунгом "На Львів через Київ", а Головний Отаман на Київ – коштом Галичини. Адже УГА була потужнішою в порівнянні з Дієвою Армією, та й за рахунок Галичини Головний Отаман хотів помиритися з Польщею й отримати визнання від Антанти. Для цього ще в серпні до Варшави була відправлена місія П.Пилипчука. Але ці події тільки загострили відносини УНР з Галичиною. 11 вересня 1919 року у пресі з'явилось інтерв'ю П.Пилипчука під промовистою назвою "Союз з Польщею за ціну Галичини", де він наголошував про те, що галицький уряд уже не існує, а Є. Петрушевич не бере участі в політичному житті. Польський телеграф відсилав депеші, що українці зреклися Східної Галичини. Згодом П.Пилипчук виправдовувався, що військо знаходиться під одним командуванням. Уряд ЗОУНР перебуває в Кам'янці, але в наддніпрянські справи не втручається, а справи Східної Галичини має вирішити Антанта [21].

Складна міжнародна ситуація негайно вимагала єдності в діяльності обох урядів. 22 вересня 1919 р. було перехоплено наказ Денікіна про наступ Добармії на українські війська, а 24 вересня було оголошено маніфест, який закликав українців до боротьби з білогвардійцями. Підпис під маніфестом поставили і С.Петлюра, і Є.Петрушевич. Іншим спільним актом була урочиста обітниця народу: "Сьогодні ми приносимо урочисту обітницю вірно служити своєму народові, не припиняючи боротьби, поки не звільнимо нашу Україну від всіх ворогів" [22].

Цього ж дня присягнув на вірність і Штаб Дієвої Армії. С.Петлюра, вітаючи, сказав, що штаб є мозком армії і слова присяги будуть нагадувати про відповідальність перед своїм народом. Представник духовенства на богослужінні закликав: "Всі вставайте на захист України, і ми збудуємо Велику Вільну Самостійну Україну. Ми тільки тоді будемо існувати, коли будемо вільними й незалежними від інших народів, а це ми повинні зробити власними силами" [23].

Зважаючи на загрозове становище армії (виснаженість, хвороби, нестачу боєприпасів), Начальна Команда Галицької Армії (НКГА) все

більше схилилася до об'єднання з А.Денікіним. А 18 жовтня 1919 р. вона попросила Є.Петрушевича вислати делегацію для перемовин із білогвардійцями.

В.Винниченко мав свій погляд на поточні події: "Для них (галицького проводу – авт.) це була єдина й цілком зрозуміла орієнтація. Одкинувши большевиків, вони не мали инчого спільника, як Денікіна. Денікін же, виступаючи в ролі "собирателя земли русской", по старій, ще царській традиції вважав Галичину "исконнымъ русским краемъ". Отже, він з охотою прибрав би й цей край у лоно "єдиної-неделімої". А коли б галичане показали себе прихильниками й вірними друзями Росії, їм можна було б дати якусь безпечну для "єдиної" автономійку" [24].

Його доповнював П.Христюк: "В своїй пресі вони (галичани – авт.) безперестанно лаяли наддніпрянське правительство за його "безладну політику" і за "нездатність налагодити управління краєм", підхваляючи в той самий час різних денікінців (під прапором преклонення перед їхнім "фаховим" досвідом)" [25].

Галичани вимагали, щоб С.Петлюру звільнили від оперативного управління, а залишили лише титул Головного Отамана, крім того, бажали, щоб міністром фінансів став представник ЗОУНР. Та С.Петлюра відповів на ці вимоги: "Відійти завше легше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді, – і закінчив, – Я сьогодні так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність" [26].

А армія перебувала в досить скрутному становищі. Про критичний стан йшлося у телеграмі до Головного Отамана від одного з командирів Дієвої Армії: "Для того, щоб армія могла виконати покладені на неї сучасною обставиною стратегічні завдання, необхідно... теплий одяг... не менш двадцяти тисяч рушниць... поліпшити санітарне становище... Коли ці потреби не будуть задоволені, то не приходиться сподіватися досягти що небудь військовою силою" [27].

Для обговорення ситуації, що склалася, була скликана нарада у Вінниці за участю провідних політичних діячів УНР та командування армії, де один молодий поручик запропонував змінити кабінет і до його складу ввести військових, а Б.Мартоса, С.Вітика і О.Безпалка звільнити. У відповідь С.Петлюра зауважив, що армія не вправі ставити політичні вимоги. Є.Петрушевич додав: "Де ж ви бачили, що якась дисциплінована, європейська армія ставила своєму урядові такі вимоги? Всі болі устануть і ми вийдемо побідниками" [28]. Командувач УГА М.Тарнавський промов-

чав. Він не очікував такої єдності в думках політичних лідерів.

Щоб сконсолідувати українські сили для боротьби з ворогом, 25 жовтня 1919 р. була скликана державна нарада. С.Петлюра і Є.Петрушевич у своїх виступах говорили про єдність думок обох урядів, про спільну мету, звинувачували тих, хто пише наклепи, про непорозуміння між ними, запевняли, що їх ідеалом є Соборна Україна. Зокрема, Головний Отаман наголошував: "Як у Верховної Влади, Диктатора Західної Области, Уряду Наддніпрянщини і в обох арміях панує гармонія, згода, одна воля, один національний могутній дух, так і в усіх політичних та громадських організаціях, в цілім народі мусить повстати також великий порив, одна воля, один дух, спільне всім бажання... – виборення нашої незалежності". Його підтримав Є.Петрушевич: "Непорозумінь і сепаратних виступів у важних проблемах внутрішньої і закордонної політики ні один уряд не робив без порозуміння з другим і через те всі нерозумні чутки і підозріння, що в останніх часах обігали навіть частину нашої преси, являються плодом інтриг наших ворогів... Галицьке громадянство леліє ті самі національні ідеали, що й Наддніпрянська Україна, а наддніпрянська армія своєю кровю від Збруча аж по Київ позначила хрестну дорогу любови до Соборної України" [29]. Загалом нарада більше нагадувала зібрання представників політичних партій і на подальший хід подій суттєвого впливу не справила.

На пропозицію В.Сальського 4 листопада 1919 р. у Жмеринці була скликана нова нарада, на якій були присутні С.Петлюра, А.Макаренко, Є.Петрушевич, І.Мазепа, В.Сальський, отамани – М.Удовиченко, Є.Коновалець. Керівників УГА М.Тарнавського і А.Шаманека не було. М.Омельянович-Павленко не прибув через скрутне становище на фронті.

Галичани знову вихід із кризи бачили в союзі з А.Денікіним. Наддніпрянці вважали, що краще порозумітися з Антантою, але до компромісу так і не прийшли. В.Сальський наголошував, що "армія перебуває в тяжкому положенні... На фронті кров проливається, а де ж населення? Воно до цього часу називає нас "петлюрівцями", а Галичан – "австріяками": активно ніхто не допомагає. Причина наших неуспіхів полягає в тому, що ми не маємо сталого контакту й організованого зв'язку з народом" [30]. У той же час підполковник Долежалъ наголошував, що Денікін більше місяця не втримається, тому необхідно почекати. Його підтримував і С.Петлюра.

У ході наради Є.Петрушевич отримав телеграму, в якій говорилося, що в разі неприйняття чіткого рішення НКГА буде сама вести переговори. Він

заявив: "Бже з огляду на такий хід справ, я щодо генерала Тарнавського і шефа штабу полковника Шаманека витягну якнайдалші консенвенції" [31]. Для нього самого був неприємним такий перебіг справ. Зважаючи на вказані події, уряд УНР дав згоду на переговори з А.Денікіним. Вирішили відправити дві делегації – від ЗОУНР і від УНР. В.Сальський же був проти двох делегацій, вважаючи, що достатньо й однієї.

Наступного дня вирішено, в разі неприбуття антантівської місії до 6 листопада, висилати спільну делегацію українських урядів для переговорів з Добрармією. Через деякий час стало відомо про сепаратний договір генерала М.Тарнавського з Денікіним.

Коли С.Петлюра дізнався про "зраду" генерала М.Тарнавського, то він зажадав від Є.Петрушевича розстрілу генерала без суду і слідства. Але лідер ЗОУНР відмовив у цьому, посилаючись на європейські закони і правила війни, за якими суд має вирішити подальшу долю генерала.

Поручик УГА П.Мигович згадував, що "вістку цю (договір УГА з Денікіним – авт.) приняло наше стрілецтво і старшини з вдоволенням. Ніхто із наших старшин полку не застановлявся над політичними консеквенціями такого перемир'я. Не було вже у нас війська, що могло ставити якийсь поважніший опір ворогові" [32].

Після переходу УГА до Денікіна в газеті "Україна" від 12 листопада надруковано замітку "Диктатура нас губить" із звинуваченням не тільки на адресу УГА, але й самого Є.Петрушевича, який нібито керував усім цим процесом. У публікації галичани звинувачувалися у тому, що прийшли на Наддніпрянщину, щоб "своїми власними руками зруйнувати те, чого не могли доконати ні большевистські, ні денікінські армії... Сама Диктатура і виконавець її волі – Начальна Команда Галицької Армії – пограбувала наше майно, довела до жебрачої торби нашу наддніпрянську армію. Ми можемо в короткім часі стати свідком страшної братерської різни, помсти брата Наддніпрянця над невинним братом Наддністрянцем" [33]. При цьому замовчувалося, що уряд Наддніпрянщини мав утримувати Галицьку армію після переходу Збруча, а цього не було зроблено. УГА мала отримувати по 300 мільйонів карбованців на місяць, але в серпні виплатили 120 мільйонів, а у вересні лише 70 [34]. У катастрофічному стані перебувала не лише Дієва Армія, але й сама УГА. О.Левицький вважав, що генерал М.Тарнавський пішов на цей крок, щоб урятувати те, що залишилося від армії. Тому вже 14 листопада вийшла нова замітка "Історичний момент", де засуджувалися лише М.Тарнавський і А.Шаманек, а уряд і УГА не вважалися винними в останніх подіях. Новим командувачем армії став генерал О.Микитка.

О.Удовиченко, один з командувачів наддніпрянської армії, так пояснював перебіг подій: "З тяжкими моральними муками він перейшов Збруч, покинувши свій рідний край. В ім'я національної ідеї після невдалої боротьби з поляками він пішов на боротьбу з новим ворогом – москалем. У тяжких умовах, спливаючи потом і кров'ю, він дійшов, нарешті, до столиці Києва, промарширувавши 500 кілометрів. Розбивши "червоного москаля", він у Києві зустрів нового ворога "білого москаля". Перед ним була нова боротьба, яка погребувала нових жертв. Моральні й фізичні сили галицького вояка не витримали, він почав втрачати їх" [35].

12 листопада 1919 р. Рада Міністрів запропонувала диктатору передати управління УГА Головному Отаману. М.Шаповал, один з діячів української революції, так змальовує тогочасну ситуацію: "Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т.п., бо він боявся арешту. Довгі розмови не довели ні до чого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить і т.п. Скінчилось нічим" [36].

Цього ж дня відбувся останній виступ Є.Петрушевича перед старшинами, у якому повністю схвалив союз з Добровольчою Армією. Згодом він виїхав за кордон і продовжував свою діяльність уже в еміграції.

Він не залишив над УГА свого заступника і не дав ніяких директив. Таким чином, галицька армія без жодного політичного проводу залишилася на чолі з генералом Микиткою та полковником Ціріцом [37].

Отже, на взаємовідносини С.Петлюри і Є.Петрушевича помітний вплив справляли різне бачення перспектив державного будівництва та провідні політичні діячі обох республік. Диктатор Галичини весь час хотів зберегти свою частину не тільки автономною, але й незалежною. Впливала на розвиток подій і низка зовнішньополітичних факторів: польсько-українська кампанія за Східну Галичину, наступ російських армій на Україну.

Об'єднання українських армій у липні 1919 року не поліпшило ситуації. Між політичними лідерами залишалася взаємна недовіра, неузгодженість у важливих політичних справах, та й армія не мала спільного керівництва. Апогеєм співпраці між ними став наступ на Київ та визволення його з-під влади більшовиків. Але втрата столиці, важке становище українських армій негативно відобразилися на долі соборних змагань українців. Низка нарад української влади мала на меті підняти бойовий дух української

армії і піднятися до вирішального удару проти ворогів. Але сепаратний договір НКГА з Денікіним звів нанівець соборні досягнення українців.

Література

1. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: В 2 т. – Львів, 2005; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; Сергійчук В. Українська соборність. – Л., 1999; Солдатенко В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001; Стахів М. Україна в добі Директорії У.Н.Р.: В 7 т. – Скрантон, 1962–1966.
2. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу. – Ч. 3. – Львів, 1922. – С. 50–51.
3. ЦДІАЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 107, арк. 3.
4. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 247.
5. Мазепа І. Україна в огні бурі революцій. – К., 2003. – С. 224.
6. Там само. – С. 225.
7. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978. – С. 180.
8. ЦДАВО, ф. 2192, оп. 1, спр. 3, арк. 148.
9. Стрілець. – 1919. – 23 липня.
10. Назарук О. Назв. праця. – С. 182.
11. Шевчук В. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі, 1918–1939 рр. – Торонто, 1965. – С. 61.
12. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 3. – К.; Відень, 1920. – С. 462.
13. Назарук О. Назв. праця. – С. 209.
14. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. – Т. 2, кн. 4. – К., 1923. – С. 19.
15. Слободич О. Як гасли вогні. Нарис української революції в 1917–1920 рр. – Частина V: Доба диктатур. – Львів, 1937. – С. 11.
16. Галан В. На Київ // Альманах Червоної Калини... – 1931. – Річник X. – С. 72.
17. Мигович П. При VII Львівській Бригаді на Великій Україні // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Число II. – С. 6.
18. Мазепа І. Назв. праця. – С. 261.
19. Там само. – С. 265.
20. Там само. – С. 268.
21. Доценко О. Назв. праця. – С. 72–73.
22. Там само. – С. 107–108.
23. Там само. – С. 111.
24. Винниченко В. Назв. праця. – С. 464.
25. Христюк П. Замітки і матеріали до української революції. – Т. 4. – Кам'янець–Відень, 1922. – С. 163.
26. Шаповал М. Велика Революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 161.
27. ЦДІАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 31, арк. 57.

28. Доценко О. Назв. праця. – С. 269.
29. Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – Нью-Йорк, 1970. – С. 180–181.
30. Слободич О. Назв. праця – С. 39.
31. Мазепа І. Назв. праця. – С. 305.
32. Мигович П. При VII Львівській Бригаді на Великій Україні // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Число VI. – С. 17.
33. Доценко О. Назв. праця. – С. 282.
34. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні. – Відень, 1921. – С. 12–13.
35. Удовиченко О. Україна в боротьбі за державність. – К., 1995. – С. 127.
36. Шаповал М. Назв. праця. – С. 161.
37. Паліїв Д. На чисту воду // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Число VI. – С. 15.

П.П.Моціяка

**Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння
(Історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–1920 рр.)**

"На війні, як на війні", кажуть французи, маючи на увазі, що на війні всякого буває. До цього можна додати, що під час революції такої "всячини" буває ще більше. У період 1914–1920 рр. Історико-філологічний інститут князя Безбородька безпосередньо відчув війну і революцію у всіх їхніх негативних проявах. Більше того – міг тоді інститут і зовсім припинити своє існування під впливом війни і революційного виру.

Тема взаємовідносин адміністрації інституту з військовими властями, які представляли різні політичні табори і режими, до цього часу не знайшла свого відображення в історичних дослідженнях. А тим часом постає чимало питань, на які треба дати відповідь. Це, зокрема, з'ясування характеру цих відносин, виявлення основоположних ціннісних орієнтацій основних фігурантів цього протистояння, коли, наприклад, адміністрація інституту відстоювала пріоритетність освіти, а військові наполягали на безумовній перевазі потреб людини зі зброєю. З'ясування цих та інших дотичних до цього проблем і буде предметом нашого дослідницького пошуку.

На початку ХХ ст. війна в Європі невпинно насувалася. Розкол континенту на два ворожих військово-політичних угруповання і загострення міждержавних суперечностей були очевидними і військово-зіткнення

між ними було невідворотним. Близькість війни відчули в Історико-філологічному інституті вже в листопаді 1913 р., коли на ім'я директора Й.Леціуса надійшов лист від попечителя Київського навчального округу А.Деревицького. У листі попечитель повідомляв про те, що міська управа Ніжина прохала його про відведення приміщення інституту для розквартирування солдатів на випадок мобілізації. Попечитель зазначав, що не бачить перешкод у задоволенні клопотання управи [1].

Усе це стало реальністю вже в липні наступного 1914 р. Як відомо, 19 липня (за старим стилем) Німеччина оголосила війну Росії за відмову останньої припинити оголошену мобілізацію. У день оголошення мобілізації (17 липня) міська управа повідомила Й.Леціуса, що "внаслідок оголошеної мобілізації, Міська Управа має честь повідомити, що підлеглий Вам навчальний заклад з 17 цього липня буде відведений для розміщення запасних нижніх чинів" [2]. І вже 19 липня, як повідомляв директор попечителя Київського навчального округу, всі аудиторії, 6 камер, рекреаційна зала і всі приміщення гімназії, за винятком бібліотеки і фізичного кабінету, були зайняті мобілізованими солдатами [3].

Оскільки за декілька тижнів мав розпочатися новий навчальний рік, стало очевидним, що надалі нормального функціонування інституту і гімназії вже не варто очікувати. Крім того, стало відомо про плани властей облаштувати у головній будівлі інституту госпіталь для поранених солдатів. Тому питання організації навчального процесу і прийняттого в тих умовах функціонування інституту було предметом обговорення Правління і Конференції інституту протягом серпня 1914 р. 9 серпня Правління інституту ухвалило рішення тимчасово закрити інтернат, оскільки всі його приміщення, навіть усі господарські, разом із господарським інвентарем, були надані лазарету, що відкривався. Було заплановано, що 12 серпня казеннокошtnі студенти повинні виселитися з інтернату на приватні квартири в місто [4]. Того ж 12 серпня Й.Леціус звернувся до міської управи з проханням посприяти казеннокошtnим студентам інституту у пошуках квартир (по можливості дешевих), оскільки на місяць студентам видається всього 20 руб. 33 коп. [5]. За декілька днів це прохання було конкретизоване. Директор інституту прохав у міської управи надати приміщення для молодших класів інститутської гімназії у колишньому будинку Руссо навпроти інституту. Член міської управи Матвієнко повідомив директора про можливість розмістити студентів у будинку Чернова по Ліцейській вулиці та ще в одному будинку по Чернігівській вулиці [6]. Міська управа розпорядилася передати для занять інститутській гімназії щойно збудований будинок вищого початкового училища по вулиці

Дорогинській [7]. Проте, як показали наступні події, наміри міської управи стосовно розміщення студентів у названих будинках виявилися нездійсненими і проблема житла для студентів практично весь період війни була дуже гострою, тому і студенти постійного місця проживання не мали.

У головній будівлі інституту облаштуванням госпіталю займалася контора ніжинських богоугодних закладів. Саме їй на початку серпня інститут передав 100 металевих ліжок, 100 матраців, 100 великих подушок, 100 малих подушок, 200 великих і 200 малих наволочок, а також величезний мідний самовар (т.зв. "куб") вартістю в 160 руб. [8]. Підготовка госпіталю велася протягом серпня–вересня 1914 р., а перших поранених до нього привезли 9 жовтня. Перша партія поранених складала 70 чоловік. 18 жовтня прибула до госпіталю і друга партія поранених у кількості 320 осіб. Колектив інституту підготував санітарні загоны студентів і гімназистів, які зустрічали поранених ще на вокзалі. Важкопоранених студенти і гімназисти заносили до лазарету на руках або на санітарних ношах [9]. Так, із жовтня 1914 р. у головній будівлі Історико-філологічного інституту став функціонувати госпіталь, який розширювався і зайняв фактично половину всіх приміщень, що унеможливило, як уже зазначалося, існування інтернату для студентів, перебування тут гімназії і, взагалі, створювало умови, несумісні з діяльністю навчального закладу. Госпіталь існував у інституті до кінця 1917 р., тобто до перемир'я на Східному фронті, укладеному після більшовицького перевороту в Петрограді.

1917 рік додав до скрутного становища інституту ще низку проблем, пов'язаних з розвалом російської державності та, зокрема, невдачами російської армії на Східному фронті. У Ніжині стало з'являтися більше військових частин, які або прямували на фронт, або від'їжджали у тил на переформування. Крім того, у Ніжині з'являються також і частини Центральної Ради. Всі ці військові формування, що певний час дислокувалися в Ніжині, потребували приміщень для розквартирування. Найбільшим приміщенням Ніжина був будинок інституту і, звичайно ж, погляди квартир'єрів і місцевої влади (яка була зобов'язана підшукувати і надавати приміщення) були спрямовані на інститут. Проте тут знаходився госпіталь, з яким адміністрація інституту вже с'як-так уміла залагодити проблеми, які з'являлися. Інакше кажучи, госпіталь в інституті ще терпіли, а ось озброєних вояків російської армії (які, здебільшого, вже не підкорялися командуванню і були розкладені демократизацією армії і більшовицькою агітацією) просто боялися пускати.

Протягом 1917 р. військове відомство Тимчасового уряду неодноразово робило спроби нав'язати інституту згоду на розквартирування

військових частин. Директор інституту І.П.Козловський весь час апелював до головнокомандувача Південно-Західним фронтом та міністра освіти не допустити зайняття військовими командами приміщень інституту [10]. Проте вже з початку вересня військові частини стали самочинно займати приміщення інституту, незважаючи на всі протести адміністрації, причому місцева влада, як правило, була на боці військових. Деколи ж місцева влада навіть не консультувалася попередньо з директором інституту про можливе розквартирування в інституті військових частин. Так, наприкінці жовтня 1917 р. Правління інституту подало протест Повітовому Земському Комітету на те, що госпіталь звільнив половину другого поверху будівлі інституту і передав звільнені приміщення під казарму місцевому гарнізону (звісно ж, не питаючи згоди інституту). Правління нагадувало, що розпорядженням Міністерства народної освіти від 4 жовтня 1915 р. та розпорядженням попечителя Київського навчального округу від 20 жовтня 1916 р. госпіталь, у випадку звільнення в інституті займаних ним приміщень, повинен їх передати Правлінню інституту для огляду і наступного ремонту за кошти Земського Комітету [11].

Не зваживши на це нагадування, Земський Комітет дозволив батареї "Б" 4-го важкого артилерійського дивізіону 26 жовтня зайняти вивільнені госпіталем приміщення. 28 жовтня директор інституту І.П.Козловський надіслав протест до Земського Комітету на такі дії і вимагав передачі звільнених приміщень Правлінню інституту [12]. Ці дії місцевої влади були оскаржені директором також і в зверненні (того ж дня) до прокурора Ніжинського окружного суду, де, зокрема, наголошувалося на необхідності складання акта про стан приміщень та завдану госпіталем шкоду будівлі інституту [13].

31 жовтня командувач військами Тимчасового уряду на Україні наказав військовим частинам не займати приміщень інституту. Цей наказ надійшов до інституту 9 листопада [14]. Проте наказ уже не мав фактичної сили, оскільки станом на 31 жовтня, внаслідок більшовицького перевороту в Петрограді, Тимчасовий уряд перестав існувати і його військові частини стали невідомо чийого підпорядкування.

Через два тижні, 21 листопада 1917 р., Правління інституту оглянуло приміщення, звільнені госпіталем і зайняті батареєю "Б", та склало акт про виявлені пошкодження та збитки. Шкода була досить серйозною. Так, зокрема, практично всі грубки в приміщеннях через інтенсивне топіння вигоріли або відійшли від стін чи навіть впало склепіння – отже, потребували перекладки, бо були майже непридатними для безпечної експлуатації. Було розбито багато шибок у вікнах і дверях, а на дверях і

віконних рамах зникло багато замків, ручок, засувок і гачків. Підлога була теж у поганому стані і в ній навіть з'явилися дірки [15]. Складений акт було направлено до Повітового Земського Комітету для виконання ремонтних робіт. У свою чергу, Комітет наголошував тоді, що не має необхідних коштів для проведення ремонту.

Скарги на дії військових на території садиби інституту протягом грудня 1917 р. продовжували надсилатися директором у різні інстанції. 11 грудня І.П.Козловський подав протест до міського Розпорядчого комітету, де, зокрема, вказував: "9-го грудня українські військові частини (тобто військові формування Центральної Ради – П.М.) з'явилися в будівлю інституту і зайняли третій поверх та інші приміщення, звільнені земським госпіталем, без дозволу Правління, посилаючись при цьому на розпорядження начальника гарнізону. Потім солдати цих частин розібрали частину паркану в саду, забрали частину дощок з сараю і набрали дров для своїх потреб без дозволу адміністрації інституту, не зважаючи на протести економа і прислуги. Вчора, 10 грудня, вони попросили мого дозволу взяти у позику дров із числа не порубаних, але, скориставшись цим дозволом і, не зважаючи на загальні протести і заяви службовців і прислуги інституту, забрали понад всі межі близько 10 сажнів зовсім готових порубаних дров, залишивши не рубані. Можливе зазіхання на наше сіно та ін. Інститут вкрай погано забезпечений і паливом і фуражем, тому будь-які реквізиції його мізерних запасів може згубно відбитися на його господарстві" [16]. Директор прохав Комітет не допустити надалі таких дій з боку солдатів. Проте марно. Через два дні економ А.Соколов доповідав Правлінню інституту про те, що прибула 29 листопада партія поранених забрала декілька сажнів березових і дубових дров і зламала внутрішню огорожу парку, а вкрадені дрова рубалися на паркетній підлозі в самій будівлі інституту [17].

П'ять днів перебування військових Центральної Ради справили враження на членів комісії, яка 14 грудня оглядала приміщення на третьому поверсі інституту. Комісія (у її складі було і 3 представники Повітового Земського Комітету) зазначала, що третій поверх "знаходиться в стані крайньої неохайності; бруд повсюди у надзвичайно великій кількості; по кімнатах залишені купки екскрементів і сліди сечі на стінах і підлозі; вода зі вмивальних і ванних кранів спущена до приміщення; у клозетах на підлозі велика кількість екскрементів. Очищення приміщень вимагає дуже великих зусиль протягом декількох днів і буде пов'язане зі значними витратами, внаслідок багатьох пошкоджень частини приміщень та інвентаря" [18].

Навздогін солдатам, які покинули інститут, із Секретарства справ

освітніх надійшла телеграма (у відповідь на звернення директора інституту), яка сповіщала, що "Секретарство прохало Штаб Київської Військової Округи розпорядитися, щоб військові частини не займали будинків, які належать Інституту" [19]. Про те, що це є формальною відпискою людей, які у Секретарстві справ освітніх до освіти мають дуже далекий стосунок, свідчить те, що адресовано телеграму в ...учительський інститут, тобто вони навіть не глянули (даючи відписку), як правильно називається інститут.

Того ж 14 грудня відбулося засідання ніжинського міського Розпорядчого Комітету, де було заслухано складеного в інституті акта. Комітет ухвалив, щоби надалі при зайнятті чи залишенні приміщень інституту військовими формуваннями складалися акти про стан приміщень, а "неподобства" не повинні допускатися. Крім того, Комітет зобов'язав начальника гарнізону віддати відповідний наказ по частинах [20].

З початку січня 1918 р. до систематичних реквізицій дров став додаватися і відвертий грабунок з боку військових. Як писав у ті дні М.Горький у газеті "Новая жизнь", "одним з найбільш гучних і гаряче сприйнятих до серця лозунгів нашої самобутньої революції став лозунг: "Грабуй нагробоване!" Грабують – дивовижно; артистично..." [21]. 21 січня економ А.Соколов доповідав Правлінню, що зламано замок комори і виявлено нестачу деяких музичних інструментів, а саме: тарілки від великого барабана, малого барабана і кларнета, крім того, забрано 20 матраців, 22 подушки, 64 простирадла та ін. [22]. Ще через тиждень А.Соколов доповів Правлінню, що "солдати батареї "Б", які розташовувалися на 2-му поверсі головної будівлі, відкрили закриту комору Інституту, що розміщується на 1-му поверсі головної будівлі, і взяли з комори 14 матраців і 15 пухових подушок" [23]. Директор інституту І.П.Козловський просив Розпорядчий Комітет міста вжити відповідних заходів, але безрезультатно.

Скарги адміністрації інституту на військових урізноманітнювалися не тільки адресатами, але й новими фігурантами. Так, 3 січня до садиби інституту прибуло декілька сот австрійських полонених, які без дозволу властей та адміністрації самочинно зайняли приміщення інституту [24]. 30 січня директор інституту поскаржився начальнику міської міліції на дії вартових у дворі інституту, які "часто стріляють без будь-якої потреби з гвинтівок і цим тероризують населення садиби інституту" [25]. Проте міліція не поспішала втрутатися у зносини з військовими і економ А.Соколов доповідав Правлінню, що ще 21 січня таку ж заяву було подано до міліції, а станом на 24 січня міліція в інституті ще не з'являлася [26].

Якраз у ті дні (31 січня за старим стилем) більшовицькі частини оволоділи містом. Відносно коротке (до 5 березня) перебування більшовиків у Ніжині "ознаменувалося" новим злетом грабунків. За оцінкою Правління інституту, збитки від них оцінювалися в суму 8167 руб. [27].

З початку березня 1918 р. Ніжин знаходився під контролем німецьких і гетьманських військових властей. Починаючи з травня, німецькі солдати регулярно приводили своїх коней випасатися до інститутського саду. Звернення І.П.Козловського до повітового старости М.В.Висоцького з проханням поклопотати перед німецькою комендатурою про припинення випасання коней не зупинило потраву кіньми у садибі інституту. За рапортом до Правління економа А.Соколова шкода від цієї потрави оцінювалася в 1600–1800 руб. (це десь 320–330 пудів сіна). Правління ухвалило рішення звернутися до німецького коменданта і просити його про відшкодування завданих збитків. 13 серпня комендант надіслав до інституту відповідь на отриманий запит, де вказав, що не знаходить можливим зазначене відшкодувати [28].

Незважаючи на рішення гетьманського Міністерства Народної Освіти про заборону зайняття приміщень інституту військовими частинами, 17 вересня 1918 р. 250 німецьких солдатів зайняли частину третього поверху головної будівлі інституту, а 18 вересня ще й частину квартири почесного попечителя. Обтяжувало це сусідство ще й тим, що німці регулярними репетиціями свого духового оркестру заважали заняттям студентів і учнів гімназії. Директор інституту знову клопотав перед військовими властями якомога швидше звільнити приміщення інституту [29].

2 листопада 1918 р. повітовий староста повідомив І.П.Козловського про своє рішення реквізувати в інституту приміщення для гетьманської сотні Ніжинського полку. Директор відразу ж надіслав телеграму до Міністерства Народної Освіти про незаконні дії старости, які зривають ремонт приміщень, загрожують "перервати заняття, а у випадку нападу на Ніжин більшовицьких банд інституту, зайнятому військами, загрожують руйнування" [30]. Так звана Реквізиційна Комісія Ніжина, розглядаючи ухвалу Правління інституту від 5 листопада, у своїй ухвалі зауважила на заперечення Правління щодо можливої реквізиції приміщень інституту: "Комісія вважає, що її постанова від 2-го листопада не є актом реквізиції, що має втілитися у форму реквізиції після попередніх переговорів по цьому предмету члена комісії Затворницького з представником Інституту – його Директором. Таким чином, вказані у запереченні порушення формального характеру відпадають, а по суті ці заперечення Комісія, за вищевикладеними підставами, вважає в даний час не настільки сут-

тєвими, щоби утриматися від реквізиції, яка викликана насущними потребами поточного періоду" [31]. Ця ухвала реквізиційної Комісії є, на нашу думку, блискучим зразком бюрократичної казуїстики, справжнього юридичного крутїства, коли низкою сумнівних положень прикривається одне – знехтувати законом, обїйти його.

Коли 7 листопада частини 9-ої артилерійської бригади прибули до двору інституту, то на дверях інституту були замки і печатки. Прибулі представники Реквізиційної Комісії віддали наказ зняти печатки і зламати замки, що й було зроблено військовими [32]. Єдине, що міг директор інституту тоді вчинити на таку сваволю місцевих властей та військових, – це надїслати скаргу до Міністерства Народної Освіти, яке, у свою чергу, звернулося із запитом до Міністерства Внутрішніх Справ щодо таких самочинних дій повітового старости і Реквізиційної Комісії. МВС сповїстило освітян про подане розпорядження чернігівському губернському старості вжити всіх заходів, щоб не допускати щодо приміщення інституту ніяких реквізицій [33].

Друге пришесть більшовиків (з 23 січня до 29 серпня 1919 р.) виявилося на порядок сумнішим ніж період січня–березня 1918 р. Незважаючи на те, що 28 січня комісар освіти Ніжина заборонив військовим частинам займати всі навчальні заклади міста і квартири вчителів, тим не менше, вже наступного дня (29 січня) квартир'єр одного з батальйонів, що прибув до Ніжина, зробив оглядини викладацьких квартир, а також квартир службовців та інститутського інтернату і призначив туди на постій по декілька солдатів [34]. 28 березня приміщення інституту знадобилося для розміщення 19-го стрілецького полку 3-ої Московської дивізії [35]. На додачу до такої окупації, заснована більшовиками т.зв. житлова комісія роздавала військовим частинам та різним владним установам ордери на отримання (тобто реквізицію) інститутського майна. Адміністрація інституту поскаржилася комісару народної освіти м.Ніжина на такі дії житлової комісії, справедливо зауважуючи, що раніше вже "надто багато майна було взято німцями, гетьманцями, петлюрівцями і більшовицькими військами і до цього часу не повернуто, а ордери все надходять і надходять; таким чином, все майно Інституту виявиться розібраним, а сам Інститут буде змушений замовляти собі меблі та ін. за цінами, що далеко перевищують інститутський кошторис" [36].

На фоні такого свавїлля вершиною галантності можна назвати прохання начальника 3-ої Московської дивізії, адресоване до адміністрації інституту. У зверненні зазначалося: "Не відмовте, будь ласка, повідомити чи не знайдете Ви можливим надати частину третього поверху Інституту

для розміщення 1004-го військово-польового госпіталю. До госпіталю не будуть прийматися інфекційні хворі і у випадку потреби госпіталь може обслуговувати також і тих, хто навчається в інституті" [37]. Виконувач обов'язків директора інституту П.В.Тихомиров тоді надіслав телеграму до Києва народному комісару освіти, де, зокрема, зауважував: "Розміщення військового госпіталю в самому центрі цього нагромадження тих, хто навчається, за пануючих у місті епідемій, являє величезну небезпеку для здоров'я більше двох тисяч людей, тим більше, що госпіталь не може мати окремого ходу, а повинен буде користуватися спільним ходом і клозетом з тими, хто навчається" [38]. 23 квітня завідувач вищої школи наркомату освіти надіслав ніжинській житловій комісії припис, що "постановою Уряду будівлі вищих навчальних закладів ніким не можуть бути займані без згоди на те Наркомосвіти" [39]. Військові на такі приписи не зважали і за першої ж потреби вчиняли дії, які їм дозволяла ситуація, тобто не рахуючись з думкою колективу інституту.

Одні військові частини змінювали інші і кожна, перебуваючи в садибі інституту, "відзначалася" своєрідними погромами. Після таких діянь адміністрації інституту залишалось тільки складати акти про збитки і завдану шкоду. Так, зокрема, такі акти були складені 9 і 15 серпня 1919 р. на дії різних частин XIV армії. Особливо вражає акт про збитки від перебування в стінах інституту 4-го батальйону всього за 6 днів – від 9 до 15 серпня. Наводимо тільки деякі витяги з цього розлогого документа:

"...1. Розібрано, забрано і спалено 60 штук дощок із паркану навколо інститутського саду довжиною 6 аршинів і товщиною 1,5 дюйма.

2. Розібрано і знищено (спалено) 2 зачинені зовнішні вбиральні.

3. Із 4 дерев у саду зідрано всю кору, так що дерева можна вважати загиблими.

4. Розламано і спалено 40 прогонів зовнішнього штахетника, а у 8 прогонах зруйновано кам'яну кладку.

6. [...] Зірвана електропроводка...

8. Знищено 10 двоярусних книжкових шаф.

...27. Зовсім знищено городи службовців Інституту: Добіаша, Карабунька, Поліщука, Боркова, Грищенка, Таміна, Данька, Хімченка, Грузинського, Максимкова, Доброницького, Семенова, Крупича, Новодворського, Режабека, Резанова, Тихомирова і Сергієвського.

28. Розбито і вибито [...] 25% загальної заасфальтованої площі у всіх приміщеннях Інституту.

29. Знищені і спалені повністю всі примітивні нари, всього 1000 погонних сажнів.

30. Приміщення забруднено безмежно; у коридорах, за відсутності внутрішніх ватерклозетів, влаштовані вбиральні. У всіх приміщеннях маса гною, відходів і сміття. Стіни забруднені і штукатурка місцями відбита" [40].

Підготувавши цей акт, Інститут звернувся до повітового військового комісаріату з проханням привести будівлю інституту до належного стану за рахунок комісаріату, оскільки інститут не мав тоді ніяких коштів на ремонт [41]. Проте за декілька днів більшовицьку владу в Ніжині було ліквідовано денікінськими військами і ліквідацію шкоди, завданої більшовицькими військами інституту, довелося здійснювати самотужки, що звелось, здебільшого, тільки до прибирання, а не ремонту.

Вельми цікавою сторінкою історії інституту є період влади у місті денікінської військової адміністрації (з 29 серпня до 20 листопада 1919 р.). Якщо за попередніх режимів у протоколах Правління інституту ретельно фіксувалися майже всі надзвичайні події на території садиби інституту чи якась шкода і втрати, то за період серпня–листопада немає жодної згадки про денікінські війська, начебто їх і не було в Ніжині. На нашу думку, пояснення цієї дивної обставини може бути таким. По-перше, перетворення більшовицькими військами будівлі інституту на справжню клоаку не привабляло денікінських квартир'єрів, і вони не ризикнули розмістити там своїх солдатів і, по-друге, можна припустити існування певного взаєморозуміння між колективом інституту (для якого денікінців можна вважати за визволителів) і білогвардійцями (для яких інститут був своєрідним острівцем тієї Росії, за яку вони боролися). Тому в документах інституту за цей рік немає словосполучень на зразок "денікінських банд", зате трапляються саме "більшовицькі банди", що якраз і відбиває реальний стан речей.

У ніч на 21 листопада 1919 р. Богунський полк Червоної Армії вибив денікінців з Ніжина. Цього разу більшовики повернулися "всерйоз і надовго". Проте, як і раніше, вони поводитися як типові окупанти, розглядаючи чуже майно як потенційні військові трофеї. Реквізиції і відвертий грабунок знову стають звичним явищем. Тепер такими діями відзначилися підрозділи XII армії. 7 грудня в інститут прибули квартир'єри XII армії і, оглянувши будівлю навчального закладу і квартири службовців, оголосили, що вони вибирають садибу інституту для розміщення в ньому штабу XII армії і що всі казенні меблі забираються з цією метою. Наступного дня квартир'єри зайшли до приміщення бібліотеки й оголосили, що забирають всі бібліотечні меблі та вимагали очистити приміщення, що займав музей інституту, запропонувавши всі речі скласти в одну кімнату. Квартир'єри XII армії при цьому сказали, що формальне

здавання їм казенного майна буде потім [42]. 9 грудня в інституті отримали письмову вимогу від штабу, щоби "всі квартири у садибі Інституту, які займають професори і канцелярські службовці, були очищені протягом 24 годин із залишенням у квартирах всього умеблювання" [43]. Це є типовою поведінкою військових на чужій, окупованій території – реквізиції, контрибуції і т.п. Горі переможеним! Щоправда, 10 грудня військові змінили гнів на милість – термін "очищення" квартир подовжили ще на 24 години. 11 грудня ключі від квартир (разом із описом майна в них) були передані квартир'єрам [44]. За правом сильного людина зі зброєю стала повним розпорядником на території інституту, з думкою колективу якого ніхто не збирався рахуватися.

Деякі дії військових взагалі не вкладалися в рамки здорового глузду. Якщо в умовах непевної ситуації на фронтах грабунок ще можна було якось пояснити ("візьму я, а то завтра хтось інший вкраде"), то коли більшовики перемагали на всіх фронтах і не було видно реальної сили, яка б могла тоді на рівних їм протистояти, грабунок, тим не менше, мав такі ж (а деколи навіть і більші) масштаби. Пояснення, мабуть, лежить у площині психології, а не політико-ідеологічній. М.Горький у газеті "Новая жизнь" тоді писав, що "наша революція дала повний простір всім поганим і звірячим інстинктам, які накопичилися під свинцевою кришкою монархії, і в той же час, вона відкинула в бік від себе всі інтелектуальні сили демократії, всю моральну енергію країни" [45], або в іншому місці зауважував: "Учорашній раб сьогодні бачить свого володаря поваленим ниць, безсильним, зляканим, – видовище найбільшої радості для раба, який ще не спізнав радості, більше гідної людини, – радості бути вільним від почуття ворожнечі до ближнього" [46]. Тому неможливо, наприклад, пояснити мотиви завідувача господарством штабу XII армії якогось товариша Яроша, коли він 14 грудня 1919 р. вчинив у будівлі інституту справжній вандалізм. Того дня він зрізав у бібліотеці інституту всі блоки з абажурами, всі розетки, викрутив усі лампочки і також частково зняв і проводку. Загалом було знято 8 блоків, 21 розетка, 29 лампочок [47].

5 січня 1920 р. виконувач обов'язків директора П.В.Тихомиров звернувся до члена Реввійськради і члена Всеукрревкому В.П.Затонського зі скаргою на дії XII армії, де, зокрема, зазначав: "Штаб XII армії, зайнявши приміщення Інституту і квартири службовців, взяли (так у тексті – П.М.) для своїх потреб всі меблі і багато іншого майна. Три тижні вони розпоряджались цим майном (переносячи його з одного місця в інше, поповнюючи його меблями, реквізованими у місті), не залишаючи ніякого прийомного опису". П.В.Тихомиров прохав В.П.Затонського посприяти тому, що коли

штаб XII армії буде залишати інститут, то щоб майно інституту було збережено і повернуто йому [48]. Марна справа! Безкарність розігрівала ще більші апетити червоноармійців на чуже добро.

10 лютого 1920 р. економ інституту Д.В.Максимков подав до Правління рапорт, у якому повідомляв про те, що за вимогою коменданта штабу XII армії були забрані для члена Реввійськради т.Аралова інститутські сани-козирок і вже вивезені до Києва [49]. Тоді ж до відома Правління економом було доведено, що посилено розкрадаються меблі інституту і гімназії, які були складені в квартирі почесного попечителя. Д.В.Максимков зауважував, що меблі йдуть переважно на топіння грубок у приміщеннях, які займав штаб [50]. Одночасно з цим до Правління інституту надійшли заяви професорів І.Семенова, В.Резанова, В.Ляскоронського і А.Грузинського про те, що штаб XII армії забрав усі їхні дрова [51]. А 25 травня 1920 р., коли з Ніжина від'їжджала Школа Червоних Командирів, то разом з іншим майном було забрано інститутський куб з червоної міді місткістю 25 відер. Коли ж адміністрація інституту спробувала залишити його, то начальник Школи "аргументовано" відповів, що "куб можна використати для приготування їжі на 500 чоловік і що такої величини куба Школа на місці стоянки мати не буде і тому він не може залишити його тут" [52]. Як бачимо, революційна доцільність і в цьому випадку була вищою за будь-яку законність.

Також показовою в цьому відношенні була історія з друкарською машинкою "Ундервуд". Тільки-но встановилася в Ніжині більшовицька влада, як уже 25 листопада комендант міста вилучив у інституту друкарську машинку, залишивши розписку. Коли ж дії коменданта відразу ж були оскаржені в Ревкомі, то його член Чепела на розписці написав резолюцію про негайне повернення машинки. Того ж дня (тобто 25 листопада – як оперативно!) комендант на розписці з резолюцією Ревкому відписав, що машинку буде повернуто за першої ж можливості. Через тиждень, 2 грудня, на прохання повернути машинку комендант відповів, що тепер її повернути не може, поки не придбають нової. Після цього машинка якимось чином перейшла до канцелярії Повітвоєнкомату, і 16 червня 1920 р. інститут попросив повернути машинку. 19 червня Повітвоєнкомат повідомив, що машинка внесена в опис майна Повітвоєнкомату і не може бути повернена інституту. Після цього інститут звернувся до начальника тилу XII армії з проханням зробити розпорядження про повернення машинки. Більше ніж піврічна епопея з друкарською машинкою вирішилася 6 липня 1920 р., коли з Повітвоєнкомату до інституту надійшло повідомлення такого змісту: "Канцелярія Повітвоєнкомату, за

наказом Воєнкома, повідомляє, що друкарська машинка, що належить інституту (ось як свято більшовики шанували право власності – П.М.), 1 липня з канцелярії цього Комісаріату забрана начштабом військ XII армії тов.Кропив'янським" [53]. З такими дрібницями, як друкарська машинка, інститут до начштабу тов. Кропив'янського, здається, тоді не звертався, тим більше, що раніше вже звертався до начальника тилу армії.

Загалом, протягом 1917–1920 рр. інститут зазнав колосальних (без перебільшення) матеріальних і моральних втрат. Переважна більшість майна інституту тоді була знищена або вкрадена різними військовими формуваннями, які належали до різних політичних таборів. Беззаперечна "першість" у цьому ганебному грабунку належить Червоній Армії, яка завдала навчальному закладу шкоди більше, ніж війська всіх інших режимів (плюс німецькі) разом взяті. На кінець 1920 р. садиба інституту являла собою повну руїну, хоча тут ніяких боїв його за садибу не велося. Колектив інституту був фактично обібраний до нитки, майже не мав засобів для існування, а дехто навіть втратив і дах над головою, бо був безцеремонно витурений зі своєї домівки. І, незважаючи на все це, колектив Історико-філологічного інституту князя Безбородька продовжував подвижницьки працювати.

Таким чином, 1917–1920 рр. були вкрай критичним періодом історії Ніжинської вищої школи. Історико-філологічний інститут пережив небувалі труднощі, пов'язані з війною, революцією і братовбивчою громадянською війною, коли колектив інституту був заручником протистояння всіх проти всіх. Ці випробування навчальний заклад витримав і свою освітню місію продовжив уже в нових умовах.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі: ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 1882, арк. 26.
2. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 3.
3. Там само, арк. 7.
4. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 75 зв.
5. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 12.
6. Там само, арк. 28.
7. Там само, арк. 21.
8. Там само, арк. 29, 30.
9. Там само, арк. 62.
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 12–13.
11. Там само, арк. 15.
12. Там само, арк. 18, 20.

13. Там само, арк. 21.
14. Там само, арк. 23.
15. Там само, арк. 24–4 зв.
16. Там само, арк. 33.
17. Там само, арк. 39.
18. Там само, арк. 39.
19. Там само, арк. 59.
20. Там само, арк. 61.
21. Горький М. Несвоевременные мысли: заметки о революции и культуре. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 170.
22. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 68.
23. Там само, арк. 66.
24. Там само, арк. 62.
25. Там само, арк. 71.
26. Там само, арк. 74.
27. Там само, арк. 86.
28. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2263, арк. 135, 148 зв.
29. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 99–101 зв.
30. Там само, арк. 106, 108.
31. Там само, арк. 109.
32. Там само, арк. 110.
33. Там само, арк. 127.
34. Там само, арк. 133.
35. Там само, арк. 135.
36. Там само, арк. 137.
37. Там само, арк. 138.
38. Там само, арк. 144.
39. Там само, арк. 145.
40. Там само, арк. 170–170 зв.
41. Там само, арк. 171.
42. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 112 зв.
43. Там само, арк. 114 зв.
44. Там само, арк. 114 зв.
45. Горький М. Несвоевременные мысли... – С. 171.
46. Там само. – С. 156.
47. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 116 зв.
48. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 186.
49. Там само, арк. 206.
50. Там само, арк. 211.
51. Там само, арк. 216–220.
52. Там само, арк. 230.
53. Див.: Там само, арк. 243–254.

До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр.

За доби Української революції 1917–1921 рр. земельне питання набуло особливого значення, оскільки в умовах переважаючої більшості сільського населення практично вирішувало долю самої революції. Конфлікт сільського населення з державною владою зумовив крах проектів національно-демократичних сил у 1917–1918 рр., котрі не змогли пов'язати національне визволення із розв'язанням соціально-економічних проблем. Сучасна українська економіка має нагальну потребу у проведенні соціально виваженого та обґрунтованого аграрного реформування, яке обов'язково повинно враховувати історичний досвід та особливості окремих регіонів.

Одним з найбільш ґрунтовних радянських досліджень поставленої проблеми є монографія М.О.Рубача [1]. Автор подав багатий фактичний матеріал про аграрні перетворення радянської влади на Україні, в тому числі і в Чернігівській губернії в 1917 – на початку 1918 рр. Пізніша радянська історіографія набагато спрощує підхід М.О.Рубача до проблеми аграрних відносин. Короткий огляд усієї радянської літератури про Чернігівщину періоду революції зробив з позицій тодішньої методології М.К.Бойко [2]. Серед сучасних дослідників аграрна проблема привернула увагу Я.Й.Малика [3] та О.І.Ганжі [4]. Окрему групу джерел складають мемуари та історичні праці безпосередніх учасників подій 1917–1918 років на Чернігівщині: Д.І.Дорошенка [5], який поділяв погляди партії українських соціалістів-федералістів, В.К.Щербакова [6], З.Табакіна [7], В.Г.Биструкова [8], котрі трактували події з більшовицьких позицій.

Незважаючи на певну увагу дослідників до даної проблеми, все ж ряд проблем залишилися невисвітленими або потребують переоцінки. В статті поставлено за мету дослідити засоби впливу політичних сил і партій на селянство Чернігівщини, причини, методи та наслідки селянського руху в жовтні 1917 – січні 1918 рр. Для розв'язання поставлених завдань залучено широку джерельну базу, передусім документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та матеріали тогочасної преси.

Чернігівщина була типовою аграрною губернією з низьким рівнем урбанізації, 85% її населення складали сільські жителі. Селянський земельний фонд за переписом 1917 р. складав 77,3% загального земельного фонду губернії, 17,3% земель належало поміщикам [9, арк. 36]. Отже,

основна частина земель знаходилась у руках селянства, і питома вага селянських земель з 1877 до 1917 рр. зросла у 1,5 рази. Логічно, при значному збільшенні селянського землеволодіння повинна була б збільшитися і середня землезабезпеченість на господарство. Але цього не сталося, адже відбувався значний приріст населення і, як наслідок, утворення нових господарств. Кількість селянських господарств зросла за цей же час більше ніж у двічі. Отже, за 40 років середній розмір селянського землеволодіння практично не змінився і становив близько 7 дес. Зростання селянського землеволодіння не знімало гостроти земельного питання, адже 18,3% господарств були безземельними, майже половина мали до 4 дес. [10, с. 8–10, 13]. Таким чином, аналіз статистичних матеріалів дозволив передбачити, що навіть конфіскація поміщицької землі не розв'язувала земельне питання в губернії.

Починаючи з березня 1917 р., практичне розв'язання земельного питання на місцях брали на себе виконавчі, земельні, продовольчі комітети разом з повітовими комісарами. Хоч Тимчасовий уряд не наполягав на створенні волосних та сільських комітетів, на Чернігівщині вони організовувалися мало не в кожній волості та селі і виявилися найбільш радикальними у всій системі органів влади на місцях. Більшість повітових земельних комітетів намагалися утримати населення від самочинних дій. Проте сільські комітети віднайшли радикальний варіант, застосувавши примусову оренду поміщицької землі. Поміщики під тиском новостворених місцевих органів влади йшли на поступки селянству, намагаючись обмежитися здачею землі в оренду, щоб зберегти її у своїй власності. Нерідко примусова оренда зачіпала інтереси орендарів-селян, особливо хуторян та відрубників. Глухівський повітовий земельний комітет дозволив віддавати за оренду не половину, а третину врожаю, що зачіпало інтереси не лише поміщиків, а й дрібних власників, у тому числі солдаток, що мали від 1 до 20 дес. землі і змушені були їх здавати через мобілізацію чоловіків на фронт [11, с. 4].

Як центральні, так і місцеві органи влади намагалися всіма зусиллями не допустити втрати контролю над діями селян. Однак на державному рівні проблема у руслі вимог селянства не вирішувалася: ні Тимчасовий уряд, ні Центральна Рада не зрушили вирішення аграрного питання. Прокадетська газета "Чернігівський край" політику влади, яка сподівалася зайнятися реформами тільки після заспокоєння населення, оцінила як безперспективну [12, с. 2].

Найбільший вплив на селянство Чернігівщини мали есери. На півдні губернії селянські спілки підтримували українських есерів. У Ніжинському,

Борзнянському, Остерському повітах вони були організовані майже в усіх населених пунктах. Про створення нових організацій селянської спілки на місцях, про підтримку їх ідей повідомлялося мало не в кожному номері газети "Народне слово". В північних повітах були представлені як селянські спілки, так і селянські союзи, між якими існувало суперництво за вплив [13, арк. 20, 91, 101, 222, 266]. Хоч програми українських та російських есерів практично не відрізнялися, вони мали розбіжності у національному питанні. Ближче до виборів в Установчі Збори стосунки між УПСР та РПСР загострилися, тому III губернський селянський з'їзд на початку жовтня визнав за необхідне організувати селянство Чернігівщини виключно навколо Української селянської спілки [14, с. 6–7]. Партіям, які не поділяли есерівського принципу соціалізації землі, важко було розраховувати на підтримку селянства. Хоч редактори "Чернігівського краю" абсолютно справедливо констатували: "Щоб виконати обіцянки соціалістів і більшовиків, необхідно анексувати щонайменше дві Німеччини" [15, с. 2–3]. Однак селянство Борзнянщини не сприймало гасла Народної соціалістичної партії, яка пропонувала зберегти дрібну і середню земельну власність, а велику скасувати шляхом примусового викупу. Есерівську програму в с.Оленівка підтримали одностайно [13, арк. 127].

Селянство Чернігівщини було строкатим як за своїми політичними переконаннями, так і за вимогами до аграрного законодавства. Підтвердженням цього може стати Людновська волость Новозибківського повіту, де існували дві течії щодо вирішення земельного питання. Заможні селяни вважали за необхідне залишити у власності від 8 до 15 дес. землі на господарство, а зайві площі викупити за ринковими цінами. Бідніше селянство пропонувало скасувати власність на землю, бо "вона повинна бути доступною, як вода і повітря" [16, с. 10]. Нерідко селянство виступало за знищення власності на землю, але ця вимога уживалась у їх свідомості з вимогою "видати землю на все життя" [17, с. 9–10]. Тобто селянство абсолютно не оперувало тими термінами, які рясніли в усіх партійних аграрних програмах: націоналізація, соціалізація, усуспільнення, експропріація, в селянській правосвідомості не існувало різниці між поняттями "землеволодіння" та "землекористування".

З осені зростав вплив партії більшовиків, яка спромоглася привабити до себе селянські маси, особливо в північних повітах, простими та зрозумілими пересічному селянину гаслами, розрахованими на грубий ефект: "Землю – селянам", "Грабуй награбоване". На час жовтневих подій до більшовицької організації губернії входило 2,5 тис. осіб в основному в промислових центрах губернії. Як правило, більшовиками-агітаторами

були солдати або матроси з Кронштадту (Н.Точоний діяв у селах Ніжинщини, М.Чмир агітував селянство Хутора Михайлівського Глухівського повіту). Їх пропозиції з земельного питання були прості та зрозумілі: самовільно розправитися з поміщиками та розподілити їх землі поміж селянами [18, с. 61–62].

З початку жовтня розпочались погроми винокурень та горілчаних складів, які були спокусою після трьох років заборони продажу горілки. Починалося з масового пияцтва, за ним – пожежа, далі – погром маєтку або економії. За таким сценарієм розгортались події 2–3 жовтня, зокрема, в с.Нижньому Стародубського повіту, де був розгромлений винний завод, у якому зберігалось відер сто спирту. Селяни, "...виламавши двері і вибивши вікна, вдерлися до приміщення і, неначе святу хрещенську воду, черпали спирт глечиками, відрами і просто ротами. Якась жінка, перехилившись за спиртом, була натовпом вкинута в чан". Погромники чинили опір солдатам, що прибули зі Стародуба. В результаті загинуло кілька солдат і один селянин [19, с. 8].

Черга дійшла і до цукроварень. Особливо гострою була боротьба за землі цукрових заводів у південних повітах, де селянство вважало їх винуватцями земельного голоду, оскільки поміщики здавна здавали свої землі в оренду заводоуправлінням, а не сільським товариствам [13, арк. 24, 73, 104]. Справа швидко дійшла і до майна заможних селян, місцева ж влада виявилася безсилою організувати захист. З Ніжинського повіту повідомляли, що у дрібних землевласників селяни відбирали землі, мотивуючи тим, що вони не засіяні [20, с. 4]. Селяни с.Биківня Остерського повіту страждали через постійні пограбування їх солдатами, що силою зброї забирали гусей, курей, поросят, спустошували городину [21, с. 3].

Якщо більшовики З.Табаков [7] та В.Щербаков [6] пояснювали швидку "більшовизацію" селянства, особливо північних повітів губернії, значним впливом на нього російського пролетаріату і оцінювали подібне явище як зростання революційної свідомості мас, то, на думку Д.Дорошенка [5], основними причинами зростання ролі партії більшовиків були розклад армії та дезертирство. Наслідками цього явища, з його точки зору, були поширення руйнівних, дестабілізуючих настроїв серед селян, що унеможлилювало вирішення земельної справи шляхом реформ.

Становище в губернії на кінець жовтня – початок листопада складалося стихійно. Місцева влада була неспроможна встановити законність і порядок у губернії, захистити право власності на землю. Повітові комісари Новгород-Сіверського та Стародубського повітів у відчаї склали з себе повноваження [21, с. 3]. 11 жовтня відбулося перше засідання Комітету по

боротьбі з анархією під головуванням губернського комісара Д.І.Дорошенка. Ухвалили звернутися до населення з відозвою по земельному та продовольчому питаннях, обговорювали проблему розподілу військових частин по губернії, охорони винних складів та заводів [22, с. 4]. Однак подібні рішення зупинити анархію вже не могли. Невирішеність земельного питання не давала змоги створити сильну й авторитетну владу і зміцнити позиції як Тимчасового Уряду, так і Центральної Ради на місцях. Тим часом голод, відчай, підбурювання соціалістичних партій та більшовиків спричинили некерований селянський рух, від якого постраждали не тільки поміщицькі господарства, а й господарства селян.

Невдовзі до губернії дійшли вісті про більшовицький переворот у Петрограді і про прийняття Декрету про землю. Ініціатива у вирішенні аграрного питання перейшла до більшовиків, які і не заперечували, що цей документ відповідає есерівській програмі з аграрного питання. На жовтневі події в Петрограді та Декрет про землю Центральної Рада відповіла прийняттям III Універсалу та додатками до нього, які виразно продемонстрували неясність та коливання української влади в аграрній політиці. Чернігівський губернський земельний комітет, керуючись розпорядженнями Генерального Секретаріату, 24 листопада наказав волзьким земельщикам брати на облік нетрудові землі, але управління ними залишити в руках адміністрації маєтків [1, с. 206–207], намагаючись врятувати власників від погромів та розтягування їх майна.

Місцеві органи влади південних та центральних повітів у своїй більшості намагались діяти відповідно до наказів українського уряду та губернського земельного комітету. Так, сільський схід с.Петрівки Новобиківської волості Козелецького повіту, так і не зрозумівши туманні і складні законодавчі акти Центральної Ради з земельного питання, відправив до Києва представників, щоб з'ясувати, в чісму розпорядженні повинна знаходитись економія Новобиківського цукрового заводу [23, арк. 34]. В листопаді 1917 р. волосні земельні комітети Остерського повіту під контролем повітового брали на облік нетрудові маєтки [24, арк. 17–19]. Однак наприкінці 1917 р. чітке виконання урядових розпоряджень було радше винятком, ніж правилом.

Ситуацію правдиво та влучно окреслив В.Щербаков, зазначивши, що село було віддане самому собі, воно йшло шляхом, на який стало напередодні Жовтневої революції, тільки після неї рух селянських мас ще посилювався. Під впливом збільшовичених солдат переобиралися волвиконкоми, земельні і продовольчі комітети, обрані влітку. Селяни на чолі з новообраними земельними комітетами захоплювали поміщицькі землі та землі інших "нетрудових" господарств, брали їх на облік та під охорону.

Проте і після постанови Новгород-Сіверського повітового з'їзду селянських депутатів про заборону самовільного захвату землі, в ніч з 18 на 19 грудня в повіті було розгромлено і спалено 30 економій, маєтків і хуторів [1, с. 203–204]. В с.Криски Кролевецького повіту 3 січня селяни в економії князя Долгорукого реквізували худобу і домашню птицю, а також мертвий інвентар, машини розкурочували, "щоб нікому в цілості не дісталось" [25, с. 9]. В маєтку Осовцових (х.Гамаївка) вчинили навіть кишенькові реквізиції, а з господаря зняли чоботи. В Стародубському повіті під керівництвом місцевих земельних комітетів маєтки описувались і розбирались по домівках, а "панські вигадки" – сільськогосподарські машини – розбивались [26, с. 4–5]. Особливо жорстокими були погроми в Почепі. Подібних прикладів можна навести безліч. З метою наведення порядку в окремих місцях почали створюватися ревкоми. Ревком с.Бігач Чернігівського повіту в грудні 1917 р. спішно зайнявся розподілом серед селянства 11 тис. відер спирту з місцевого заводу. Продавали по одному відру на двір (по 7 руб.). Запрошені були і селяни сусіднього Городнянського повіту, куди, за словами місцевої преси, поширився "бенкет під час чуми", який тривав цілий місяць [27, с. 4].

Прагнучи в критичний момент повернути довіру селянства, Центральна Рада під час наступу більшовиків на Київ 18 січня 1918 р. прийняла радикальний земельний закон. Він був дуже близький за змістом до Декрету про землю і прийнятий був з метою нейтралізації більшовицького впливу. Радянська історіографія намагалася переконати, що населення губернії з радістю зустрічало червоногвардійців, надавало їм допомогу та добровільно вступало до їх рядів. Натомість Д.Дорошенко [5] згадував, що в районі ст.Бахмач на початку грудня селянство з радістю зустрічало українські війська і виявляло страх перед більшовиками. Не варто забувати, що обидві армії в основному склалися з того ж селянства, обидві швидко розкладались, і вже 19 січня червоні війська вступили до Чернігова.

Радянські історики намагалися довести, що аграрні процеси на селі після встановлення радянської влади мали переважно організований, а не стихійний характер. Однак матеріали Чернігівщини переконують погодитися з висновками провідних українського та російського істориків, В.Ф.Верстюка [28] та В.П.Булдакова [29]: конструктивні заходи з урегулювання найболючіших соціально-економічних проблем у 1917 р. були вже неможливими в принципі.

Суспільство Російської імперії, та зокрема Чернігівської губернії з її перенаселенням, неродючими ґрунтами та відсутністю потужних промислових об'єктів, докотилося до тієї межі, яку можна описати лише в

термінах соціальної патопсихології. Розпочалася маргіналізація селянства, його соціальна та моральна деградація: пересічний селянин втратив довіру до влади, вибився із звичайного буття. А тут йому всі соціалістичні партії в унісон твердять про право розподілу поміщицьких земель між трудящим населенням без викупу, більшовики підштовхують зробити це власноруч і негайно. Руйнівна стихія котиться з північних губерній разом з поверненням з фронту світової війни деморалізованої армії, що складалася із селян, яких війна навчила застосовувати зброю. Саме на хвилі цієї деструктивної стихії більшовики прагнули утримати владу. Тому всі спроби Центральної Ради провести близькі до більшовицьких аграрні законопроекти організовано та легітимно заздалегідь були приречені на провал.

Цю думку можна підтвердити безліччю повідомлень місцевої преси про безперервні анархічні виступи, погроми та пограбування поміщицьких маєтків по всій губернії. У спогадах селян І.Ольховика та А.Сауленка зазначено, що поміщицькі маєтки в Новгород-Сіверському та Суразькому повітах були розгромлені, багато будівель спалено, реманент, худоба та меблі розтягнуті по дворах. Бібліотеку колишнього предводителя дворянства Судієнка (маєток в с.Очкін Новгород-Сіверського повіту) селяни розібрали на самокрутки, а картини відомих художників – на онучі. На х.Зурманові Суразького повіту навіть військовополонені німці та австрійці приєдналися до погрому поміщицького маєтку. Завершивши погроми економії, селянство взялося за підпали хуторів та побиття хуторян та відрубників. В с.Юрове Мглинського повіту навесні 1918 р. заможні селяни, лежачи на землі обличчям донизу під прицілом гвинтівок озброєного загону односельців-бідняків, змушені були погодитися на зрівняльний переділ всіх земель. Подібні події мали місце у Новгород-Сіверському повіті [29, с. 115]. Заслуговує на увагу висновок В.Щербакова про те, що на Чернігівщині не було організованого більшовизму, а влада на місцях формувалася під тиском радикально налаштованих мас.

Саме в таких умовах, коли основна частина населення воліла вибороти собі зайву десятину землі всупереч будь-яким моральним нормам і проблема української державності у селянській свідомості відходила на другий план, 29 січня відбувся символічний бій під Крутами. Напіврозкладені червоні частини, які спрямовувалися на оволодіння Україною, були нечисленні. Однак захистити столицю та український уряд у ній виявилось нікому. На тлі цього розвалу ще виразніше постає героїзм та самопожертва захисників української державності, що намагалися не тільки захистити Україну від "чужинців-більшовиків", а протиставити загальному масовому психозу та бунту чітко сформульовані ідеали національної державності.

Література

1. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956.
2. Бойко Н.К. Литература о борьбе трудящихся Черниговщины за победу социалистической революции // Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – К., 1987. – С. 108–117.
3. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр). – Львів, 1996.
4. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. – 1992. – №6, 7–8, 9, 12; 1993. – №1, 2–3.
6. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – №2. – С. 31–68.
7. Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись революции. – 1922. – №1. – С. 143–170.
8. Быструков В.Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. – 1925. – №4. – С. 104–131.
9. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-503, оп. 5, спр. 1а.
10. Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – №3–6. – С. 5–15.
11. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 6 сентября.
12. Черниговский край. – 1917. – 10 октября.
13. ДАЧО, ф. Р-4180, оп.1, спр. 1.
14. Черниговская земская газета. – 1917. – 10 октября.
15. Черниговский край. – 1917. – 18 октября.
16. Черниговская земская газета. – 1917. – 20 июня.
17. Черниговская земская газета. – 1917. – 18 июля.
18. Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – №2. – С. 60–78.
19. Черниговская земская газета. – 1917. – 3 ноября.
20. Черниговский край. – 1917. – 11 октября.
21. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 30 сентября.
22. Черниговский край. – 1917. – 12 октября.
23. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1060, оп. 1, спр. 26.
24. ДАЧО, ф. Р-505, оп. 1, спр. 1.
25. Черниговская земская газета. – 1918. – 19 января.
26. Черниговская земская газета. – 1918. – 9 февраля.
27. Известия Городнянского совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов. – 1918. – 25 января.

28. Верстюк В. Українська Центральна Рада та її універсали: третій та четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 3–14.

29. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М: РОССПЭН, 1997.

30. Игрицкий И.В. 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. – М.; Л., 1929.

М.В.Горох

Управлінська вертикаль та кадрова політика Торгсину (на прикладі Чернігівської обласної контори)

Запорукою успіху в діяльності будь-якої організації є наявність професійних та кваліфікованих працівників, чітке розмежування сфер впливу та функцій персоналу, а також зрозуміла вертикаль підпорядкування підлеглий–керівник. Звичайно, це лише частина формули успіху, але досить важлива її частина. Від ефективного управління в установі, скоординованості дій, спрямованих на досягнення окреслених цілей, "людського чинника" залежить кінцевий результат. Особливо актуальним усе це стає, якщо на цю організацію "партією та урядом покладено завдання надати країні додаткове джерело валюти, якої... не досить багато" [1].

Діяльність системи Торгсину та її кадрова політика й сьогодні є малодослідженою в історичній літературі. Окреслені питання піднімалися лише фрагментарно. Так, В.І.Марочко, О.О.Осокіна та І.В.Павлова в своїх працях згадують про кадровий та національний склад мережі, але наведена ними інформація не дає цілісної картини, адже вони досліджували зовсім інші аспекти діяльності Торгсину [2]. Висвітленню функцій приймача цінностей та роботи пунктів скуповування цінностей присвятила свою статтю "Золотая лихорадка по-советски" О.О.Осокіна [3]. Дане дослідження є спробою на прикладі Чернігівської обласної контори "Торгсин" окреслити управлінську вертикаль облконтори та її відділень, а також проаналізувати її кадрову політику.

Всесоюзна контора "Торгсин" виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів [4]. В січні 1931 р. вона була реорганізована в окреме об'єднання, яке на Україні мало філіали. З серпня 1931 р. розпочала свою роботу харківська контора Торгсину [5]. До моменту створення областей на Україні спостерігалася двовладдя всеукраїнської та харківської контори. З появою областей

всеукраїнська контора була ліквідована (її функції почало виконувати московське представництво на чолі з відповідним уповноваженим), натомість з'явилися облконтори "Торгсину" (Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька, Донецька, Чернігівська, а також Кримська). 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада прийняла постанову "Про утворення Всеукраїнської контори Торгсину". З цього часу почала свою недовгу історію українська система Торгсину, що була філіалом всесоюзного об'єднання [6].

Проте знадобився деякий час, щоб налагодити відносини між окремими складовими нової організації та врегулювати питання їхнього підпорядкування. Заступник уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі (далі – НКЗТ) в травні 1933 року зазначав, що в керівництві мережею, замість триступеневого управління (Всеукраїнська контора – обласна контора – магазини), фактично існує чотириступеневе, а в Харкові місцями навіть п'ятиступенева система управління. Магазини створювали свої філіали, а останні подекуди відкривали, в свою чергу, власні підфіліали [7].

Чернігівська область була заснована згідно з указом від 15 жовтня 1932 р. [8] і посідала останнє місце серед семи областей УСРР не тільки за темпами колективізації, а й за виконанням плану хлібозаготівель. Незважаючи на це, на область покладалося важливе завдання зі збирання валюти та золота для країни.

Кількість магазинів торгсину від початку 1933 р. невпинно зростала. В березні функціонувало 11 торгточок, у травні їх налічувалося 14, а в червні – вже 17 [9]. Проте відкриття представництв у більшості районних центрів області стримувала відсутність грошей та оперативної інформації про потреби регіонів. На лютий 1934 р. 17 районних центрів області не було охоплено мережею торгівельних точок [10]. Для виправлення ситуації пропонувалося звернути особливу увагу на розвиток роз'їзної торгівлі (функціонування пересувних яток, лотків та організації торгів). Свого апогею розширення мережі досягло в 1933–34 роках, коли країна переживала голодомор 1932–1933 рр. та його наслідки. Та вже на початку 1935 року основні джерела надходження цінностей вичерпалися і виникла потреба у скороченні мережі. Якщо на січень 1935 р. працювало 13 торгточок, то на січень 1936 р. їхня кількість мала зменшитися до 7 [11]. Та життя внесло свої корективи. За перше півріччя 1935 р. було ліквідовано 4 нерентабельні крамниці: до 1 травня зачинено осередки Торгсину в Мені, Шостці та Конотопі (магазин №2), а до 1 липня – крамниця №2 у Чернігові [12]. До 1 жовтня повинні були зачинитися крамниці в Новгороді-Сіверському та Кролевіці [13]. Та вже в листопаді стало зрозумілим, що

організація "Торгсин" доживає останні місяці. Народний комісаріат зовнішньої торгівлі в своєму повідомленні від 22 листопада 1935 р. пропонував уповноваженим НКЗТ переглянути склад працівників в області та виокремити найцінніших та зберегти їх для системи [14]. З іншого боку, слід було зупинити будь-яку передачу торговельних приміщень іншим організаціям без дозволу [15].

Мережа облконтори поділялася на відділення: Чернігівське, Ніжинське, Конотопське, Роменське, Новгород-Сіверське, Прилуцьке та Глухівське. Забезпеченням торгових точок продукцією опікувалися 3 міжрайонні бази (Чернігівська, Конотопська та Глухівська) та Роменський універмаг.

10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову "Про роботу "Торгсину", якою запроваджувалися в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників. В областях УСРР з'являються обласні контори "Торгсину", які на місцях повинні були контролювати процеси валютних надходжень та реалізації товарів. Очолював їх директор чи управляючий, якому допомагали заступник управляючого (у зв'язку з невеликим оборотом Чернігівської облконтори управляючий ВУК "Торгсин" т.Братніков у лютому 1935 р. запропонував ліквідувати цю посаду [16]), комерційний директор (у березні 1935 р. дана посада була ліквідована, а керівництво комерційною роботою було покладено на управляючого облконторою [17]) та референт. Плануванням, становленням обліку та звітності займався плановий відділ облконтори, постачанням магазинів товарами та маневруванням наявними залишками опікувався комерційний відділ, а комерційними та фінансовими питаннями – головний бухгалтер та його помічники. При конторі працювали робітники продовольчої та промислової групи.

З 23 лютого 1931 р. Наркомат зовнішньої торгівлі отримав право призначати своїх уповноважених в окремих місцях, які мають особливе значення для зовнішньої торгівлі. Видається окреме положення "Про уповноважених Наркомзовнішторгу", за яким до їхньої компетенції входило спостереження за виконанням постанов НКЗТ, опрацювання планів розширення експортних можливостей регіону, нагляд за діяльністю всіх організацій, що мають відношення до зовнішньої торгівлі [18].

На початку робота обласного уповноваженого (за словами старшого інспектора по Торгсинам Г.М.Васильєва) зводилася до того, що час від часу верхівка керівництва Облконтори доповідала про результати роботи [19]. Але на уповноваженого покладалася цілковита відповідальність за виконання валютного плану Торгсину, тому лише одних звітів було замало. Вони надавали лише загальне уявлення про стан справ, оминаючи

проблеми та негаразди в роботі. Таким чином, не було можливості ефективно та своєчасно впливати на ситуацію. Про це свідчили й підсумки наради обласних уповноважених НКЗТ (травень 1933 р.), що зобов'язала останніх встановити постійний нагляд за виконанням валютних планів, провести перевірку торгівельної мережі, а також постало питання про запровадження посади інспектора при уповноваженому НКЗТ [20]. Він мав контролювати операції торгівельної мережі Торгсин, стан складського господарства та спостерігати за якістю обслуговування клієнтів крамниць. Про таку необхідність неодноразово наголошували працівники НКЗТ М.Н.Полонський та Б.А.Шекун [21]. Але справа відкладалася, бо дана посада була передбачена лише при Республіканському правлінні. Пропонувалося максимально використовувати Особливу інспекцію по боротьбі зі зловживаннями в системі Торгсин, яка з'являється в квітні 1934 р. та цілком підпорядковувалася уповноваженому НКЗТ і працювала через особливих інспекторів при Всеукраїнській та обласній конторах "Торгсин" [22].

Дублювання ряду функцій управляючого облконтори "Торгсин" та уповноваженого НКЗТ створювало напругу між ними. Вона вилилася в кінці 1934 року у конфлікт. В листі на ім'я керівника групи "Торгсин" т.Заммеля уповноважений наркомзовнішторгу М.Н.Полонський висловив нарікання на діяльність Чернігівської обласної контори "Торгсин" та ВУК "Торгсин". З моменту призначення на посаду (липень 1934 року) він намагався встановити прямий зв'язок з периферією та на місці вивчити їхні потреби. Відвідавши 8 торгівельних точок, М.Н.Полонський прийшов до висновку, що основними недоліками були: недостатній інструктаж робітників Облконторою, несвоєчасний та невідповідний підбір асортименту товарів, незадовільний стан приміщень магазинів та складів [23]. Щоб отримати більш детальну інформацію, він запропонував негайно надати йому інформацію про стан справ у відділеннях. Та несподівано для себе у Роменському магазині знайшов лист тимчасово виконуючого обов'язки керівника обласної контори "Торгсин" М.Флейшера, в якому останній під страхом відповідальності заборонив надавати М.Н.Полонському будь-яку інформацію [24]. Справа ускладнилася тим, що М.Флейшер нібито отримав це розпорядження від керівника ВУК "Торгсин" т.Братнікова. Тому автор листа зробив висновок, що це розпорядження має політичний підтекст – "адміністративний утиск критики та самокритики" [25].

На ці заяви т.Братніков змалював зовсім іншу ситуацію. Під час перебування його у Чернігові керівник Торгсину доповідав, що уповноважений НКЗТ намагається керувати конторою, але жодної допомоги, крім командування, не надає [26]. Фактично це могло дискредитувати Облкон-

тору. Крім того, одним з питань, на яке мали б відповіді міжрайонні бази та відділення, стосувалося допомоги, яку надає обласна контора, та рівень її керівництва [27]. Братніков запропонував надати всю необхідну інформацію самою конторою, а периферія мала б для цього терміново відповідати на всі питання, які цікавили уповноваженого НКЗТ. Він наголошував на тому, що М.Флейшер не зрозумів його вказівок і помилково заборонив надавати будь-які відомості.

Сам керівник Облконтори наполягав на тому, що він дозволяв надавати відомості про діяльність відділень уповноваженому НКЗТ, а т.Братніков, навпаки, вказав на те, щоб торгівельні точки без відома облконтори не надавали жодної інформації. При потребі слід було звертатися до Торгсину безпосередньо [28].

Складна ситуація вирішилася відміною горезвісного листа, що обмежував отримання інформації, та вказівками стосовно налагодження взаємин між уповноваженим НКЗТ та облконторою [29]. До речі, в жодній з інших областей УСРР таких проблем не виникало.

Залежно від величини та значення населеного пункту різнилися й торгівельні точки. У невеликих районних центрах, які знаходилися осторонь від важливих залізничних розв'язок, цілком достатнім було відкрити невелику ятку. На чолі такого закладу стояв завідувач, який здебільшого виконував функції продавця, а допомагав йому рахівник-касир. Питанням безпеки опікувалося кілька охоронців. Ось такий нечисленний персонал забезпечував виконання валютних планів у Бахмачі [30].

Інша справа – такі стратегічні населені пункти, як Чернігів, Конотоп, Ніжин, Прилуки, Ромни. Відповідно й магазини або універмаги були набагато більшими не лише за розміром торгових площ, а й у кадровому потенціалі. Керував таким об'єктом директор, який відповідав за функціонування крамниці, виконання планів, роботу пунктів скуповування цінностей, боротьбу зі спекуляцією тощо. Він навіть був зобов'язаний щоденно до початку робочого дня проводити огляд зовнішнього вигляду робітників, відсторонюючи від роботи осіб в антисанітарному стані (неголених, з брудними нігтями), утримуючи з їхньої зарплати як за прогул [31]. Досить часто лунали звинувачення в тому, що директори не бачать і не знають, що відбувається в крамниці. Наказом №64 від 5 травня 1934 р. передбачалося у всіх крамницях замість кабінетів для директорів магазинів на видному місці створити спеціальні скляні кімнати чи поставити стіл, але це стосувалося лише великих торгівельних точок [32]. У таких крамницях існували окремо продуктивий та промисловий відділи, які очолювали завідувачі.

Оцінкою дорогоцінних металів займався приймальник цінностей. Здебільшого він був один, що призводило до незручностей (були дні, коли він не працював або закінчував роботу раніше, ніж магазин). Серед персоналу були також продавці, рахівники-касири, бухгалтер, охоронці та прибиральниця. Велика відповідальність покладалася на охоронців, адже вони відповідали за збереження товарів та цінностей. Цим мала б опікуватися міліція, але не вистачало людей. Тому пропонувалося вирішувати це питання самостійно на місцях [33].

Враховуючи специфіку діяльності, велика відповідальність лягала на відділи кадрів. Голова В/О "Торгсин" т. Левенсон зазначав, що слід встановити такий порядок прийому робітників, який виключав би можливість призначення на відповідальну посаду, а також на посаду, що пов'язана з матеріальною відповідальністю, робітників недостатньо перевірених і які не мають відповідних відгуків з місць попередньої роботи [34]. Особливо перевіряти потрібно було працівників, що безпосередньо працюють з цінностями. І, як можемо побачити, наведені зауваження були слушними. Так, Київський обком відрядив на роботу в якості заступника керівника конторою "Торгсин" особу, яка мала зв'язки з кримінальними колами, а Дніпропетровський обком в якості комерційного директора бачив чоловіка, що ще в 1934 році був виключений з партії, а в 1935 р. вже встиг отримати сувору догану від обласної партколегії [35]. Тому не є дивною, велика плінність кадрів на регіональному рівні.

Загалом на січень 1935 р. в мережі Торгсин працювало 164 робітники, з них 10 – в управлінському апараті облконтори [36]. Планувалося на початок 1935 р. довести партійний прошарок до 40%, але на травень цього ж року він складав лише 22,4% [37]. Укомплектувати апарат було досить складною справою. Відчувалася велика нестача кваліфікованих робітників та плінність кадрів. У Менському магазині були проблеми з рахівниками, за відсутності власного співробітника це місце обіймав тимчасовий працівник з Конотопа [38]. А ось у Роменському універсамі за зловживання було звільнено чотирьох основних працівників (у т.ч. й директора). Вільні вакансії швидко заповнити не вдалося. Крім того, загальний стан обліку кадрів був також у незадовільному стані. За недбалість, бездіяльність і хаотичність кадрового оформлення у вересні 1933 р. було звільнено з роботи завідуючого кадрами Чернігівської контори т.Щура [39]. Новий завідуючий продвідділом ні своєю кваліфікацією, ні здібностями не задовольняв. Продавців також не вдалося замінити [40]. Особливо велика плінність кадрів спостерігалася серед молодшого рахункового апарату. Так, у Глухівському відділенні "Торгсин" за три місяці змінилося більше

п'яти працівників. Щоб втримати робітників, доводилося навіть підвищувати заробітну плату й робити її більшою, ніж в інших областях, про що наголошував обласний уповноважений НКЗТ К.Г.Тасічко [41].

Отже, від часу появи Торгсинів і до їхнього закриття постійно відбувався процес становлення та вдосконалення управлінської вертикалі, яка на момент ліквідації досягла найвищого розвитку. Відсутність кваліфікованих працівників та чіткого розмежування їхніх обов'язків, покладення однакових функцій контролю та відповідальності на дві різні структури (управляючий облконтори та уповноважений НКЗТ) призводили до напруження та ускладнювали цілковите виконання поставлених завдань. Незважаючи на все це, продовжувалися пошуки найоптимальнішого шляху управління та добору кадрів. Найздібніші й найдосвідченіші працівники після ліквідації Торгсину продовжили працювати в Наркоматі зовнішньої торгівлі чи в аналогічних установах. Дана проблематика навряд чи може вважатися вичерпаною і потребує більш детального дослідження й уточнення.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 8.
2. Марочко В.І. "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // УІЖ. – 2003. – №3. – С. 90–103; Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 86–104; Осокіна Е.А. Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 113–124; Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае // Экономика и организация. – 2003. – №3. – С. 162–169.
3. Осокіна Е.А. Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – №9. – С. 111–117.
4. Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 86.
5. Марочко В.І. "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // УІЖ. – 2003. – №3. – С. 90.
6. Там само. – С. 90.
7. ДАЧО, ф. П-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 14.
8. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.
9. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 37, 80, 88.
10. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 15.
11. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 544, арк. 37.
12. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 187.
13. Там само, арк. 260.
14. Там само, арк. 291.

15. Там само, арк. 299.
16. ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 933, арк. 59.
17. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 32.
18. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 23, арк. 10–11.
19. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 13.
20. Там само, арк. 70–75.
21. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 83, 92.
22. Там само, арк. 46.
23. Там само, арк. 98.
24. Там само, арк. 201.
25. Там само, арк. 201.
26. Там само, арк. 203.
27. Там само, арк. 98.
28. Там само, арк. 207.
29. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 6.
30. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 177.
31. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 36.
32. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 51.
33. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 11.
34. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 16 (зв.).
35. ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 933, арк. 44.
36. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 191.
37. Там само, арк. 117.
38. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 183.
39. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 132, арк. 51–52.
40. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 178.
41. Там само, арк. 22.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Н.М.Товстоляк

Качанівський некрополь

Чернігівська садиба Качанівка – визначний історико-культурний центр України XIX–XX ст. Вона розташована на історичній території, в давні часи входила до системи посульської оборонної лінії, з XVI ст. була прикордонною територією Речі Посполитої та Московської держави. З середини XVIII ст. належала особам, які залишили помітний слід у нашій історії та культурі, була свідком багатьох подій. Її власниками були: друзі гетьмана К.Розумовського брати Кочановські, президент Малоросійської колегії, фельдмаршал, граф П.О.Рум'янцев-Задунайський, подружжя П.А. та Г.Я.Почек, три покоління славнозвісної родини меценатів та суспільних діячів Тарновських, два покоління династії Харитоненків.

У радянські часи Качанівка стала свідком не лише цікавих, але й трагічних подій: громадянська війна та повстанський рух, голодне життя дитячого будинку ім. Воровського, голодомор 1932–1933 рр., Велика Вітчизняна війна, туберкульозний санаторій. Саме це обумовило виникнення на території Качанівського палацово-паркового комплексу кількох місць поховань, цвинтарів. Вони вивчені недостатньо, тому наукова розробка проблеми залишається актуальною, має суспільне значення: адже зараз Качанівка – відомий об'єкт туристсько-екскурсійного показу та відпочинку.

Дослідження поховань на території садиби розпочалося зі створення у 1982 р. державного історико-культурного заповідника "Качанівка" (з 2000 р. має статус національного). Співробітниками заповідника були записані спогади місцевих жителів, під час проведення реставраційних робіт вдалося зібрати частину надгробків, приблизно встановити місце поховання художника О.О.Агіна, частково встановити прізвища похованих на території садиби осіб.

Під час роботи на посаді завідуючої відділом науково-освітньої та екскурсійної роботи заповідника "Качанівка" автору доповіді вдалося зібрати спогади людей, що були сучасниками голодомору 1932–1933 рр., працювали в Качанівському госпіталі наприкінці 1943–1944 рр., відомості

про будівництво родинної усипальниці Тарновських біля садибної церкви Георгія Хозевіта. Аналіз розташування поховань садиби Качанівка дозволяє локалізувати три території: комплекс поховань біля Георгієвської церкви, комплекс поховань біля могили Г.М.Честаховського, а також кладовище на протилежному боці Майорського ставу, яке не збереглося. Також є окремі поховання, локалізувати можна лише могилу Героя Радянського Союзу М.О.Гарама на головній алеї садиби.

Традиційним місцем поховання померлих за християнською традицією була територія біля церкви або сама церква. Будівництво садибної церкви Георгія Хозевіта припадає на період з 1820 по 1828 рр. Термін великий, але за ці роки помер власник садиби Григорій Якович Почека, потім і його дружина – Параска Андріївна Почека (за першим чоловіком – Тарновська). Поки ще невідомо, де саме поховали подружжя: біля церкви або в церкві. Церква була добудована та освячена новим власником садиби Григорієм Степановичем Тарновським (1790–1853), сином П.А.Почеки від першого шлюбу.

За часів Г.С.Тарновського в Качанівській садибі постійно проживало багато родичів власника, подовгу гостювали сусіди-поміщики, інші запрошені особи. В зв'язку з тим, що з 1927 р. (закриття церкви) поховання там постійно руйнували, зараз за знайденими чавунними надгробками-плитами можна назвати лише 3 поховання, але де саме вони були – невідомо. На одному надгробку напис: "Здесь покоится прах титулярного советника Ивана Ивановича Булича, скончавшегося 15 июля 1840 года, и дочери его Марии, скончавшейся 19 июля 1852 года. Господи, не отлучи рабов своих Иоанна и Марии от святых твоих и упокой души их во царствии твоём". Дворяни Булічі були сусідами Тарновських, у їх володінні був хутір Булічевський при с.Парафіївка Борзенького повіту. Булічі були власниками хутора з часів гетьмана Розумовського. Марія Іванівна Буліч народилася у 1832 р., померла зовсім молодою [1].

Другий надгробок має напис: "Здесь погребен помещик Александр Федорович Покорский-Жоравко. Родился 9 сентября 1814 г. Умер 13 июля 1852 на 38 году своей жизни". Зверху надгробка знак, схожий на масонський ("всевидающее око"). Родина Покорських-Жоравко має кілька гілок та відома в історії. Як бачимо, обидві молоді людини померли з різницею в 5 днів. Поки ще невідомо, де саме й чому вони померли так рано, чому були поховані поряд із власниками садиби.

У грудні 1853 р. біля церкви були поховані Григорій Степанович та Ганна Дмитрівна Тарновські. Ганна Дмитрівна померла раптово напередодні свого дня народження 8 грудня 1853 р. Наступного дня помер

Григорій Степанович. За спогадами сучасників, на їх могилах були звичайні дерев'яні хрести. За заповітом, власником садиби Г.С.Тарновський призначив свого племінника В.В.Тарновського (1810–1866), відомого вченого, суспільного діяча та мецената. З ним пов'язані капітальні будівельні роботи, що були проведені в Качанівській церкві у 1867–1868 рр.

Василь Васильович Тарновський помер також раптово, 4 грудня 1866 р. після одного з бурхливих засідань Чернігівського губернського земства. Труна з небіжчиком була встановлена 5 грудня 1866 р. у Воскресенській церкві м.Чернігова. Чернігівський губернатор С.П.Голіцин надав дозвіл на перевезення тіла до Качанівки, але родичі та друзі В.В.Тарновського вирішили зробити мармурову гробницю, для якої треба було переоблаштувати підземелля Качанівської церкви. Важко було отримати дозвіл консисторії на те, щоб до закінчення спорудження склепіння тіло небіжчика залишалось непохованим. Син В.В.Тарновського, теж Василь Васильович, відомий як В.В.Тарновський-молодший, та його мати, Л.В.Тарновська, зробили замовлення на виготовлення "мармурової білої труни" відомому російському архітектору І.А.Монігетті, який у той час працював над проектом перебудови кримських володінь імператора. Ним були зроблені ескізи гробниці. Виготовлення гробниці було доручено "монументальному майстру" Людвігу Ботта. Про те, що над ескізами окремих частин гробниці працював особисто В.В.Тарновський-молодший, свідчить лист Л.Ботта до В.В.Тарновського від 16 червня 1868 р., в якому він повідомляє, що розмовляв з І.А.Монігетті про проект запропонованого В.Тарновським п'єдесталу мармурової гробниці. Скульптор визнав його дуже хорошим та запропонував зробити із сірого сардопольського граніту [2]. В тому ж листі Л.Ботта написав, що вже закінчив гробницю. Отже, остаточно В.В.Тарновського-старшого поховали в церкві лише наприкінці 1868 р. Таким чином, майже два роки під керівництвом В.В.Тарновського-молодшого в Качанівській садибній церкві велися капітальні роботи. М.В.Тарновський, племінник власника садиби, згадує про те, що прах Григорія Степановича та Ганни Дмитрівни Тарновських було покладено в металеві саркофаги та перенесено до склепіння, що було влаштовано під дзвіницею церкви (збереглося до нашого часу) [3].

Поки ще не відомо, хто ще в часи В.В.Тарновського-молодшого був похований на церковному цвинтарі, але зі спогадів М.В.Тарновського відомо, що в 70-ті рр. XIX ст. біля церкви поховали Марію Борисівну, улюблену няню власника садиби. Вдячний вихованець поставив на її могилі чудового різьбленого дубового хреста роботи талановитого качанівського майстра Якова, котрий робив також іконостас Качанівської церкви [4].

Про долю поховань при Качанівській церкві частково відомо зі спогадів місцевих жителів. К.Й.Кривохижко (1897–1991), жителька с.Власівка, згадувала, що на цвинтарі біля церкви був похований позашлюбний син В.Тарновського-молодшого – Василь. Він народився від жінки з с.Власівка, якій В.Тарновський надав значну ділянку землі, збудував гарний дім. Василь отримав освіту, був директором підприємства, після революції помер у дорозі, повертаючись із родиною до рідного села. Також К.Й.Кривохижко згадує про поховання Крижанівських. Крижанівський був священиком церкви Георгія Хозевіта. Його син Микола застрелився перед революцією, був похований на цвинтарі біля церкви. Другий син, Василь, був священиком церкви у першій половині ХХ ст. Зберігся надгробок з могили його сина Івана, який помер від опіків (потрапив у чавун з окропом) [5]. На надгробку з каменю (хрест втрачено) напис: "Крыжановский. 1906 г. 10 февраля – 1915 г. 29 ноября. Любовь к тебе глубокую, как море, местить не могут жизни берега".

О.Д.Музиченко (1904–1995), жителька с.Качанівка, яка працювала вчителем у дитячому будинку в 30-ті рр. ХХ ст., згадувала, що біля церкви було близько 15 поховань. Прицерковне подвір'я було обгороджене навкруги металевою огорожею на цегляній основі [6]. М.Т.Неізнаний (1915–?), житель с.Парафіївка, виховувався з 1924 р. в Качанівському дитячому будинку. Він розповідав, що в цей час дзвіниця ще не була зруйнована, в родовому склепі під церквою стояли металеві труни і одна мармурова. Їх зруйнували, кістками і черепами діти грали в футбол біля церкви [7]. У той час нижня, три бокових стінки мармурової гробниці В.В.Тарновського-старшого зникли, а бокову стінку та кришку гробниці перевезли на кухню та зробили з них столи. Лише в останні роки співробітниками заповідника їх було перевезено та розташовано біля церкви.

На головній алеї від церкви до палацу на перехресті після війни було зроблено окреме поховання: перенесено прах Героя Радянського Союзу Михайла Олександровича Гарамі. Він народився в с.Власівка у 1918 р., разом з братами Миколою, Віктором, Павлом ходив на заняття в Качанівську школу. Закінчив 7 класів, школу зв'язку, захоплювався авіацією. Поїхав до старшого брата Миколи, а потім разом із третім братом Михайлом працювали у Вінниці. За рекомендацією комсомолу були зараховані курсантами 8-ї Одеської школи воєнних льотчиків імені Поліни Осипенко. Після закінчення авіашколи ланка братів Миколи, Віктора та Михайла Гарамів стала передовою у 2 винищувальному авіаційному полку Київського особливого воєнного округу. До них приєднався молодший брат – авіамеханік Павло Гарам.

Брати хоробро воювали під час Великої Вітчизняної війни: Микола – в старому полку, Михайло та Віктор – у складі щойно створеного 434 (32) винищувального авіаційного полку. 9 вересня 1941 р. під Ленінградом загинув Віктор: його літак загорівся. М.О.Гарам вважав, що він загинув, але доля брата була гіршою. Він потрапив у полон, а повернувся додому лише після війни – єдиний, що залишився живим з 4 братів. На своєму літаку Михайло написав: "Помста за Віктора". За бій 26 вересня 1941 р. лейтенанта М.О.Гарам було нагороджено орденом Леніна. Під Сталінградом льотчики Микола та Михайло Гарам воювали разом в одній ескадрильї, з ними в полку – авіамеханик Павло. 20 вересня 1942 р. загинув на очах брата Микола, у лютому 1943 р. загинув Павло. 23 лютого 1943 р. М.О.Гараму було надано почесне звання Героя Радянського Союзу. За роки війни його було нагороджено орденом Леніна (двічі), орденом Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, медалями. Майор Михайло Олександрович Гарам загинув 28 червня 1944 р. На його рахунок було 230 бойових польотів, 27 знищених німецьких літаків, з них 19 – особисто, 3 – в групі, 5 – на землі [8]. У повітряних боях родина льотчиків Гарамів знищила 43 фашистських літаків.

На початку 50-х рр. XX ст. прах Героя Радянського Союзу М.О.Гарам перевезли зі Смоленщини та перепоховали в Качанівському парку. Перший надгробок був традиційним: у вигляді прямокутної бетонної призми з витвором для квітів. Поряд у бік церкви було зроблено цегляну стелу на постаменті срібного кольору з барельєфом героя та написом. Цей меморіал було оточено колом з квіткових насаджень. Навколо цього поховання завжди точилися суперечки стосовно необхідності перенести могилу на інше місце поза межі садиби. На нашу думку, того не можна робити, позаяк Качанівка є визначним українським історичним та культурним центром кількох епох, а не лише дворянської. Доля братів Гарамів свідчить про героїзм українського народу, його самовідданість своїй батьківщині, є прикладом для молоді. Нещодавно було встановлено новий надгробок: невисокий чорний кам'яний пам'ятник зі шліфованою лицевою частиною з портретом льотчика та написом: "Герой Радянського Союзу Гарам Михайло Олександрович. 1918–1944".

На території Качанівського парку наприкінці XIX ст. було започатковано ще один цвинтар – у районі так званого дуба Шевченка, або Шевченківської галявини. Свою назву вона отримала тому, що там під час відвідування Качанівки біля дуба-велетня любив бувати серед качанівців Т.Г.Шевченко. Відомо, що після його смерті В.В.Тарновський-молодший звертався до властей з пропозицією поховати Т.Г.Шевченка в Качанів-

ському парку, зробити над похованням за давньою традицією високу могилу, але дозвіл не було отримано [9]. На той час молодий В.В.Тарновський розпочав збирати все, що має стосунок до життя та творчої спадщини великого українця.

У 80-х рр. XIX ст., коли В.В.Тарновський-молодший брав активну участь у встановленні нового пам'ятника на могилі Т.Г.Шевченка у Каневі, ним було розроблено проект шевченківського меморіалу в районі дуба Шевченка. Вздовж алеї до дуба траурними вінками було висаджено ялини (частково збереглися). У 1883 р. В.В.Тарновським було виконано ескіз барельєфа Т.Г.Шевченка для могильного хреста. Саме такий чавунний барельєф було розміщено в Качанівському меморіалі [10].

У 80-х рр. XIX ст. в Качанівці майже постійно до самої смерті проживав друг Т.Г.Шевченка художник Григорій Миколайович Честахівський (1820–1893). Коли він помер у 1893 р. в Петербурзі, В.В.Тарновський отримав дозвіл на поховання його в Качанівці. Так у Качанівському Шевченківському меморіалі з'явилася перша могила. Над нею було насипано такий пагорб, як на могилі Т.Г.Шевченка. Як згадувала О.Д.Музиченко, "хрест був дерев'яний, старий... висота його сягала 2–2,5 метрів. Він був прямий, без будь-яких оздоблень. Ширина основи досягала 20–25 см, перекидина була вдвічі вужчою, косою, з написом (ніби випаленими літерами чорного кольору) – "Г.М.Честахівський". Хрест стояв по центру могили, повернутий був до паркової алеї" [11]. Коли зник хрест – невідомо. Той, що існує зараз, був встановлений у 1997 р.

В останні десять років свого життя В.В.Тарновський-молодший неодноразово брав участь у шануванні пам'яті великих українців, зокрема Т.Г.Шевченка, М.В.Гоголя, І.П.Котляревського, П.О.Куліша інших. До того періоду його життя можна віднести проект створення качанівського пантеону великих українців. Про це М.В.Тарновський написав так: "Недаремно мій дорогий дядько Вас[иль] Вас[ильович] мріяв створити з тебе [Качанівки] щось на зразок українського пантеону – перенести і поховати в затінку ...парку великих людей України: Шевченка, Костомарова, Котляревського, Куліша та ін. Насипати над їхніми похованнями високі могили, кургани, схожі на той, який він написав біля Шевченківського дуба, над могилою перенесеного з Петербурга праху товариша останніх років Т.Г.Шевченка Григорія Миколайовича Честахівського" [12].

У 30-ті рр. біля могили Г.М.Честахівського постійно ховали померлих від хвороб вихованців дитячого будинку. За спогадами Л.Д.Утенкової, мати якої працювала там, під час голодомору 1932–1933 рр. не вистачало сил, щоб ховати дітей по одному, тому їх складали взимку штабелем під

сходами на другий поверх ізолятора (дім садівника), а потім разом ховали в одну яму біля могили Честахівського. Є згадки про те, що було ще одне місце поховання померлих дітей – біля саду. Але це все ще треба перевіряти, шукати свідків того страшного часу. Кількість померлих також поки ще не встановлено. Голодомор був основною причиною того, що дитячий будинок було закрито у 1934 р. Тих, хто залишився живими, було переведено до дитячого будинку с.Вишеньки, вчителі отримали роботу в Парафіївській школі.

На місці поховання померлих дітей досі немає ніякого пам'ятника. Неподалік від могили Г.М.Честахівського до нашого часу частково збереглися могили воїнів, що померли від ран у Качанівському шпиталі у 1943–1944 рр. В післявоєнні часи на пагорбі могили відомого художника Г.М.Честахівського на День Перемоги щороку встановлювали дерев'яну трибуну, з якої проголошували промови.

Як згадував М.Т.Неізнаний, у Качанівському парку в районі "Судине" поблизу ставу було поховано вбитого в парку Захара Тульговця. З.Тульговець був вихованцем Качанівського дитячого будинку, художником-аматором, автором картин на качанівську тематику. Його картини були придбані у місцевих жителів працівниками заповідника "Качанівка". Відомо, що Захар приїхав у гості до М.Неізнаного та раптово зник. Пізніше його тіло було знайдено та поховано неподалік [13]. Поки ще місце поховання З.Тульговця не встановлено.

На високому протилежному березі Майорського ставу знаходилося ще одне кладовище, яке тривалий період було місцем поховання жителів садиби Качанівка. Воно не збереглося до нашого часу, але про нього відомо зі спогадів місцевих жителів, зокрема М.О.Мірошника. Територія кладовища була обсаджена дубами та соснами й обкопана триметровим ровом. Поряд із кладовищем знаходилися три козацькі кургани, які за розмірами нагадували курган Честахівського. М.О.Мірошник знайшов неподалік чавунну надгробну плиту, на якій було зображено козацькі атрибути (булава та спис) [14]. Він згадує про деякі поховання на кладовищі: цегляний склеп з металевою огорожею – місце поховання лікаря Тарновських. Поряд з ним була могила О.О.Агіна, відомого художника-ілюстратора поеми М.Гоголя "Мертві душі". На могилі лежала чавунна плита з написом: "А.А.Агин" розміром приблизно 80x130 см. У 1925–1926 рр. місцевий чоботар зі своїм сином забрав її додому та поклав на грубу для обігріву. Пізніше її уламки здали на металобрухт. Місце поховання можна показати лише приблизно. Кладовище в 1928 р. було розоране.

Доля художника Олександра Олексійовича Агіна (1817–1875) була трагічною. Він був позашлюбним сином кавалергарда у відставці О.П.Агіна та кріпачки. Він та його брат народилися у с.Петровське Новоржевського повіту Псковської губ. [15]. Його батьки рано померли, брати були вільними, але не мали грошей, щоб розвивати свій таланти художників. О.Агіну разом із братом Василем пощастило вступити до Петербурзької Академії мистецтв до класу К.Брюллова. Василь загинув під час Кримської війни, а після закінчення Академії мистецтв доля привела художника О.О.Агіна до Києва. Відомо, що він надавав уроки малювання дітям В.В. Тарновського-молодшого, а потім Тарновський запросив його жити в Качанівці. Олександр Олексійович Агін сподівався, що "в Каченовке воскреснет все, что потускнело в душе" [16], але несподівано помер у серпні 1875 р. О.О.Агіну не пощастило не лише за життя, але й після смерті. До нашого часу не встановлено пам'ятного знака на місці його поховання, нечасто згадують талановитого майстра.

Отже, на території Качанівського палацово-паркового комплексу знаходяться поховання людей різних історичних епох. Качанівський некрополь є складовою частиною Національного історико-культурного заповідника "Качанівка", тому наукове вивчення кладовищ і поховань має не лише наукове значення, але й потребує розробки методики показу та збереження надгробків (мармур, чавун), їх реставрації та впорядкування прилеглої території. Враховуючи те, що така робота знаходиться на початковому етапі, її необхідно продовжувати за участі не лише істориків, але й фахівців інших галузей науки: реставраторів, ландшафтних архітекторів тощо.

Література

1. Буличі // Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 1, ч. 2. – С. 51.
2. Ботта Л. Лист до В.В.Тарновського-молодшого від 16 червня 1868 р. – Чернігівський історичний музей, ф. Ал. 504, спр.17, арк. 14.
3. Тарновський М. Василь Тарновський-молодший // Хроніка–2000. – 1997. – Вип.19–20. – С. 145.
4. Там само. – С. 141.
5. Петренко О. Спогади старожилів як джерело історії палацово-паркового ансамблю "Качанівка" // Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя ХІХ – початку ХХ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції 6–7 вересня 2007 р. – Галич, 2008. – С. 91.
6. Там само. – С. 95.
7. Там само. – С. 97.
8. Семенов А.Ф. На взлете. – М., 1969. – С. 146.

9. Смерть и похороны Т.Г.Шевченко (Документы и материалы) – К., 1961. – С. 56.
10. Тарахан-Бережа З. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на шевченковій могилі // Родовід. – 1996. – №14. – С. 66.
11. Петренко О. Вказ. праця. – С. 95.
12. Тарновський М.В. Вказ. праця. – С. 180.
13. Петренко О. Вказ. праця. – С. 98.
14. Там само. – С. 93.
15. Материалы свода памятников истории и культуры РСФСР (памятники культуры): Псковская область. – М., 1975. – С. 60–61.
16. Ал. Алтаев. Памятные встречи. – Л., 1957. – С. 52.

А.М.Савочка

Благодійність у Таврійській губернії: пошук громадської злагоди чи спроба вирішення приватних питань?

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки виникла необхідність дослідження цілого комплексу питань, що зазнали остракізму за радянських часів. Серед найбільш актуальних – історія української благодійності. Ця важлива проблема займає особливе місце, оскільки дослідження такого соціокультурного явища має ключове значення для побудови системи громадського піклування в Україні. Намагання державних можновладців сформувати механізми соціального захисту громадян без залучення приватної ініціативи зазнали краху. Лише діяльність міських громад та суспільно свідомих підприємців у напрямку розвитку системи соціального піклування у поєднанні з досвідом минулих поколінь та інноваційними технологіями допоможе уникнути зростання кількості збіднілого населення в сучасній Україні.

Про актуальність проблеми історії філантропії свідчить кількість монографічних досліджень та наукових робіт, що з'явилися за 17 років незалежності. Починаючи з 1997 р., коли була захищена дисертація київського дослідника Федора Ступака "Діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ – початку ХХ століття" [1], з'явилося понад десяток ґрунтовних досліджень, присвячених розвитку благодійності у різних регіонах України ХІХ – початку ХХ сторіччя. Так, лише історії філантропії Харківської губернії присвячено 3 дисертації: "Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть" Хаустової О.В. [2], "Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії

(друга половина XIX – початок XX століть)" Корнієнка В.М. [3], а також "Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.)" Кравченка О.В. [4] Серед найбільш вдалих досліджень історії вітчизняної філантропії необхідно виокремити колективні праці "Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.)" київських дослідників Загребельної Н.І. та Коляди І.А. [5], а також "Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст." одеських учених Гребцової І.С. та Гребцова С.С. [6]

Генезу та розвиток благодійництва в Таврійській губернії активно досліджують лише з 2007 року. На сьогодні існує лише незначна кількість наукових праць, які було присвячено філантропічним організаціям та установам дорадянського Сімферополя [7]. Історія благодійності Тавриди зберігає значну кількість так званих "білих плям". Одне з найбільш важливих питань, які стосуються не тільки регіону, що досліджується, але й філантропії в масштабах всієї Російської імперії XIX – початку XX століття, – чи було пов'язано зародження та розвиток благодійності з пошуком громадської злагоди в регіоні або це була лише спроба вирішення приватних питань представників підприємницької еліти Тавриди?

У сучасному світі благодійність є інструментом, що використовують корпорації та приватні підприємці для здобуття податкових пільг та підвищення власного іміджу. Сьогодні філантропія є вигідною та навіть прибутковою, особливо в Західній Європі та США, де існує цілий комплекс законів, що надають пільгові знижки на податки для компаній, що витрачають на благодійництво 2–3% від своїх прибутків [8]. Згідно з українським законодавством, для підприємств, що надають допомогу нужденним, також передбачено певні знижки при оподаткуванні.

Головна мета дослідження – встановити, якими мотивами керувалися підприємці та громадські діячі Таврійської губернії, займаючись благодійною діяльністю, чи був присутній елемент досягнення певних корисних результатів у їх філантропічній діяльності, який притаманний благодійникам сьогодення? Якою була конкретна мета представників підприємницької еліти, котрі в більшості належали до національних меншин, що займались меценатством? Щоб відповісти на ці питання, необхідно прослідкувати увесь процес зародження та розвитку благодійності в Таврійській губернії, починаючи з першої половини XIX сторіччя.

Таврійська губернія, що була створена за наказом імператора Олександра I 8 жовтня 1802 року, являла собою унікальне адміністративно-територіальне утворення. На початку свого існування вона складалася з 3-х

частин: Північної Таврії (Дніпровський, Бердянський та Мелітопольський повіти), півострова Крим (Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський повіти), а також частини Таманського півострова (Тмутараканський повіт, що пізніше вийшов зі складу губернії) [9]. На теренах Північного Причорномор'я протягом усього XIX сторіччя відбувались активні етнодемографічні процеси. З одного боку, Таврида зазнала надзвичайного напливу з боку колонізаторів: болгар, вірмен, німців, росіян, естонців, українців та представників інших національностей, яких царський уряд залучав до освоєння нових володінь Російської імперії. З іншого боку, кримські татари та ногайці емігрували до Туреччини, залишаючи спустошеними значні території [10].

У таких складних умовах сформувати навіть поодинокі благодійні утворення чи заклади було надзвичайно складно. Благодійництво більш притаманне міському населенню, оскільки у сільській місцевості дуже сильні традиції взаємодопомоги. Місто з його малою сім'єю породжує соціальну незахищеність та жебрацтво. Оскільки в містах губернії в 1827 році проживало лише 21409 чоловік [11], можна стверджувати, що об'єкт благодійної діяльності у масовій кількості був відсутній. Суб'єктом філантропії є різноманітні утворення, що в більшості випадків засновуються на кошти заможних підприємців та промисловців, а також користуються матеріальною підтримкою приватних фінансових утворень (кредитних товариств, банків тощо). За умов низьких темпів розвитку промисловості в Таврійській губернії в першій половині XIX сторіччя та низької активності дворянського стану у галузі філантропії можна стверджувати, що суб'єкт благодійності також був практично відсутній.

Благодійні утворення, що функціонували в регіоні: Таврійській приказ громадського піклування, який належав до структури державних установ, та будинок мандрівника О.С.Таранова-Белозьорова, створений на громадських засадах у 1822 році [12], задовольняли потреби нужденних у притулку та наданні матеріальної допомоги.

Кардинальні зміни в громадському піклуванні відбулися в Таврійській губернії після закінчення Кримської війни. Наслідки бойових дій стали одним з вирішальних чинників значного прискорення процесу розвитку благодійності не тільки в Тавриді, але й у всій Російській імперії. Після закінчення війни великі міста Криму зазнали не тільки значних руйнацій, але й були переповнені безпритульними, сиротами та пораненими вояками. В таких умовах держава виявилася неспроможною надати гідну соціальну підтримку своїм громадянам. Спроби перекласти увесь тягар з формування системи громадського піклування на міські громади були неможливі, оскільки, згідно

з законодавством, що функціонувало за часів Миколи I, діяльність приватних благодійних організацій була заборонена [13].

Ситуація була ускладнена етнодемографічними процесами, що відбувалися на теренах Таврійської губернії в середині XIX сторіччя. В Крим прибувала велика кількість переселенців з різних регіонів імперії, котрі в більшості випадків не мали місця проживання і часто жебракували [14]. Таким чином, у 60-х роках XIX сторіччя соціальне становище жителів губернії досягло критичного рівня, лише комплекс заходів, спрямованих на покращення стану населення міської та сільської місцевості, міг врятувати регіон від соціальних потрясінь. Перед мешканцями Сімферополя, Севастополя, Євпаторії та інших міст постала гостра потреба встановлення громадської злагоди та знаходження засобів допомоги нужденним, щоб уникнути зростання злочинності, жебрацтва та безпритульності, рівень яких був надзвичайно високий унаслідок бойових дій, що завдали колосальних руйнацій містам Таврійської губернії.

Після закінчення Кримської війни царський уряд був змушений прийняти ряд законів, що дозволяли відкриття благодійних організацій та регламентували їх діяльність [15]. Такі кроки були обумовлені неспроможністю держави подолати наслідки бойових дій без залучення громадської ініціативи. Земська реформа, що розпочалась у 1861 році, мала вирішальне значення для розвитку філантропії у межах усїєї імперії, оскільки вперше в історії Російської імперії громадським діячам та підприємцям надали змогу створювати та розвивати благодійні установи та заклади без втручання чиновників.

Результати земської реформи швидко позначилися на соціальному становищі нужденних Таврійської губернії. Вже у 1854 році в Сімферополі було відкрито дитячий притулок графині А.М.Адлерберг. Завдяки старанням дружини воєнного губернатора Таврійської губернії Н.В.Адлерберга, а також представників земств Бердянського, Дніпровського та Сімферопольського повітів було побудовано будівлю, де знайшли притулок сироти зі зруйнованого Севастополя, а також знедолені діти губернського центру [16]. Крім того, у 1864 було відкрито притулок для хлопчиків таємного радника А.Я.Фабра [17].

У 1870–1872 році у Сімферополі, Севастополі, Євпаторії, Ялті були створені благодійні товариства загального типу, що надавали допомогу усім знедоленим без урахування віросповідання, статі чи стану [18]. Ці філантропічні об'єднання були найбільш заможними та впливовими в регіоні, оскільки на їх кошти утримувались ясла, нічліжки, будинки для людей похилого віку, дешеві столові, а також організовувалися громадські

читання та різноманітні благодійні акції [19]. Крім того, ці утворення користувалися підтримкою царської родини, оскільки великі князі та князівни досить часто відвідували Крим та робили щедрі пожертви на користь благодійних установ та товариств [20].

Таким чином, у 70-х роках XIX сторіччя міські громади найбільших міст Таврійської губернії, користуючись змінами законодавства Російської імперії, змогли утворити цілу низку благодійних організацій та установ. Необхідно відзначити, що тогочасні закони не передбачали будь-яких податкових пільг для осіб та організацій, що займалися благодійністю, тому діяльність громадських діячів та підприємців Тавриди не мала корисливих мотивів.

У другій половині XIX сторіччя Таврійська губернія переживає стрімкий економічний злет – Євпаторія, Керч-Єнікале, Феодосія, Ялта перетворюються на заможні курорти та торгівельні міста. Такий швидкий розвиток мав і негативний бік, оскільки в містах різко зросла кількість чорноробів, більшість яких походила з селян, що втратили землю після реформ Олександра II. Таким чином, у найбагатших містах Тавриди виник так званий соціальний дисбаланс, коли незначна кількість населення швидко збагатіла, а велика маса міського населення, що стрімко зростала, гостро потребувала соціального захисту. Щоб запобігти виникненню напруги в суспільстві, представники промислової та торгової еліти регіону, що у більшості належали до національних меншин, розвинули надзвичайну благодійну активність наприкінці XIX сторіччя.

На кошти С.Н.Пампулова, міського голови Євпаторії, існувала низка благодійних товариств, що надавали допомогу нужденним у Євпаторії [21], один з найбагатших тютюнових торговців Російської імперії К.І.Месаксуді підтримував філантропічні об'єднання Керч-Єнікале [22]. Меценатська діяльність найбільш заможних осіб Таврійської губернії у поєднанні з громадською активністю представників земської інтелігенції (Ф.Ф.Лашкова, А.Х.Стевена та ін.) дала надзвичайні результати – наприкінці XIX сторіччя на теренах Тавриди функціонувала більш ніж 60 благодійних товариств. Лише у Сімферополі у 1899 році існувало 18 філантропічних об'єднань. Однак більшість з благодійних товариств Таврійської губернії було засновано стараннями міських громад, практично без залучення коштів представників крупної буржуазії. Особливо це стосується невеликих міст: Вірменського базару, Каховки, Перекопа, Феодосії. Таким чином, наприкінці XIX сторіччя в Тавриді було утворено благодійні товариства усіх відомих нам типів: товариства загального типу, організації, що надавали допомогу за релігійною та національною ознакою, об'єднання взаємодопомоги та ін. Цей період можна назвати розквітом філантропії в регіоні,

оскільки між представниками заможного стану та збіднілим населенням вдалося встановити соціальний паритет, котрий дозволив зробити стрімкий економічний ривок.

На початку XX сторіччя соціально-економічна ситуація в регіоні докорінно змінилася. Криза, що охопила промисловість Російської імперії (було закрито близько 3 тисяч підприємств, 100000 робітників залишилися без роботи [23]), досить болісно вдарила по благодійним товариствам, які зазнали величезних фінансових втрат. У Таврійській губернії найбільше за всіх постраждали великі благодійні організації. Так, Сімферопольське благодійне товариство було змушене закрити одну з недільних шкіл та ясла, що утримувалися на кошти об'єднання [24]. Страйки та мітинги 1905 року в Євпаторії, Сімферополі, Севастополі, що відбувалися за участі не тільки робітників, але й люмпен-пролетаріату, суттєво заважали філантропічним організаціям налагодити механізми допомоги нужденним за часів розгортання революційних подій.

Після закінчення війни з Японією та подій першої російської революції в Тавриді спостерігається стрімке збільшення кількості товариств, що надавали допомогу особам за релігійною та національною ознакою. Так, лише в губернському центрі їх кількість збільшилася більш ніж удвічі (з восьми до дев'ятнадцяти). Схожа картина спостерігається і в інших містах Таврійської губернії. Звичайно, головною причиною такого явища є намагання представників національних меншин допомогти своїм співвітчизникам в умовах економічної кризи, покращити їх матеріальне становище. Однак на це явище необхідно поглянути з іншого боку. Активну філантропічну активність промисловців та підприємців Таврійської губернії після 1905 р. можна розглядати як спробу захистити власний капітал, спираючись на підтримку своїх співвітчизників за умов радикалізації населення та погіршення економічної ситуації.

Як засвідчили події 1917–1918 років, ці сподівання виявилися марними. Соціально-економічне становище населення всієї Російської імперії досягло критичного рівня. Система громадських благодійних об'єднань виявилася неспроможною самотужки протистояти зростанню революційних настроїв у суспільстві. Після подій Жовтневої революції вона була повністю знищена більшовиками в рамках всієї російської держави.

Таким чином, розвиток благодійності в Таврійській губернії був поступовим процесом, що відбувався у межах загальних тенденцій еволюції філантропії в Російській імперії. Починаючи з 70-х років XIX сторіччя, широкі версти міського населення Тавриди активно брали участь у формуванні системи піклування, заснованого на громадських засадах.

Усвідомлення необхідності створення гармонічного та безконфліктного суспільства в рамках окремого регіону – головний мотив, що спонукав представників міської інтелігенції та буржуазії надавати систематичну допомогу нужденним. Завдяки надзвичайно високому ступеню громадської активності населення Таврійській губернії з 1870 по 1918 рік вдалось утворити більш ніж 120 благодійних об'єднань. Однак варто відзначити, що після 1905 року представники торгівельної та підприємницької еліти, фінансуючи діяльність благодійних товариств, сподівалися не тільки здобути схвалення місцевої громадськості чи царської родини, але й заручитися підтримкою незаможних верств населення.

Література

1. Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: Дис. ... к. і. н. / 07.00.01 – Історія України; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 210 с.
2. Хаустова О.В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: Дис. ... к. і. н. / 07.00.01 – Історія України; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2006. – 234 с.
3. Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть): Автореф. дис. ... к. і. н. / 07.00.01 – Історія України; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2005. – 19 с.
4. Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01 – Історія України; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2003. – 21 с.
5. Загребельна Н. І., Коляда І. А. Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Ін-тут історії України; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 194 с.
6. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.
7. Савочка А.М. Нарис з історії благодійності в дорадянському Сімферополі // Відлуння віків. – 2008. – №1. – С. 55–58; Його ж. Благотворительные заведения досоветского Симферополя (XIX – начало XX века) // Историческое наследие Крыма. – 2007. – №18. – С. 144–156.
8. Эта выгодная благотворительность // Вестник благотворительности. – 1999. – №3. – С. 22–23.
9. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг.: Справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – С. 8.
10. Секиринский С.А. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии. – Баку, 1988. – С. 91.
11. История Крыма с древнейших времен и до наших дней. – Симферополь: Атлас-Компакт, 2005. – С. 167.

12. Державний архів автономної республіки Крим (далі – ДААРК), ф. 116, оп. 1, спр. 1117, арк. 6.

13. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России (1856–1874): Сб. / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 286.

14. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. (историко-экономическое исследование). – Черкаassy: Сіяч, 1993. – С. 94.

15. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – 1862. – Т. XXXVII. – Отд. I. – №37852. – С. 26–28.

16. Маркевич А.И. Симферопольский детский приют имени графини А. М. Адлерберг (К 60-летию существования): Краткий исторический очерк. – Симферополь, 1915. – С. 5–6.

17. Андросов А.С. А.Я.Фабр: Штрихи к историческому портрету // Историческое наследие Крыма. – 2005. – №9. – С. 70–71.

18. Завадовский А.Г. Несколько слов о Симферопольском благотворительном обществе // Таврида. – 1881. – 21 мая. – С. 1; Отчет Севастопольского благотворительного общества за 1871–1872 год (второй год существования общества) // Таврический губернский вестник (далі – ТГВ). – 1873. – 15 мая. – С. 3.

19. Савочка А.Н. Симферопольское благотворительное общество в системе органов общественного призрения досоветского Симферополя // Культура народов Причерноморья. – 2007. – №120. – С. 46–52.

20. Годовой отчет о деятельности Ялтинского благотворительного общества за 1869/1870 год // ТГВ. – 1871. – 4 февр. – С. 5; Отчет Севастопольского благотворительного общества за 1871–1872 год (второй год существования общества) // ТГВ. – 1873. – 15 мая. – С. 3.

21. Отчет попечительства о недостаточных учащихся казенных учебных заведений г.Евпатории за 1885 г. – Евпатория, Б. Г. – С. 2.

22. Громачевский А.Л. Отчет о деятельности попечительства о недостаточных учащихся в Керченских гимназиях в 1889 году. – Керчь, 1890. – 15 с.

23. Губенко Г.Н. Революционное движение в Таврической губернии в 1905–1907 гг. – Симферополь: Крымиздат, 1955. – С. 8–9.

24. ДААРК, ф. 212, оп. 1, спр. 59, арк. 59.

В.Г.Кириченко

Невідомі сторінки в історії філософсько-педагогічної думки кінця XIX – першої половини XX ст.

Дослідження проблем історії філософсько-педагогічної думки України кінця XIX – першої половини XX ст. належить до найбільш актуальних питань сучасної освіти, зумовлених потребами нарощування освітнього потенціалу

нації в контексті сучасної модернізації України, сучасна філософія освіти якої є багатовимірною моделлю соціальних норм і вимог до особистості.

Звернення до проблеми визначено розробкою сучасних теоретико-методологічних положень філософсько-педагогічної думки, відтворенням цілісності і безперервності історико-педагогічного процесу, накопиченням конструктивних ідей та позитивного досвіду їх реалізації в освітньо-виховній практиці на межі двох століть, спадкоємності виховних традицій у формуванні духовності особистості, її гуманізації та одухотворенні. Отже, актуальність дослідження полягає в тому, що воно дозволяє виявити плідні та конструктивні концепції філософсько-педагогічної думки кінця XIX – першої половини XX ст., зокрема, висвітлити та переоцінити філософсько-педагогічні ідеї В.Зіньківського з огляду на реалії сьогодення.

Перші публікації про В.Зіньківського з'явилися ще за життя вченого та присвячені аналізу його ранніх праць. Критичний розгляд наукового доробку В.Зіньківського у радянський період засвідчив суперечливість світоглядних позицій ученого з політикою марксизму-ленінізму. У 20–60-х рр. XX ст. педагогічні та історико-філософські ідеї В.Зіньківського досліджували відомі педагоги та філософи зарубіжжя. Вивчення та осмислення творчого доробку В.Зіньківського на його батьківщині розпочалось у 90-ті роки XX ст. Дослідження творчого доробку В.Зіньківського-психолога започаткував В.Летцев [1]. У працях автор приділив увагу вивченню філософсько-педагогічних проблем особистості як основи світоглядних пошуків В.Зіньківського. У науково-теоретичних працях С.Шурлякова, М.Ткачук, В.Горського особистість ученого розглянута у межах аналізу феномена академічної філософії та її модифікації у філософській культурі Києва (початку XX ст.) [2]. Початок вивчення психолого-педагогічного доробку В.Зіньківського в Росії на дисертаційному рівні заклали Л.Романова, Е.Кирдяшова, Т.Зверева, Е.Горбач [3]. Значною подією у вивченні розглянутої проблеми стало видання збірника В.Зіньківського "Педагогічні твори" за редакцією Є.Осовського [4]. Проблематика статей із вивчення філософського доробку В.Зіньківського пов'язана з визначенням місця та ролі вченого як історика філософії та культури духовного ренесансу кінця XIX – першої половини XX ст. [5]. Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що вітчизняна й зарубіжна історіографія приділяла недостатньо уваги даній темі. Джерельна база дослідження представлена опублікованими та архівними документальними джерелами, частина з них запроваджується у науковий обіг уперше.

Метою дослідження є висвітлення невідомих сторінок в історії філософсько-педагогічної думки України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Досягнення визначеної мети потребує вирішення наступних завдань: визначити історичні передумови проблеми досліджуваного періоду, здійснити історико-педагогічний аналіз розвитку теоретичних засад виховання особистості в творчому доробку видатного філософа та педагога кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. В.Зіньківського; обґрунтувати чинники, що обумовили процес формування світоглядних позицій ученого.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що набуло розвитку дослідження сутності і змісту виховання особистості у педагогічній концепції В.Зіньківського; введено в науковий обіг невідомі раніше матеріали, які розширюють уявлення про виховання особистості; встановлено можливість упровадження та творчого використання прогресивних ідей кінця ХІХ – початку ХХ ст. у виховний процес сучасної вищої школи.

Пореволюційні роки засвідчили невідповідність між ідеалом та реальністю – втіленням соціалістичної ідеї виявилася тоталітарна держава [6, с. 91]. Завдання суспільства полягало в духовному оновленні країни через переосмислення дійсності. Вивчення інтелекцією того часу західноєвропейської та вітчизняної філософії, історіографії, педагогіки та інших наук привело до зміни суспільної свідомості, зрушень у світогляді передових верств українців від позитивізму та матеріалізму до відродження народно-православних традицій. Свого розвитку набули філософсько-релігійні ідеї онтологічної цілісності людського буття. Повернення до реального буття, пов'язаного з витокami народної культури, заглиблення у внутрішній світ людини, її філософію, що разом становило великий синтез духу та буття, вважалося найважливішою умовою вирішення проблем суспільства початку ХХ ст. В цих умовах вітчизняна філософія розвивалася з дивовижною активністю і досягла небувалого раніше рівня. Уперше створювалася самобутня метафізика, що переосмислювала історичний, релігійний і культурний досвід суспільного життя. Розвиток філософії відбувався в двох напрямках. Перший – започаткований слов'янофілами, спрямований на розвиток релігії, православної віри, другий, створений західниками, – на поширення ідей революції та соціалізму. В обох випадках було загальне прагнення до поєднання філософії з життям, теорії з практикою [7, с. 3]. У цей період (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) на Заході відбувся різкий сплеск загального інтересу до проблем виховання та освіти дітей. Це стало причиною появи великої кількості різноманітних педагогічних теорій та шкіл, які правомірно започат-

кували реформаторський рух у педагогіці. До нього належали теорія і практика трудової школи, громадянського виховання, експериментальна педагогіка, педагогічна течія "нових шкіл", теорія і практика "вільного виховання", теорія і практика політичного виховання (бойскаутизм, учнівське самоврядування), педагогіка особистості тощо. Одночасно й у Російській імперії в кінці XIX на початку – XX ст. був сформований рух, спрямований на перебудову системи освіти, наближення її до потреб життя народу. У період поширення матеріалізму, марксистського вчення серед українства розвинулись і набули своєрідного звучання ідеї педагогіки особистості та православного виховання. Особлива увага зверталася на духовне та моральне удосконалення особистості за рахунок єдності зі світовою культурою. Тенденція була зумовлена досягненнями сучасного просвітництва, у тому числі західноєвропейськими, а також змінами в соціально-філософській думці України.

Суттєвий вплив на формування національної свідомості, громадських позицій В.Зіньківського справило родинне виховання у душі традицій української дворянської культури та православної віри, вплив соціокультурних та політичних подій у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. Навчаючись у Київській гімназії, В.Зіньківський мріяв стати учителем. Під впливом філософії матеріалізму він відійшов від релігії та захопився природничими науками. Поглиблене вивчення психології та філософії змінило його позицію: вчений почав піддавати сумніву твердження філософів-матеріалістів, повернувся до релігії.

Навчання в Київському університеті Св.Володимира визначило осередок світоглядного становлення В.Зіньківського. Захоплення матеріалістичною філософією вплинуло на його вибір природничо-математичного факультету. Вивчення праць Г.Богослова, Г.Ниського визначило позицію В.Зіньківського щодо необхідності відновлення втраченої єдності людського духу через церкву. Зацікавившись творами Ф.Достоевського, Л.Толстого, Ю.Лермонтова, він перейнявся ідеями М.Гоголя, його прагненням синтезувати українську та російську культури.

У 1903 р. В.Зіньківський перевівся на історико-філологічний факультет. Член, а згодом керівник Психологічного семінару Г.Челпанова, він досліджував психофізичну проблему. Виступаючи на сторінках видань "Педагогічна думка", "Питання філософії і психології", В.Зіньківський захищав теорію взаємодії душі та тіла [8; 9; 10; 11; 12]. В цей період В.Зіньківський був одним із перших педагогів, які наголошували на доречності нарад між батьками та педагогічними колективами [13]. Дослі-

дивши проблему відношень психічних і соматичних явищ, В.Зіньківський підготував працю "Сучасний стан психофізичної проблеми" (1905 р.). Він довів, що ідея Бога, яка розуміється як фактор свідомості, не може виникнути ні з соціального досвіду людини, ні у сфері підсвідомості. Вона може бути пояснена лише за умов взаємодії між суб'єктом і трансцендентальним об'єктом [14, с. 17]. Одночасно В.Зіньківський викладав на Вищих жіночих курсах А.Жекуліної, де читав лекції "Введення у філософію" та "Психологія дитинства". Працював викладачем пропедевтики педагогіки та психології в чоловічій та жіночій гімназіях М.Стельмашенко та С.Крюгер [15, с. 251–253]. В.Зіньківського було запрошено читати лекції з логіки та педагогіки у Фребелівському педагогічному інституті при Київському Фребелівському товаристві зі справ дошкільної освіти [16, с. 39]. У ці роки вчений викладав курси загальної, експериментальної, дитячої, соціальної психології, логіку, введення у філософію, етику, історію релігії. Восени 1905 р. В.Зіньківський узяв участь у створенні Київського релігійно-філософського товариства та був обраний заступником його голови. Після закінчення Київського університету Св.Володимира В.Зіньківський став професорським стипендіатом (1909 р.). Значний інтерес у цей період діяльності В.Зіньківського становить його праця "Проблеми індивідуальності в психології та педагогіці", яка була опублікована в журналі "Філософія та психологія" у 1911 р. У статті висвітлено погляд В.Зіньківського на проблеми психології та її зв'язки з філософією та педагогікою. Він запропонував актуальну для науки початку ХХ ст. концепцію цілісності особистості, яка полягала у поєднанні інтелектуалізму та емоціоналізму, раціоналізму та ірраціоналізму людської душі, єдності виховання та освіти (за перевагою першого), зверненні до "глибинної" психології особистості. Ця індивідуалістична течія в педагогіці, яка ставила в центрі всього дитину та її індивідуальні запити, викликала бурхливу реакцію серед різних педагогічних течій. У результаті цих ідей виник один з найбільш цікавих напрямів у педагогіці – соціальний [17, с. 20].

У 1912 р. В.Зіньківського було обрано директором Фребелівського педагогічного інституту. Згодом він очолив і саме товариство, об'єднавши навколо себе велику групу ентузіастів дошкільної справи. У цей складний післяреволюційний час, у період масової дитячої безпритульності, голоду, вирування епідемічних хвороб, діяльність В.Зіньківського була спрямована на: активізацію роботи інституту та товариства; відкриття дитячих садків та притулків; улаштування публічних лекцій; читань з проблем розвитку та вдосконалення навчання і виховання; організацію курсів підвищення

кваліфікації (вищі педагогічні курси); видавництво педагогічної літератури [18, арк. 12–16; 19, арк. 1–52].

Склавши магістерські іспити, В.Зіньківський працював приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Київського університету Св.Володимира [20; 21; 23, с. 98]. Філософського відділення в Київському університеті ще не існувало, серед курсів філологічного факультету філософські предмети складали загальний курс психології та курс логіки. Курс лекцій, який читав учений, розширював межі підручників, що надавало заняттям велику жвавість і дозволяло пов'язувати навчальні предмети з прогресивними тенденціями як російської, так і західноєвропейської філософської думки. Після публікації в Києві дисертації В.Зіньківського "Проблема психічної причинності" (1914 р.) (науковий керівник – професор Г.Челпанов) його ім'я залунало у філософських колах. Ідеї В.Зіньківського розвивались у напрямі ідей західноєвропейської філософії першої чверті ХХ ст. і були актуальними у філософських і психологічних колах Росії. В основу роботи було покладено логіко-гносеологічний аналіз поняття причинності, в якому був чітко викладений зміст та цінність принципу детермінізму. Ця проблема приваблювала В.Зіньківського тим, що давала можливість отримати відповіді на питання щодо будови матеріального світу, зв'язку душі та тіла, психічного буття людини. Він пов'язує питання загальної психології з аналізами психічної причинності, у розкритті якої повинна знайти своє відображення природа психічного знання [24, арк. 28; 25, с. 16–19; 26, с. 64].

У 1914 р. В.Зіньківський виступив ініціатором установчих зборів Київського науково-філософського товариства. В світ вийшли його праці "Росія та православ'є", "Єдність Росії", де відстоювалась ідея об'єднання народів Росії у відродженні православної культури. Захистивши магістерську дисертацію, В.Зіньківський у 1915 р. обраний екстраординарним професором кафедри філософії Київського університету Св.Володимира. У цей період учений також був членом Академічного союзу київської групи (об'єднання професорів і молодших викладачів вищих навчальних закладів Києва), де обговорювалися питання перетворення устрою вищої школи та характеру викладання в ній, які вважались загальними для всіх університетів. Він виступав в об'єднаних засіданнях виконавчих комітетів ради суспільних організацій, ради робітничих депутатів, комітету депутатів військ київського гарнізону та коаліційної ради студентства.

У 1917 р. з його ініціативи в Київському університеті Св.Володимира було введено спеціалізацію з філософії [27]. Учений читав обов'язкові для

всіх філософів курси з психології та логіки. На цей час, за спогадами В.Вернадського, В.Зіньківський був одним з видатних професорів Київського університету Св.Володимира поряд із Є.Спекторським та Б.Кистяківським [28, арк. 20 зв.].

Ще до революції 1917 р. В.Зіньківський брав участь у педагогічних з'їздах [29, с. 12]. Зі зміною політичного режиму після лютневої революції В.Зіньківським, як директором Фребелівського педагогічного інституту, та з ініціативи С.Русової, яка була обрана його заступником, уже через місяць було відкрите українське відділення [30, арк. 1–18; 25, с. 144–145]. Учений передбачав, що в майбутньому, за умов включення України до складу Росії, за визнання загальнодержавною мовою російської, встановиться державне двомовлення [31, с. 222]. Ураховуючи нові умови, керівництво Фребелівського педагогічного інституту свідомо сприяло підготовці українських кадрів, які створювали українські за формою та змістом дитячі садки. С.Русова зазначала в спогадах, що це була перша українізована вища школа [32, с. 145]. Значення повернення української мови визначало складовий елемент не лише культурного життя, а й політики, чинник формування державності. Взимку 1917 р. вчений отримав запрошення викладати філософію в Українському народному університеті [33].

Згодом, за дорученням міської комісії з народної освіти, В.Зіньківський провів важливе психологічне дослідження, метою якого було виявлення впливу війни на дитячу психіку, щоб уберегти дітей від фізичної та соціальної загибелі [34]. Для проведення цієї роботи він використав дані, отримані під час відвідування допоміжних закладів Київського Фребелівського педагогічного інституту. Дослідження вченого започаткувало його подальші соціально-педагогічні роботи.

У цей період В.Зіньківський заявив про себе як перший соціальний педагог Росії. Вивчення ідей російської соціології (І.Ковалевський, Н.Кареев, П.Лесгафт, М.Михайловський), соціальних педагогів Заходу (Д.Болдуїн, Д.Дьюї, Г.Керенштейнер, П.Наторп) привело до створення ним концепції соціального виховання, яка відображала особливості соціального та політичного розвитку тогочасного суспільства [35]. Вплив різних факторів соціальної сфери на особистість був відображений ним у праці "Соціальне виховання, його завдання та шляхи". За В.Зіньківським, соціальне життя не є додатковим до індивідуального життя. Воно є одним зі складників цілісного життя особистості й створюється шляхом поєднання індивідуальних та соціальних якостей у ньому. Але не кожна особистість має нормальне співвідношення цих якостей при обов'язковому їх

існуванні. Перевага однієї якості над іншою є відображенням соціального середовища і приводить до недостатнього розвитку особистості [36, с. 58].

Таким чином, завдання виховання, на думку вченого, формулюється як сприяння підвищенню активності дитини, в основі якої лежить воля та розвиток емоційного життя. Тільки за рахунок умілого емоційного виховання розвиток волі та розуму не порушує рівновагу психічних сил особистості.

Порушуючи проблему національного виховання в межах соціального, В.Зіньківський стверджував, що їх не можна змішувати. Наближаючись за своїми завданнями до національного, соціальне виховання є вищим. Обґрунтовуючи свою позицію, вчений виступив проти надання виключно національного характеру соціальному вихованню. На думку вченого, у боротьбі з негативними явищами соціуму школа повинна забезпечувати не тільки освітній розвиток особистості, але й впливати на її соціальне виховання. Тому в умовах демократизації життя потрібна реорганізація системи освіти [37, с. 1]. Звертаючись до проблем гри як фактора соціалізації особистості, В.Зіньківський написав передмову до праці К.Гроса "Духовне життя дитини" (1916 р.), де виклав власну концепцію дитячої гри та її значення для становлення особистості дитини. На думку В.Зіньківського, емоційна сфера є дійсним психічним центром у душі дитини і гра стає важливою формою діяльності дитини лише тому, що біологічні фактори розвитку дитини через уявлення оволодівають емоційною сферою [38, с. 4]. Спираючись на таке розуміння дитячої душі, вчений уперше подав струнку схему становлення психіки дитини.

Незважаючи дивлячись на зацікавлення філософсько-релігійними ідеями, у цей період учений не визнавав релігію фактором соціалізації особистості. Релігійне життя дитини розглянуто ним як цінність людського життя та освіти, яка усвідомлюється дитиною поряд з мовою та традиціями свого народу. Учений залишився на позиціях світськості, розглядаючи релігію в загальному ряді людських цінностей [39].

У роки становлення української національної державності було засновано журнал "Вільна українська школа" – орган Всеукраїнської вчительської спілки. Велике значення журналу було в його національному і фахово-педагогічному підході до питань українського шкільництва. Поряд із С.Русовою, В.Підгаєцьким, О.Музиченком у журналі з огляду проблем "Новітні течії в Європейській педагогіці" друкувався й В.Зіньківський [40, с. 104]. У змаганнях за українську національну освіту українські педагоги вивчали російську та зарубіжну педагогічну літературу, повністю відкидаючи російську систему освіти, програми і методи навчання царського періоду. Орієнтація була виразно спрямована на Західну Європу та

Америку. Усе це було предметом обговорення українського педагогічного журналу та інших видань.

Досвід, здобутий В.Зіньківським в Україні, мав величезний вплив на його подальшу діяльність в еміграції. Вороже сприйнятий правою частиною еміграції в Белграді, вчений був підтриманий її лівою демократичною течією. Відвідуючи сербські церковні служби, він зблизився з церковними діячами. Підтриманий Сербським патріархом, В.Зіньківський отримав посаду професора філософії на філософському та богословському факультетах Белградського університету [41, с. 334–335].

Провідним напрямом наукових пошуків В.Зіньківського визначено теоретичне обґрунтування всіх сфер життя людини, виходячи з її релігійного усвідомлення. Він здійснив дослідження "Психологія дитинства" (1924 р.). Обґрунтування теорії про позаемпіричні складники особистості виявило новий аспект психологічних досліджень ученого у системі православної педагогіки.

Концептуальне вирішення проблеми кризи суспільства та розвитку секуляризму в Росії та Західній Європі початку ХХ ст. В.Зіньківський подав у працях "Православ'є і культура" (1923 р.), "Руські мислителі та Європа" (1926 р.).

Влітку 1920 р. у Земуні за участю вченого створено Релігійно-філософське товариство. У 1921 р. В.Зіньківський обійняв посаду секретаря об'єднання російських учених у Югославії. Його робота – пошук шляхів покращення матеріального становища вчених-емігрантів. Звинувачений членами об'єднання за служіння Україні, В.Зіньківський вийшов із його складу. Разом із групою вчених ним була створена друга академічна група. Восени 1921 р. В.Зіньківський був запрошений студентами Белградського університету взяти участь у релігійно-філософському гуртку. Подія започаткувала співпрацю інтелігенції та студентської молоді у напрямку побудови нової, звільненої від більшовизму Росії у її національно-культурній єдності. Із розширенням напрямів суспільно-наукової діяльності В.Зіньківський їде до Праги (1923 р.). Взявши участь у Першому педагогічному з'їзді еміграції, він був обраний його головою. Як голова Педагогічного бюро у справах початкової та середньої школи за кордоном В.Зіньківський вирішував проблеми організації шкільної справи в країнах Європи, проводив з'їзди діячів руської школи за кордоном, сприяв розвитку педагогічної журналістики. Педагогічне бюро на чолі з В.Зіньківським визначило центр зарубіжної культурно-просвітницької роботи. У вересні 1923 р. В.Зіньківський очолив кафедру експериментальної та дитячої психології Празького педагогічного університету ім. Я.-А.Коменського, став членом Філософського товариства. Того ж року він виступив ініціатором

з'їзду православної молоді в Пшерові, де було вирішено об'єднати релігійні гуртки еміграції в РСХР. Діяльність руху набула широкого розвитку в державах Європи. Як ідеолог РСХР В.Зіньківський прагнув створити християнське суспільство для нової Росії, звільненої від радянської влади. Приділяючи увагу питанням соціального виховання у дитячій психології, зокрема, фактору православної та національної соціалізації, вчений здійснив наукову поїздку до США. У 1925 р. В.Зіньківський був запрошений узяти участь у діяльності Богословського інституту ім. С.Радонизького у Парижі. Він викладав психологію, педагогіку, апологетику, історію релігій, очолив діяльність Релігійно-педагогічного кабінету. Виступивши ідеологом релігійно-педагогічної течії, він сприяв розвитку православної педагогіки в еміграції. Важливим напрямом діяльності В.Зіньківського у Франції була пастирська робота у Паризькій Віденській церкві РСХР.

З 1927 р. він працював у журналах "Питання релігійного виховання й освіти", "Релігійно-педагогічний бюлетень", продовжував діяльність у празькому виданні "Російська школа за кордоном". Заперечуючи ідеологію ортодоксально-релігійного напрямку, вчений визначив методологічною основою власної педагогічної концепції антропологію, філософію і релігію. Однією із значних праць В.Зіньківського, де сформульована його концепція християнської педагогічної антропології, є "Проблеми виховання у світлі християнської антропології" (1934 р.).

У 1939 р. В.Зіньківський заарештований французькою владою за фіктивною справою. Перебування у в'язниці, осмислення довгого шляху свого релігійного розвитку вплинуло на рішення вченого прийняти сан священника (1942 р.). Із цього часу він став відомим в емігрантських колах соціальним богословом та філософом. У 1944 р. В.Зіньківський обраний деканом Богословського інституту ім.С.Радоніжського. Наукова робота вченого спрямована на висвітлення проблем філософії, психології, педагогіки, релігії у соціокультурному контексті життя суспільства, еміграції та тенденцій розвитку наукового знання першої половини ХХ ст. [42, с. 334–342]. Робота у цьому напрямі отримала концептуальне оформлення в дослідженнях: "Наша епоха" (1952 р.), "Російська педагогіка ХХ ст." (1960 р.); "Риси утопізму в історії руської думки" (1955 р.), "Про уявний матеріалізм російської науки й філософії" (1956 р.), "М.Гоголь" (1961 р.), "Апологетика" (1957 р.), "Основи християнської філософії" (1961–1964 рр.) та ін. У 1953 р. В.Зіньківський зайняв найвище для священника місце в єпархії – голови Єпархіальної Ради у сані протопресвітера. Цю посаду він залишив у 1957 р., продовжуючи займатися суспільною та просвітницькою діяльністю. Перегляд релігійно-філософських та педагогічних поглядів

В.Зіньківським у період перебування в Парижі (1926–1962 рр.) визначив підведення підсумків його діяльності протягом життя.

Таким чином, розвиток та поглиблення філософських та релігійних світоглядних установ ученого зумовило необхідність побудови релігійно-філософської системи виховання. Активна організаційно-педагогічна діяльність В.Зіньківського мала значний вплив у створенні вітчизняної системи освіти за кордоном, сприяла піднесенню наукового й методичного рівня ВНЗ зарубіжних країн; засновані наукові школи за його участю мали значний вплив на розвиток як вітчизняної, так і європейської науки.

Література

1. Летцев В. Витоки поняття "особистість" та його концептуалізація у вітчизняній психології XIX ст. // Психологія: Збірка наукових праць національного ун-ту ім. М.Драгоманова. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 8–14; Летцев В. Проблема особистості у психологічній спадщині В.Зіньківського: Автореф. дис. ... к. психол. н.: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.Костюка АПН України. – К., 2004. – 19 с.

2. Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №7–8. – С. 147–157; Ткачук М. Київський університет у російській філософській культурі XIX – початку XX ст. // Проблеми філософії: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 92 (історія, філософія і культура). – К., 1992. – 136 с.; Горський В., Стратій Я., Тихолаз А., М.Ткачук. Київ в історії філософії України / За ред. В.Горського. – К.: Вид. дім "KM Academia", ТОВ Університетське видавництво "Пульсари", 2000. – 264 с.

3. Романова Л. Цели и средства духовного воспитания в педагогической концепции В.Зеньковского. Дисс. ... к. пед. н.: 13.00.01 – Владимир, 1996. – 185 с.; Зверева Т. Теоретические основы педагогической системы В. Зеньковского: Дисс. ... к. пед. н.: 13.00.01. М., 2000 – 120 с.; Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В.Зеньковского: личность и факторы ее формирования. Дисс. ... к. пед. н. – Саранск, 1998. – 195 с.; Любан Т. Христианско-педагогическая антропология В.Зеньковского в современном контексте: Дисс. ... к. пед. н.: 13.00.01. – М., 1999. – 142 с.; Горбач Е. Историко-философские исследования В.Зеньковского: Автореф. дисс. ... к. филос. н.: 09.00.03 / РАН. Ин-т. – М., 1997. – 18 с.

4. Зеньковский В. Педагогические сочинения. – Саранск: Типогр. "Красный октябрь", 2003. – 808 с.

5. Маслин М. О философских построениях В.Зеньковского // Проблемы культуры, языка, воспитания. – Архангельск, 1998. – Вып. 3. – С. 54–55; Маслин М., Жуков В. В. Зеньковский как историк русской философии и культуры // Философия и общество – 1997. – №4. – С. 76–92.

6. Коцур А., Мандрик М. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та руської еліти: кінець XVIII–XX ст. – Чернівці: Золоті лаври, 2000. – 203 с.

7. Там само.
8. Зеньковский В. Из журналов и газет // Педагогическая мысль. – 1905. – Вып. 1. – С. 188–192.
9. Зеньковский В. Новый труд по вопросу об ассоциации // Вопросы философии и психологии. – 1906. – Кн. 82. – С. 92–126.
10. Зеньковский В. Критический отзыв на перевод В.Караваева книги Э.Вассмана "Итоги сравнительной психологии" // Вопросы философии и психологии. – 1907. – Кн. 89. – С. 535–536.
11. Зеньковский В. Психология детства. – Лейпциг, 1924. – 384 с.
12. Зеньковский В. Психолого-педагогические воззрения А.Нечаева // Вопросы философии и психологии. – 1906. – №82. – С. 92–126.
13. Зеньковский В. К вопросу о совещаниях между родителями и педагогическими советами // Педагогическая мысль. – 1904. – Вып. 2. – С. 117–123.
14. Зеньковский В. Современное состояние психофизической проблемы. – К., 1905. – 37 с.
15. Куликова М. Зеньковский В. // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX в.: Энциклопедический биографический словарь. – М., 1997. – С. 251–253.
16. Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии // Вестник РСХД. – 1962. – №66–67. – С. 8–12.
17. Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В.Зеньковского: личность и факторы ее формирования. Дисс. ... к. пед. н. – Саранск, 1998. – 195 с.
18. ЦДА України у м.Києві. Фребелівське товариство в м.Києві, ф. 707, оп. 167, од. зб. 305, арк. 12–16.
19. ЦДА України у м.Києві. Справа ради Імператорського університету Св.Володимира. Про впровадження комісії для врегулювання університетського життя, ф.16, оп. 356, од. зб. 39, арк. 1–77.
20. ЦДА України у м.Києві. Про зміни у викладанні філософії. Представлення історико-філософського факультету від 2 грудня за №213, ф. 16, оп. 465, од. зб. 424, арк. 1–24 зв.
21. ЦДА України у м.Києві. Протоколи засідань деканату факультета та матеріали до них, ф. 16, оп. 465, од. зб. 1298, арк. 1–181.
22. Асмус В. Философия в Киевском университете в 1914–1920 годах // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С. 90–110.
23. ЦДА м.Москви. Зінківський В., 1914–1916 рр., Київ. Протоколи засідань історико-філософського факультету. 1915 р. Відгук Г.Челпанова на дисертацію Зінківського В. "Проблема психічної причинності". – К., 1914 р. Тези до дисертації Зінківського В. "Проблема психічної причинності", процес захисту Зінківським В. дисертації, ф. 418, оп. 476, од. зб. 42, арк. 1–63.
24. Радлов Э. Очерк истории русской философии. – Петербург, 1920. – 230 с.
25. Рауш Н. Отец Василий как человек и пастырь // Памяти отца Василия Зеньковского. – Париж: РСХД, 1984. – С. 62–66.
26. ЦДА України у м.Києві. Особиста справа студента Зінківського В.,

спеціаліста з філософії, ф. 16, оп. 465, од. зб. 3389, арк. 1–44.

27. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В.Вернадського Вернадський В. Щоденник (20 листопада 1917 р. / 17 лютого – 2 березня / 10 листопада 1918 р.), ф. 260, №758, арк. 1–45.

28. Власовский І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк; Баунд Брук, 1961; Київ, 1998. – Т. 4: XX ст. – Ч. 1. – 384 с.

29. ЦДІА України у м.Києві. Справа управління Київського навчального округу. Про відкриття короткотривалих українських курсів дошкільної справи при Фребелевському інституті, ф. 707, оп. 167, од. зб. 9, арк. 1–18.

30. Русова С. Мої спомини. – К.: Україна – Віта, 1996. – 208 с.

31. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 240 с.

32. Русова С. Мої спомини. – К.: Україна – Віта, 1996. – 208 с.

33. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 240 с.

34. ЦДА України у м.Києві. Протоколи комісії з народної освіти. Звіт про діяльність Київського Фребелівського товариства сприяння справі виховання дітей та матеріали до звіту, ф. 163, оп. 21, од. зб. 216, арк. 1–52.

35. Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В.Зеньковского: личность и факторы ее формирования. Дисс. ... к. пед. н. – Саранск, 1998. – 195 с.

36. Зеньковский В. Социальное воспитание, его задания и пути. – М.: Моск. просвет. комиссия, 1918. – 91 с.

37. Там само.

38. Зеньковский В., Гросс К. Душевная жизнь ребёнка. – К., 1916. – 11 с.

39. Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В.Зеньковского: личность и факторы ее формирования. Дисс. ... к. пед. н. – Саранск, 1998. – 195 с.

40. Вільна українська школа. – 1918. – № 7. – С. 104.

41. Кириченко В. Культурна та громадська діяльність В.Зіньківського в еміграції (1920–1962 рр.) // Історичний календар 2005. Вип. 11. – К., 2005. – С. 334–342.

42. Там само.

Володимир Каліновський

**Часопис "Таврические епархиальные ведомости":
засіб офіційної пропаганди чи важливе краєзнавче джерело?**

Серед різноманітних періодичних видань Таврійської губернії другої половини XIX – початку XX ст. особливе місце займає часопис "Таврические епархиальные ведомости" (далі – "ТЕВ"), який був першим та

головним виданням Таврійської єпархії. Сьогодні, коли в Україні починається відродження православної духовності, саме це видання є головним джерелом з історії церкви у Криму. Проте до сьогодні "ТЕВ" спеціально не вивчалися, що робить це дослідження актуальним. До того ж важливим є визначення місця православного часопису серед інших періодичних видань та його внеску у краєзнавчі дослідження.

Особливої цінності дослідження "ТЕВ" набуває в умовах зростання регіональної самосвідомості і відновлення інтересу до християнських цінностей, після сімдесяти років політики офіційного атеїзму. Тільки сьогодні вчені дають об'єктивну оцінку історичних праць служителів культури Таврійської єпархії [1; 2], тому дослідження "ТЕВ" цікаве і з цієї точки зору.

Єпархіальні відомості були офіційними органами єпархій, що, зрозуміло, впливало на їхній зміст. Ініціатива щодо їх створення належить видатному церковному діячеві, архієпископу Херсонському Іннокентію (Борисову). Перші єпархіальні відомості з'явилися у Ярославлі 1860 р.

1 вересня 1869 року побачив світ перший номер "ТЕВ". Часопис у перші роки існування виходив двічі на місяць та складався з двох відділів. У першому, офіційному, друкувалися документи загального характеру та ті, що стосувалися виключно Таврійської єпархії. Другий, неофіційний, відділ містив відомості з єпархіальної статистики, історії та археології, огляди життя інших єпархій, нових церковних книг та різних значущих суспільних подій. Від 1897 р. "ТЕВ" з ініціативи керівництва єпархії стало мати переважно місіонерський характер, що вплинуло на зміст матеріалів та збільшило відсоток богословських статей у порівнянні з усіма іншими.

Безумовно, основу редакційної колегії і кореспондентів "ТЕВ" склали викладачі духовних і світських навчальних закладів і священнослужителі церков Таврійської єпархії. Вони визначали напрям, характер і зміст публікацій.

Політичне життя Російської імперії і Таврійської губернії висвітлювалося в розділі "Распоряжения высшего начальства", що включав імператорські маніфести й укази, що відносяться до діяльності Російської православної церкви і Таврійської єпархії, а також до світського життя суспільства. Імператорські укази носили інформаційний характер і повідомляли перш за все про життя правлячої династії Романових – про народження дітей, смерть царюючих осіб, одруження, наречення іменами членів царської родини, вступ спадкоємців на престол, про зміни у складі правлячого Синоду і заміщення посад у єпархіях. Так, у високому маніфесті [Об изъявлении подданным милости в связи с коронацией] [3] повідомляється про введення ряду пільг для громадян Російської імперії, введених після сходження на престол Олександра III.

Велике значення для вивчення історії православної церкви в Криму мають імператорські укази про призначення на Таврійську і Сімферопольську кафедру архієпископів, про нагородження архієреїв і священників Таврійської єпархії орденами та відзнаками, про відкриття самостійних приходів і зміни в структурі єпархії, про будівництво на півострові церков та соборів. Регулярно, практично в кожному випуску, в розділі "Епархиальные известия" публікувалися так звані "переміщення" єпархіального духовництва: визначення на посаду, приміщення в монастир, визначення церковних старост, звільнення за штат і т.д. Цей розділ "ТЕВ" відображає практично всі посадові переміщення в єпархії, а не тільки в її правлінні, і в цьому цінність рубрики.

Видання, будучи провідником ідей Російської православної церкви, прагнуло викривати неканонічні християнські течії. Цьому, зокрема, присвячені статті "Секта шалопутов", "О некотором сходстве религиозных воззрений наших молочанских меннонитов с немецкими сектантами за Кавказом, нашею марьяновщиной, штундой и с учением Редстока, английского пастора, появлявшегося в С.-Петербурге" священника Ф.Синицина, "Происхождение штундизма и меры против него" [4–6]. Ці публікації вирізняються крайньою неінформативністю. У них є лише декілька конкретних фактів про розташування общин, основна ж увага приділена богословському поясненню відмінностей даних учень від канонічного православ'я. Звичайно, в офіційному єпархіальному виданні могло висловлюватися тільки негативне ставлення до сектанства.

Одним з основних напрямів діяльності "ТЕВ" було дослідження історії Криму, в тому числі із залученням світських учених. Довгі роки до редакції надсилав матеріали відомий історик і археолог Дмитро Михайлович Струков. Його перу належать такі замітки, як "К числу Таврических чудотворцев можно отнести" [7] і "О Партенитской базилике" [8].

Як у офіційній, так і в неофіційній частинах "Єпархіальних відомостей" знаходимо традиційне джерело біографічних відомостей – некрологи. Зустрічаються досить докладні життєписи багатьох видатних діячів Таврійської єпархії. Значення цих заміток визначається тим, що вони були написані сучасниками, які по-своєму бачили роль своїх колег в історії Криму. Тут можна виявити яскраві глибокі характеристики й об'єктивні оцінки практичної діяльності. Звичайно, необхідно враховувати і зрозумілий наліт ідеалізації, властивий публікаціям такого роду. Серед некрологів у "ТЕВ" слід зазначити ті, які були присвячені людям, що яскраво проявили себе на ниві служіння православ'ю: Миколі Володимировичу Плешкову, ректору Таврійської духовної семінарії архімандриту Антонію, голові Таврійського єпархіального училища Алевтині Іванівні Гутовій [9–11].

У "ТЕВ" часто публікувалися матеріали, що стосуються діяльності різного роду церковних благодійних організацій, які можуть бути цікаві сучасним дослідникам. Особливу увагу "ТЕВ" приділяв діяльності Сімферопольського Олександро-Невського братства. Ця організація була заснована в 1867 році, в різний час до її складу входили архієпископ Гурій, ректор Таврійської духовної семінарії архімандрит Арсеній, настоятель собору Петропавлівського Гаврило Руднев та інші видні представники кримського духівництва. Діяльність Олександро-Невського братерства відстежується за публікаціями, які зазвичай друкувалися за підсумками кожного року існування організації. Це "Протокол общего собрания Симферопольского Александро-Невского братства, бывшего под председательством покровителя братства преосвященнейшего Мартиниана, епископа Таврического и Симферопольского", "Отчет совета Симферопольского Александро-Невского братства за 1887 год", "От совета Симферопольского Александро-Невского братства" [12–14].

Робота з "ТЕВ" дає дослідникам нові відомості про видатних особистостей, відкриває їх з абсолютно нового боку. Так, у "Списке лиц, состоящих членами симферопольского Александро-Невского братства с показанием членских взносов в 1896 и 1897 году" знаходимо, що одним з учасників цього товариства був "кримознавець номер один" Арсеній Іванович Маркевич [15].

Сьогодні, коли з науки прибрано принцип "класового підходу", ми можемо визначити реальний внесок служителів культу у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Криму. Лише сьогодні до нас повертаються багато незаслужено забутих імен кримознавців, у тому числі з числа священнослужителів, що співрацювали з єпархіальним журналом. Одним зі священників, захоплених історією краю, був Олександр Накропін.

О.Накропін був одним із постійних авторів "ТЕВ". Першою його публікацією стала надрукована в 1875 році замітка "Крымские пещеры" [16]. Називаючи предмет свого дослідження "видимыми замечательными памятниками здешней христианской древности", автор наводить відомості про найбільш значні з них: Ескі-Кермен, Інкерман, Тепе-Кермен, Мангуп-Кале, Чуфут-Кале, Киз-Кермен, Качі-Кальон, печерні скелі Бахчисарая і підземні печери Херсонеса.

Подіям, пов'язаним з прийняттям християнства князем Володимиром, була присвячена стаття "Первая евангельская проповедь славянам, когда Русь начала креститься, и крещение Владимира в Херсонесе Таврическом" [17], не позбавлена, втім, традиційної легендарної вигадки. Ключове місце в роботі відводилося апостолові Андрієві Первозваному, княгині Ользі і, звісно, князеві Володимирі.

Значна частина публікацій "ТЕВ" була присвячена історії окремих церков і інших культових споруджень епархії. У нарисах наводилися відомості про їхнє спорудження, архітектурні особливості, розміщувалися списки настоятелів приходів. Авторами цих публікацій, як правило, були самі священики, які служили в цих церквах, або ж захоплені історією прихожани. Так, Х.Каркінікола помістив у часописі "Описание бахчисарайского Свято-Николаевского собора", до сторіччя цієї культової споруди, а Ф.Синіцин підготував матеріал про сторіччя Карасубазарського Свято-Миколаївського собору [18; 19]. Наукова цінність цих робіт неоднозначна. Деякі з них становлять значний інтерес, оскільки містять унікальну інформацію про втрачені назавжди пам'ятники, інші ж, навпаки, написані поверхнево. Ще однією православною святинею, чия історія детально висвітлювалася в "ТЕВ", був Успенський скит у Бахчисараї. У 1890 році було надруковано матеріал М.К.Родіонова, де переважно на основі народних оповідань та переказів описана рання історія скиту, висловлювалися міркування про необхідність його відновлення [20].

Оскільки Крим був місцем прийняття християнства на Русі, то повністю зрозумілою є увага редакції "ТЕВ" до висвітлення цього питання. Публікації на цю тему, як правило, були приурочені до будь-яких ювілейних дат. Первинна увага при цьому приділялася заснуванню та діяльності Херсонського чоловічого монастиря [21]. У цих публікаціях достовірні історичні факти поєднувалися з релігійно-міфологічними сюжетами. Інколи наводилися відомості про життя монастиря, пов'язані з розвитком історичної науки, зокрема про устанovu при обителі давнього сховища для розміщення в ньому священних предметів, які знаходили під час археологічних розкопок [22].

Однією з постійних рубрик видання були нариси про видатних священнослужителів Тавриди. У зв'язку з цим становлять величезний інтерес численні публікації про діяльність у Криму архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова). Ювілейним датам народження преосвященного були присвячені статті ієромонаха Георгія і О.Іванова [23; 24]. У них висвітлено основні моменти життя Інокентія, особлива увага приділена його вкладу в справу відновлення православних святинь у Криму – проекту, відомого також як "Російський Афон". Ці матеріали містять велику кількість унікальних фактів, що ніде більш не наводяться, з життя архієпископа, а також з історії півострова. У зв'язку з цим особливий інтерес становлять спогади громадського діяча і протоієрея з Керчі Івана Ісидоровича Кумпана, присвячені відвідинам Інокентієм Криму під час Кримської війни [25]. І.І.Кумпан був келейником при преосвященному, що робить його спогади дуже важливим і унікальним історичним джерелом.

Випуски "ТЕВ" дозволяють прослідкувати становлення духовних навчальних закладів різного типу, які стали займати пріоритетні позиції серед інших освітніх закладів Російської імперії. Більше за все, природно, приділялося місця Таврійській духовній семінарії. Публікації про події в інших головних духовних навчальних закладах єпархії – Таврійському єпархіальному жіночому училищі і Сімферопольському духовному училищі – також часто з'являлися в журналі.

Таким чином, "ТЕВ", незважаючи на статус офіційного видання єпархії та досить сувору цензуру, все ж таки є досить важливим історичним джерелом з історії православ'я у Криму, причому як у найдавніші часи, так і в XIX–XX ст. Звернення до єпархіальних відомостей сьогодні дає факти і відомості первинного характеру, цікаві дослідникам з різних галузей знань. Історія, педагогіка, благодійність, філософія, питання господарського устрою – все знайшло віддзеркалення в церковно-релігійному часописі.

Література

1. Непомнящий А.А. Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 116.

2. Непомнящий А.А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму: Друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С. 123–133.

3. Высочайший манифест [Об изъявлении подданным милости в связи с коронацией] // ТЕВ. – 1883. – №11. – С. 465–484.

4. Секта шалопутов // ТЕВ. – 1881. – №16. – С. 812–823.

5. Синицын Ф. О некотором сходстве религиозных воззрений наших молочанских меннонитов с немецкими сектантами за Кавказом, нашею марьяновщиной, штундой и с учением Редстока, английского пастора, появившегося в С.-Петербурге // ТЕВ. – 1881. – №22. – С. 1078–1083.

6. Происхождение штундизма и меры против него // ТЕВ. – 1876. – №17. – С. 551–552.

7. Струков Д. Заметка [К числу Таврических чудотворцев можно отнести] // ТЕВ. – 1881. – №18. – С. 902–904.

8. Струков Д. Заметка [О Партенитской базилике] // ТЕВ. – 1881. – №19. – С. 955–957.

9. Список лиц, состоящих членами симферопольского Александроневского братства, с показанием членских взносов в 1896 и 1897 году // ТЕВ. – 1897. – №43. – С. 1149–1154.

10. Маркевич А. Памяти Николая Владимировича Плешкова: Некролог // ТЕВ. – 1900. – №24. – С. 1768–1775; 1901. – №1. – С. 49–54.

11. С.Е.Н. Некролог: [начальница Таврического епархиального училища Алевтина Ивановна Гутова] // ТЕВ. – 1887. – №5. – С. 254–256.

12. Архимандрит Антоний, ректор Таврической духовной семинарии: Некролог // ТЕВ. – 1894. – №39. – С. 1083–1100.

13. Протокол общего собрания Симферопольского Александро-Невского братства, бывшего под председательством покровителя братства преосвященнейшего Мартиниана, епископа Таврического и Симферопольского // ТЕВ. – 1888. – №6. – С. 249–255.

14. Отчет совета Симферопольского Александро-Невского братства за 1887 год // ТЕВ. – 1888. – №6. – С. 256–286.

15. От совета Симферопольского Александро-Невского братства // ТЕВ. – 1888. – №6. – С. 247–248.

16. Накропин А. Крымские пещеры // ТЕВ. – 1872–1875. – №1. – С. 21–33.

17. Накропин А. Первая евангельская проповедь славянам, когда Русь начала креститься, и крещение Владимира в Херсонесе Таврическом (900-летний юбилей) // ТЕВ. – 1888. – №8. – С. 361–380.

18. Каркиникала Х. Описание Бахчисарайского Свято-Николаевского собора. (Ввиду исполнившегося столетия его существования: 1800–1900 гг.) // ТЕВ. – 1900. – №17. – С. 1218–1225.

19. Синицын Ф. Празднование столетнего юбилея Карасубазарского Св.-Николаевского собора // ТЕВ. – 1894. – №1. – С. 36–50.

20. [Родионов М.К.]. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ТЕВ. – 1890. – №2–3. – С. 118–127.

21. Херсонес Таврический, крещение в нем св. равноапостольного князя Владимира в Херсонесе Таврическом и Херсонесский монастырь как памятник этого события // ТЕВ. – 1888. – №9–10. – С. 422–487.

22. [Об учреждении при Таврическом Херсонесском монастыре древлехранилища для помещения в оном предметов, находимых при раскопках] // ТЕВ. – 1899. – №17. – С. 1187–1188.

23. Георгий. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // ТЕВ. – 1900. – №22. – С. 1599–1624.

24. Иванов А. Воспоминания о высокопреосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // ТЕВ. – 1900. – №23. – С. 1667–1688.

25. Кумпан И. Преосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. – С. 1756–1762.

М.М.Блакитний

Діяльність православних товариств Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь")

8 травня 1864 р. імператор Олександр II підписав закон про православні братства, покликані сприяти зміцненню авторитету Російської

православної церкви "для противодействия посягательствам на ее права со стороны иноверцев, для созидания и украшения православных храмов, для дел христианской благотворительности, для распространения и утверждения духа просвещения" [1].

Часописи "Черниговские епархиальные известия" (з 1876 по 1911 рр.) та "Вера и жизнь" (з 1912 по 1917 рр.) систематично висвітлювали діяльність православних товариств Чернігівської єпархії.

Перші спроби відновлення подібних громадських інституцій у Чернігівській губернії на зразок давніх українських церковних братств зробив архієпископ Філарет (Гумілевський). Зокрема, у 1862 р. "Черниговские епархиальные известия" повідомили, що чернігівський архієрей заснував Братство для сприяння сільським парафіяльним школам. На його потреби архієпископ Філарет вніс 25 крб., а члени товариства повинні були щорічно вносити хоча б 1 крб. [2]. До складу цього Братства увійшли священник зі Санкт-Петербурга О.Гумілевський, ігумен Батуринського монастиря Августин та ін. [3].

У 1876 р. часопис "Черниговские епархиальные известия" сповістив про відкриття у жовтні в Чернігові єпархіального відділення православного Місіонерського товариства. Членами організації виявили бажання стати 70 чоловік, у тому числі й чернігівський губернатор М.Дараган, які пожертвували загалом 281 крб. [4]. 26 грудня того ж таки року, як засвідчив часопис, відбулися загальні збори членів товариства, які обрали його керівний склад. Головами організації у різні роки були чернігівські архієреї і вікарії – єпископ Серапіон, єпископ Веніамін, новгород-сіверський єпископ Нестор, заступниками – губернські предводителі дворянства М.Неплюєв і О.Рачинський, чернігівський губернатор М.Родіонов, членами тривалий час перебували дійсні статські радники В.Гортинський, О.Ханенко і Ф.Бобир. Казначейми товариства були священники І.Буримов і О.Вишняков, діловодами – священники П.Томашевський і Т.Стефановський [5]. У різні роки кількість членів цього об'єднання коливалася від 70 до 155 чоловік. Товариство залучало грошові кошти через пожертви й членські внески для підтримки православних місій на Далекому Сході Російської імперії. З 1878 р. часопис щорічно публікував звіти та журнали засідань товариства, які докладно висвітлювали його діяльність [6]. Так, на допомогу Іркутській єпархії у 1884 р. було зібрано і відправлено 673 крб., у 1888 р. – 1157 крб. [7–8]. Для підтримки православної церкви у м.Оренбург у 1906 р. було витрачено 2500 крб. [9]. У 1907 р. на потреби православної місії у м.Благовіщенськ товариство надало 2423 крб. [10]. У 1910 р. було зібрано 2249 крб., які надійшли на рахунок Забайкальського відділу православного

Місіонерського товариства у м.Чита [11]. Таким чином, Чернігівське відділення православного Місіонерського товариства займалося виключно залученням коштів для підтримки Православної Церкви у віддалених регіонах Російської імперії.

Як повідомляв часопис "Черниговские епархиальные известия", 2 лютого 1884 р. при Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі було створено Братство "Божьей Матери всех скорбящих радости" для надання соціальної допомоги незаможним верствам населення Ніжина. Ініціатором створення товариства був професор богослів'я Ніжинського історико-філологічного інституту і викладач Ніжинської гімназії протоієрей А.Хойнацький. Братство тривалий час очолював настоятель Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря архімандрит Григорій, а потім його наступники Василій та Іоан. Обов'язки казначея виконували ієромонахи Ніжинського Благовіщенського монастиря Даниїл і Олександр, діловода – священики Ф.Васютинський і Г.Спаський. Членами ради Братства довгий час були професори Ніжинського історико-філологічного інституту М.Березков та А.Хойнацький, купець І.Соколов [12]. З 1885 р. часопис щорічно публікував звіти Ніжинського братства про його діяльність. Вони свідчать, що одноразові виплати, як правило, коливалися у межах від 10 до 36 крб. Так, з жовтня 1884 р. по травень 1885 р. загальна сума допомоги найбіднішим мешканцям становила 504 крб. Водночас, загальний капітал братства складав 1866 крб. Значну суму – 1000 крб. – пожертвував йому М.Терещенко [13].

Часопис опублікував новий статут Ніжинського братства, який було затверджено 3 грудня 1887 р. чернігівським єпископом Веніаміном. У статуті, зокрема, зазначалося: "Нежинское Братство имеет целью вспомоществовать по преимуществу бедным и не имущим жителям города Нежина, для чего выдает пособие прежде всего истинно-нуждающимся престарелым и увечным, слепым, больным, безприютным сиротам, лицам, потерпевшим от пожара, также хлопочет о помещении нуждающихся в богоугодных заведениях, принимает участие в погребении бедных, и т.п." [14]. За десять років діяльності товариства (з 1884 по 1893 р.) по допомогу до нього звернулося 2088 чоловік, яким було надано 5700 крб. [15]. На допомогу мешканцям Ніжина у 1901 р. було витрачено 226 крб., а у 1908 р. – 293 крб. [16–17].

Часопис інформував, що 21 березня 1888 р. на загальному зібранні у Троїцькому архієрейському будинку, на якому були присутні викладачі духовних навчальних закладів Чернігова і міське духівництво, з нагоди святкування 900 років хрещення Русі чернігівський єпископ Веніамин

запропонував відкрити у місті православне Братство з метою "ослаблення раскола с его сектами, с давних времен свившего себе центральное гнездо в Стародубе". Єпископ Веніамін окреслив і основні засоби для боротьби з розколом: запровадження посади місіонера, відкриття бібліотек при церквах, випуск спеціальної друкованої продукції, просвітницькі лекції, проповіді священників, відкриття церковно-приходських шкіл та шкіл грамоти. Єпископ доручив спеціальній комісії, яка складалася з кафедрального протоієрея Г.Дияконова, помічника наглядача Чернігівського духовного училища М.Доброгаєва і викладача Чернігівської духовної семінарії В.Острогорського, розробити проект статуту Чернігівського православного братства св.Чернігівського князя Михайла [18]. Через деякий час часопис оприлюднив статут Братства св.Михайла, князя Чернігівського, який було затверджено єпископом Чернігівським та Ніжинським Веніаміном 11 серпня 1888 р. У ньому була сформульована така мета діяльності товариства: "Братство св.Михаила, князя Черниговского, по инициативе Преосвященного Вениамина, Епископа Черниговского, учреждается в гор.Чернигове при Свято-Михайловской церкви в духовной семинарии для противодействия русскому расколу (сект безпоповщинской, поповщинской и Австрийского священства), гнездящемуся в разных посадах и слободах некоторых уездов Черниговской губернии, а именно: Стародубского и Новозыбковского (преимущественно), Суражского и от части Городницкого, а также для противодействия и другим, могущим появиться в пределах Черниговской епархии сектам, занесенным в настоящее время на юге России с западной Европы (как напр. штундизм)" [19].

Офіційне відкриття Братства св.Михайла, князя Чернігівського, відбулося 20 вересня 1888 р. – у день пам'яті князя та його боярина Федора. На цій урочистій події були присутні чернігівський єпископ Веніамін, новгород-сіверський єпископ Афанасій, начальник міського гарнізону генерал В.Максимович, граф Г.Милорадович та інші. На першому засіданні були обрані керівні органи товариства [20]. З 1889 р. часопис розпочав періодично друкувати щорічні звіти Братства про його діяльність і журнали засідань. Вони містять списки членів товариства, інформацію про фінансовий стан організації, наслідки діяльності братства щодо старообрядців Чернігівської єпархії, засоби і методи, які використовувало Братство [21].

12 грудня 1890 р. чернігівський єпископ Веніамін затвердив змінений статут Братства св.Михайла, князя Чернігівського, у якому була сформульована нова мета діяльності товариства: "Братство св.Михаила, князя Черниговского, имеет целью распространение религиозно-нравственного

просвещения в духе св.православной церкви, ограждение православного населения от влияния ложных учений и привлечение в лоно православной церкви заблуждающихся в расколе и других вредных учениях". Основными засобами для досягнення цієї мети були: всебічне сприяння церковно-приходським школам, просвітницькі лекції, випуск спеціальної друкованої продукції, відкриття бібліотек і книжкових складів, розвиток місіонерства і церковного співу. Також у статуті були розкриті умови членства у складі братства, питання фінансового забезпечення, схарактеризовані напрями діяльності [22]. Повторне відкриття Братства св.Михайла, князя Чернігівського, за зміненним статутом відбулося 27 січня 1891 р. [23].

Очолювали Братство у різні роки ректор Чернігівської духовної семінарії М.Марков, вікарій Чернігівської єпархії єпископи Сергій, Мефодій, Нестор і Пахомій. Обов'язки заступника виконували протоієреї І.Платонов, Ф.Ладухин і Ф.Васютинський. Членами ради тривалий час були викладачі Чернігівської духовної семінарії священники О.Єфимов, М.Доброгаєв і І.Лебедев. Довічними членами були обрані чернігівський єпископ Веніамін і граф Г.Милорадович. Загалом, кількість членів товариства коливалася від 116 до 183 чоловік [24].

Згідно з розпорядженням чернігівського єпископа Веніаміна, у 1891 р. під контроль товариства перейшла Єпархіальна училищна рада. Таким чином, Братство св.Михайла, князя Чернігівського, фактично почало керувати усіма наявними на той час початковими духовними школами (102 церковно-приходські школи і 279 шкіл грамоти).

З нагоди 900-річчя створення єпископської кафедри у Чернігові член товариства кафедральний протоієрей І.Платонов, восени 1891 р., запропонував раді братства надрукувати у "Черниговских епархиальных известиях" і окремими брошурами ювілейні статті про чернігівських святих та місцеві чудодійні ікони. Відповідальними у цій справі були призначені чернігівський історик О.Ханенко і протоієрей І.Платонов [25].

У 1893 р., як сповістив часопис, у м.Новозибкові було відкрито книжковий склад, на якому зосереджувалися книжки, спрямовані проти старообрядців [26].

У звіті Братства за 1894 р., оприлюдненому в часописі, повідомлялося, що у губернії мешкало близько 70 тис. старообрядців, особливо багато їх було у Новозибківському (31486 чоловік), Стародубському (17525 чоловік), Суразькому (11444 чол.) та Городянському (9 тис. чол.) повітах [27].

20 червня 1895 р. у Ніжині відбулося відкриття повітового осередка Братства св.Михайла, князя Чернігівського, головою якого було обрано

протоієрея Ф.Васютинського. Членами товариства виявив бажання стати 51 чоловік, серед яких були три професори Ніжинського історико-філологічного інституту О.Безбородька – М.Лілеєв, П.Люперсольський і М.Бережков [28]. 20 вересня 1895 р. Новозибківський відділ братства своїм коштом відкрив жіночу церковно-приходську школу, в якій у 1896 р. навчалось 42 учениці [29].

Загалом, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у Чернігівській єпархії діяло п'ять повітових відділів Братства – Конотопський, Ніжинський, Новозибківський, Стародубський та Клинцівський. Часопис детально розповідав про їх персональний склад та діяльність [30]. У 1908 р. було відкрито ще один відділ Братства у Кролевіці [31].

У квітні 1914 р. заходами Братства св.Михайла, князя Чернігівського, була відкрита єпархіальна типографія [32]. Під час Першої світової війни Братство св.Михайла, згідно з інформацією часопису "Вера и жизнь", активно займалося благодійницькою діяльністю. Так, з початком військових дій товариство надіслало ікони св.Михайла, князя Чернігівського, і боярина Федора до полкових церков Переволочинського та Хвалинського полків [33]. 12 жовтня 1914 р. члени Братства на своєму зібранні постановили розпочати збирання теплої одягу для вояків російської армії [34].

Як інформував часопис "Черниговские епархиальные известия", 27 травня 1890 р. у м.Новгород-Сіверський, за клопотанням чернігівського єпископа Веніаміна, було створено Братство св.Димитрія, митрополита Ростовського. Очолювали його архімандрити Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Тихон і Афанасій, обов'язки заступника виконували новгород-сіверський повітовий предводитель дворянства граф І.Шуленбург, протоієрей П.Фльоров та ісправник О.Ворников [35]. Членами братства у різні роки були від 76 до 90 чоловік [36].

Статут, який було надруковано у єпархіальному виданні, так визначав основну мету його діяльності: "Братство, учреждаемое при Новгород-Северском монастыре, поставляет своею задачею религиозно-нравственное воспитание народа и утверждение в народе православной веры и христианского благочестия: а) чрез посредство внебогослужебных чтений или беседований, открываемых священнослужителями в городах и селах Черниговской епархии, и б) чрез распространение в народе, посредством даровой раздачи книг религиозно-нравственного содержания". У статуті також йшлося про керівні структури братства, фінансову базу, яка складалася, в основному, за рахунок пожертв [37].

З 1891 р. на сторінках єпархіального видання оприлюднювалися щорічні звіти про діяльність Братства св.Димитрія, митрополита Ростовського, яка

зводилась до проведення релігійно-просвітницьких лекцій для населення у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі [38].

21 листопада 1893 р. коштом Братства св.Димитрія, митрополита Ростовського, у місті була відкрита церковно-приходська школа з нагоди 900-річчя Чернігівської єпархії. Членами Братства на той час було 76 осіб [39].

Часопис інформував, що 11 березня 1894 р. у Чернігові на загальному зібранні членів місцевого осередку Червоного Хреста було відкрито відділ Імператорського Православного Палестинського товариства, головою якого великий князь Сергій Олександрович призначив чернігівського єпископа Антонія. Кількість членів організації коливалася від 21 до 23 осіб.

Згідно зі Статутом, основна мета діяльності товариства полягала у: "1) поддержание и укрепление православия в святой земле и 2) пособие православным паломникам святых мест Востока". Для досягнення цих цілей товариство підтримувало православні церкви і створювало школи у "Святій Землі", забезпечувало належні умови перебування паломників на Близькому Сході, друкувало необхідну літературу, проводило просвітницькі лекції серед населення Чернігівської єпархії [40].

У 1895 р. часопис оприлюднив правила діяльності відділів Імператорського Православного Палестинського товариства і почав друкувати щорічні звіти про діяльність Чернігівського відділу. Так, за перший рік діяльності він зібрав 6048 крб., які надійшли до Імператорського Православного Палестинського товариства у Санкт-Петербурзі [41–42]. Зі звіту про діяльність Чернігівського відділу Імператорського Православного Палестинського товариства за другий рік його існування довідуємося, що загальна сума пожертв становила 4503 крб. [43].

Менш докладно на сторінках часописів висвітлена діяльність Товариства преподобного Веніаміна. Єпархіальне видання зазначало, що у 1890 р. чернігівський єпископ Веніамін заснував Товариство для допомоги малозабезпеченим учням Чернігівського духовного училища. Однак після смерті чернігівського архієрея у лютому 1893 р. воно впродовж 12 років не діяло і тільки у 1902 р. завдяки єпископу Новгород-Сіверському Ісидору, який вніс до каси товариства 205 крб., воно відновило свою діяльність. 22 жовтня 1902 р. на загальному засіданні членами ради Товариства були обрані наглядач Чернігівського духовного училища М.Доброгаєв (голова), протоієрей О.Тупатилів, статський радник Д.Білевич, надвірний радник Д.Биковський, В.Лосицький та С.Поповський. Членами товариства у 1903 р. були 162 особи, організація надала матеріальну і грошову допомогу 22 учням училища [44].

У 1911 р. було засновано Товариство св.Феодосія для допомоги малозабезпеченим учням Чернігівської духовної семінарії [45].

Часопис "Вера и жизнь" повідомив своїх читачів, що 1 травня 1912 р. при Чернігівському єпархіальному жіночому училищі відбулося відкриття братства св.Філарета Милостивого [46].

Таким чином, публікації у часописах "Черниговские епархиальные известия" і "Вера и жизнь" дозволяють скласти досить повне уявлення про діяльність православних єпархіальних братств та організацій Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст., які не тільки протидіяли поширенню старообрядцтва і протестантських віровчень, але й активно займалися благодійництвом, опікувалися розвитком освіти й культури.

Література

1. Церковные братства // Энциклопедия Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1903. – Т. 38. – С. 98.
2. Распоряжения епархиального начальства // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1862. – №9. – Часть официальная. – С. 103.
3. Объявления // ЧЕИ. – 1862. – №18. – Часть официальная. – С. 176.
4. Открытие Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества // ЧЕИ. – 1876. – №22. – Часть неофициальная. – С. 660–669.
5. Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества с 22 октября 1876 г., по 1 января 1878 года // ЧЕИ. – 1878. – №8. – Часть официальная. – С. 158–163.
6. Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества с 22 октября 1876 г., по 1 января 1878 года // ЧЕИ. – 1878. – №8. – Часть официальная. – С. 158–163.
7. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – №6. – Часть официальная. – С. 216–232.
8. Разные известия // ЧЕИ. – 1888. – №23. – Часть официальная. – С. 764 – 778.
9. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1907. – №11. – Часть официальная. – С. 245–265.
10. Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества // ЧЕИ. – 1908. – №10. – Часть официальная. – С. 294–324.
11. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1911. – №13. – Часть официальная. – С. 336–363.
12. Открытие Братства "Божий Матери всех Скорбящих Радости" в г.Нежине, 2 февраля 1884 года // ЧЕИ. – 1884. – №5. – Часть неофициальная. – С. 185–200; Отчет Нежинского Братства "Божий Матери всех Скорбящих Радости" за первое время его существования, от открытия его 2-го февраля до братского праздника, 24 октября 1884 года // ЧЕИ. – 1885. – №2. – Часть неофициальная. – С. 45–49.

13. Отчет Нежинского Братства Божий Матери всех скорбящих радости с 26-го октября 1884 года по 19-е мая 1885 года // ЧЕИ. – 1885. – №12. – Часть официальная. – С. 440–451.
14. Разные известия // ЧЕИ. – 1888. – №2. – Часть официальная. – С. 72 – 87.
15. Разные известия // ЧЕИ. – 1893. – №24. – Часть официальная. – С. 657–678.
16. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1901. – №22. – Часть официальная. – С. 692–699.
17. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1908. – №22. – Часть официальная. – С. 879–887.
18. Из хроники епархиальной жизни // ЧЕИ. – 1888. – №7. – Часть неофициальная. – С. 198–200.
19. Разные известия // ЧЕИ. – 1888. – №17. – Часть официальная. – С. 579–590.
20. Открытие Братства св.Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ. – 1888. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 661–664.
21. Отчет Братства св.Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ. – 1889. – №19. – Часть неофициальная. – С. 499–507.
22. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – №1. – Часть официальная. – С. 4–11.
23. Открытие братства св.Михаила, князя Черниговского, по измененному уставу братства // ЧЕИ. – 1891. – №4. – Часть неофициальная. – С. 159–164.
24. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – №7. – Часть официальная. – С. 285–298.
25. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – №21. – Часть официальная. – С. 713–736.
26. Отчет Братства св.Михаила, князя Черниговского, за пятый братский год // ЧЕИ. – 1894. – №6. – Часть неофициальная. – С. 245–256; №7. – Часть неофициальная. – С. 301–313.
27. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1895. – №11. – Часть официальная. – С. 410–415; №12. – Часть официальная. – С. 502–535.
28. Открытие в г.Нежине Отделения Братства св.Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ. – 1895. – №14. – Часть неофициальная. – С. 431–432.
29. Годичный отчет Новозыбковского Отделения Братства Св.Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ. – 1897. – №10. – Часть официальная. – С. 309–314.
30. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1898. – №1. – Часть официальная. – С. 21–61.
31. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1909. – №12. – Часть официальная. – С. 377–403.
32. Епархиальная типография. Возстановление в г.Чернигове древней Епархиальной Типографии // Вера и жизнь. – 1914. – №3–4. – Часть неофициальная. – С. 77–92.
33. Хроника местной жизни. Благодарность Хвалынского полка // Вера и жизнь. – 1914. – №20. – Часть неофициальная. – С. 100–102.
34. Общее экстренное собрание членов Братства Св.Михаила, князя Черниговского // Вера и жизнь. – 1914. – №20. – Часть неофициальная. –

С. 104–107.

35. Открытие братства св.Димитрия, митрополита Ростовского // ЧЕИ. – 1890. – №14. – Часть неофициальная. – С. 281–285.

36. Список членов братства святителя Димитрия Ростовского // ЧЕИ. – 1890. – №14. – Часть неофициальная. – С. 285–288.

37. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – №14. – Часть официальная. – С. 330–335; №15. – Часть официальная. – С. 403–407; №16. – Часть официальная. – С. 423–430.

38. Разные известия // ЧЕИ. – 1891. – №8. – Часть официальная. – С. 336–352.

39. Отчет Братства св.Димитрия, Митрополита Ростовского при Новгородсеверском Спасо-Преображенском монастыре за 1894 год // ЧЕИ. – 1895. – №11. – Часть официальная. – С. 415–429.

40. Открытие в г.Чернигове отдела Императорского Православного Палестинского Общества // ЧЕИ. – 1894. – №11. – Часть неофициальная. – С. 449–453.

41. Распоряжения Высшего Правительства // ЧЕИ. – 1895. – №3. – Часть официальная. – С. 76–88.

42. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1895. – №9. – Часть официальная. – С. 258–264.

43. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1896. – №11. – Часть официальная. – С. 363–367.

44. Записка о состоянии Общества преподобного Вениамина // ЧЕИ. – 1903. – №16. – Часть официальная. – С. 552–565.

45. Устав Общества Святого Феодосия // ЧЕИ. – 1911. – №4. – Часть официальная. – С. 116–122.

46. Хроника местной жизни // Вера и жизнь. – 1912. – №10. – Часть неофициальная. – С. 113–117.

Л.С.Аскерова

Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у ХІХ – на початку ХХ ст.

Чернігів упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. зазнав значних економічних змін, що позначилося на сфері утримання бідних. Проблема бідності, а саме вирішення питань безпритульності, була однією з головних турбот місцевих органів влади. Питання безпритульності часто-густо вирішувалися за рахунок благодійності. Благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Під терміном "державна благодійність" розуміють опіку або

соціальне забезпечення з боку держави [7, с. 160]. Одним з проявів благодійності були богадільні – заклади, де бідні мали змогу жити та харчуватися. Богадільні створювалися органами місцевої влади, приватними особами, громадськими та церковними установами [26, с. 20].

У Росії проблема доброчинності почала вивчатися з 50-х рр. XIX ст. Є.Д.Максимов, П.І.Георгієвський, В.Ф.Дерюжинський, М.М.Дмитрієв, сформували загальні риси благодійності як системи допомоги нужденним акцентували увагу на непродуктивності державної опіки над малозабезпеченими. За радянських часів ця проблема майже не досліджувалася. Дослідники повернулися до неї наприкінці 80-х рр. XX ст. Українські науковці С.І.Поляруш, Ф.Я.Ступак, Ю.І.Гузенко, О.М.Донік, Г.В.Степаненко розглядали становлення і функціонування мережі інституцій громадської, церковної, земської благодійності, приказів державної опіки в Україні у XIX – на початку XX ст. [7, с. 162]. Вивченням деяких аспектів цього питання, на регіональному рівні, займалися чернігівські краєзнавці В.Леус [9; 10], В. Руденок [26], Г.Полієнко [23], А.Морозова [12], Р.Воробей [1]. Увага дослідників була зосереджена головним чином на функціонуванні богадільень, їх фінансуванні, розміщенні нужденних у цих закладах.

Проблема безпритульності та бродяжництва у Чернігові у XIX – на початку XX ст. є недостатньо вивченою, оскільки у науковій літературі висвітлено лише її окремі аспекти. Залучення маловідомих архівних матеріалів та публікацій з дореволюційної преси дає можливість доповнити відомості з даної проблеми, яка є важливою складовою повсякденного життя тогочасного Чернігова.

Традиція утримання бідних верств населення бере свій початок ще з давніх часів. При церквах влаштовувалися "шпиталі", відомості про них відносяться до XVI ст., а сама їх назва вказує на запозичення цієї форми організації допомоги нужденним з Заходу. В 1748 р. в Чернігові нараховувалося 9 "шпиталів", які з 1766 р. почали називатися "больницями" і були не тільки притулком для бідних, але й місцем їх лікування. Утримувалися вони за рахунок доброчинних пожертв та приходських коштів. З часом "шпиталі" зникли. Після впровадження міського положення 1785 р. утримання бідних переходить до відомства "приказа общественного призрения", але кошти на це виділяла міська дума. У 1796 р. на утримання закладів, що належали відомству "приказа общественного призрения", міська дума витратила 2000 руб. щороку [27, с. 75]. Богадільня при "кладбищенской" Воскресінській церкві утримувалася на кошти міста. В 1799 р. керівництво цієї богадільні просило міську думу призначити цьому закладу утримання, оскільки заклад відчував нестачу коштів від пожертву-

вань. Дума виділила для потреб богадільні по 150 руб. на рік. Лікарня "приказа общественного призрения" мала свою богадільню. [27, с. 75]. Станом на 1822 р. в ній перебувало 80 чоловіків та жінок. Крім того, у віданні приказу перебувало 112 безпритульних, залучених до посильної праці, які не мали письмових посвідчень [28, с. 66].

У 1842 р. в Чернігові було відкрито Дитячий притулок, розміщений на вул. Смоленській (нині Шевченка). Пізніше на території дитячого притулку була розміщена богадільня, до якої приймали жінок похилого віку. Покровителькою цього закладу була дружина губернатора М.О.Маклакова [22, с. 66; 9, с. 12].

Функціонували безкоштовні нічліжні притулки на П'ятницькій, Воскресінській та Миколаївській вулицях, а також біля Троїцького монастиря. Крім забезпечення мінімально необхідним для прожиття, в притулках здійснювалися "моральні читання" [22, с. 66].

Богадільні влаштовувалися як у приватних будинках, так і в спеціально для цього збудованих приміщеннях. При цьому, крім закладів державного фінансування, були й ті, що функціонували коштом приватних осіб [25, с. 391–392].

Після введення в дію міського положення 1870 р. міське громадське управління почало займатися організацією громадського утримання бідних. Головною проблемою залишалося питання фінансування цих закладів. Оскільки не було створено міської організації, яка б узяла на себе зобов'язання створювати благодійні заклади, міська дума продовжувала фінансувати приватні громадські організації. З відкриттям громадського банку в 1875 р. дума збільшила розміри грошової допомоги благодійним організаціям. Допомогою міського громадського управління скористалося приватне благодійне товариство, яке отримало від міста право експлуатації на свою користь міського саду шляхом влаштування різного роду розваг та отримання грошового збору з буфету, розміщеного на території саду. В 1899 р. Чернігівське благодійне товариство отримало ділянку землі на Олександрійській площі (територія сучасного Центрального ринку) під побудову "дома трудолюбия" та народного будинку. Крім цього, товариство отримувало кошти від громадського банку. Так, з 1875 р. по 1900 р. загальна сума відрахувань становила 5448 руб. 53 коп., тобто по 218 руб. щороку. Також банк надавав кошти дитячому притулку, і з 1882 р. по 1900 р. на його утримання було перераховано 2900 руб. [27, с. 78]. З 1877 р. здійснювалося фінансування єврейської богадільні. Станом на 1900 р. загальна сума надходжень до цієї богадільні від банку становила 3800 р. Допомогу бідним євреям організовував уповноважений

єврейської общини, що обирався в міській управі на 4 роки "для заведования на средства коробочного сбора училищем, талмуд-торой, богодельней, призрением неимущих, общественной баней и кладбищем" [26, 21]. Єврейська богадільня знаходилася на П'ятницькій вулиці, де проживало 42 особи, знаходилася лікарня, пральня та синагога [26, с. 20].

Організація допомоги бідним євреям забезпечувала їх у зимовий час паливом, а "Женское общество пособия бедным и больным евреям" відкрило дешеvu столову, що знаходилася на Богоявленській вулиці. Існувала організація "Труд", що надавала субсидії малозабезпеченим ученицям єврейського жіночого ремісничого училища [26, с. 20].

Крім грошових надходжень, благодійні організації отримували допомогу від міського управління натурою: постачали воду, топливо, надавали безкоштовно приміщення театру та інших закладів. Крім того, в розпорядженні міського громадського управління були спеціальні капітали на потреби благодійності за рахунок пожертв [27, с. 78].

На утримання приватних благодійних організацій міське громадське управління витратило значні кошти, але цілком їх не контролювало, оскільки вони могли закритися в будь який час. Тому постала необхідність створити власні заклади громадської благодійності. 6 грудня 1895 р. була відкрита нічліжка, в пам'ять урятування царської сім'ї 17 жовтня 1888 р., розрахована на 62 особи: 28 жінок та 34 чоловіка. Перебування в ній було безкоштовним: відвідувачі могли переночувати та отримати гарячу воду для чаю. 21 жовтня 1896 р. була відкрита богадільня на 15 осіб: 8 чоловіків та 7 жінок, яка розміщувалася на розі вулиць Воскресінської (нині вул. Чернишевського) та П'ятницької. Міська богадільня була влаштована в пам'ять одруження царя 14 листопада 1894 р. Частина коштів на відкриття богадільні надав банк, а решту було взято з загальних міських ресурсів. Крім того, 500 руб. було передано чернігівським губернатором Є. Андрієвським з капіталу Шведова [27, с. 80].

Наявність у Чернігові наприкінці XIX ст. багатьох благодійних організацій як підпорядкованих думі, так і приватних, а також існування традиції благодійних пожертв сприяло створенню в міському громадському управлінні спеціального органу, який би об'єднав усі ці розрізнені благодійні організації і керував би всіма добродійними жертвами. Таким органом стало "городское попечительство", яке вперше було запроваджене за прикладом Москви, а потім Міністерство Внутрішніх Справ розробило спеціальні правила для утворення подібних органів для інших міст. 1900 р. Чернігівська дума вирішила пов'язати утворення "городского попечительства" з 25-річчям заснування банку. Для цього було створено

спеціальний фонд у розмірі 5000 руб. шляхом відрахувань з прибутків банку. Директор банку В.Гутман пожертвував до фонду 2000 руб., крім того, надійшли ще капітали в розмірі 1137 руб. У зв'язку з утворенням нового органу дума поділила місто на 11 територіальних одиниць, у кожній з яких повинно було діяти дільничне кураторство на чолі з радою, під керівництвом спеціального дільничного куратора. Всі куратори разом з обраними від думи членами утворювали міське опікування [27, с. 83].

Допомога бідним забезпечувалась і за рахунок встановлених у квітні 1895 р. "ежемесячных взносов пожертвованний на дело призрения нищих в Чернигове" [26; 21, с. 1]. Традиційна роздача милостині не досягала своїх цілей, оскільки серед жебраків були, так звані, "професійні", для яких жебрацтво стало засобом заробітку грошей. Тому було створено відповідний комітет, на який покладалися функції наглядача за збором коштів з населення. Крім того, передбачалося поділити жебраків на розряди, видавати грошову допомогу тим, хто її потребував, непрацевдатних розміщувати в богадільні, а решту – в "Дом Трудолюбия". Було розроблено цілу систему пожертв грошей на потреби бідних. Встановлювалася мінімальна сума грошей у розмірі 25 коп. на місяць, внісши яку особа отримувала ярлик. Це автоматично звільняло її від необхідності давати жебракам милостиню [24, с. 1]. Контроль за виконанням нововведень у сфері опіки бідних було покладено на особливий відділ Чернігівського благодійного товариства [8, с. 2]. Крім того, правління Чернігівського благодійного товариства склало список осіб, які бажали зробити пожертви, і був вироблений порядок отримання цих коштів. Вирішено було відкрити пункти прийому грошей у найбільш відвідуваних місцях: торгових лавках, магазинах та Чернігівському губернському казначействі [21, с. 1].

Богадільні та притулки були необхідним засобом боротьби з безпритульністю. Статус безпритульного, за "Уставом о паспортах и беглых", отримувала особа, яка відлучалася з постійного місця проживання, без письмового на це дозволу, або відлучалася з відома начальства та на законних підставах, але затримувалася понад визначений термін, або вважалася дезертиром, що залишила свою команду і проживала без паспорта [6, 2].

1845 р., згідно з розпорядженням Чернігівського, Харківського і Полтавського генерал-губернатора, по всій Чернігівській губернії влада розпочала боротьбу з жебрацтвом [2, с. 1]. Заборонялося жебракувати або ходити по дорогах та просити грошей, відлучатися хворим та здоровим з основного місця проживання для жебракування. Встановлювався нагляд, за непрацевдатними особами, які були розміщені у відповідних закладах, а поміщики, в свою чергу, повинні були слідкувати

аби їх кріпаки, втративши працездатність, були доглянуті належним чином та не допустити їх до жебрацтва. Контроль за виконанням цього розпорядження покладався на міські установи. Вони також здійснювали нагляд за тим, щоб бідні люди не жебракували, а ті з них, які здатні були працювати, залучалися до різних робіт, натомість непрацездатні відправлялися до богаділень або на утримання до рідних. Особи, які були запідозрені в жебрацтві та бродячому способі життя, затримувалися місцевою поліцією – працездатні особи відправлялися на фабрики до поміщиків не більше як на 6 місяців [2, с. 30]. Поліція також мала наглядати, щоб не здійснювалося навчання майстерності жебракувати, оскільки в деяких повітах губернії існували так звані "школи жебраків", де навчали хлопчиків та дівчаток співати псалми та просити грошей [2, с. 31].

Губернське Правління виробило ряд вимог для утримання богаділень: приміщення потрібно було розділяти на чоловічу та жіночу частину; серед існуючих богаділень залишали тільки ті, що мали достатнє фінансування, а інші закривали; бідним дозволялося приймати пожертви одягом та їжею; богадільні, влаштовані біля церков, утримувалися за рахунок пожертв. Богадільні приймали немічних, інвалідів, які не мали родичів і засобів до існування. Поміщицьких селян не приймали, оскільки вважалося, що турбота про немічних селян лежить на їх власниках. Бідним, що утримувалися в богадільнях, заборонялося надовго залишати ці заклади. Контролювати виконання всіх вимог покладалося на поліцію [2, с. 31].

Звинувачені в бродяжництві та жебракуванні суворо каралися, аж до заслання до Сибіру на поселення [13, с. 24], або ж відправлення в арештантські роти [16, с. 111], чи "обращенія в военные кантонисты" [17, с. 261]. Крім того, відповідали перед законом і ті, хто переховував та підтримував жебраків [3, с. 1]. Нагляд за цим покладався на поліційні відділки під наглядом Губернського Правління та генерал-губернатора [6, с. 2].

Зважаючи на зміни в політичному, економічному та культурному житті мешканців Чернігова впродовж XIX – початку XX ст., відбувалися суттєві зрушення і в сфері благодійності та організації опіки над збіднілою частиною населення. Збільшувалося та набувало певної систематичності фінансування закладів для бідних. Боротьба з жебрацтвом та безпритульністю, організація закладів для нужденної частини населення стала важливим аспектом життя міста у XIX – на початку XX ст. До вирішення цих проблем, крім місцевої влади, залучалася й громадськість – створювалися громадські благодійні організації, окремі особи надавали значні пожертви на користь богаділень, притулків та інших закладів.

Література

1. Воробей Р. Благодійні та громадські організації у системі місцевих органів державного управління другої половини XIX – початку XX століть // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С. 16–18.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 1, спр. 2551, арк. 1, 30–31.
3. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 2618, арк. 1.
4. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 624.
5. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 514.
6. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 3602, арк. 2.
7. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 159–176.
8. К вопросу о призрении нищих и уменьшения нищенства в г.Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – №415. – С. 1–2.
9. Леус В. З турботою про дітей та престарілих // Чернігівський вісник. – 1989. – 28 грудня. – С. 12.
10. Леус В. Погляд через століття: Фотонариси. – 2-е вид., доп. і переробл. – Ніжин, 2008. – 176 с.
11. Кондратенко Е. Чернигов. Краткие исторические справки // Вал. – 1997. – 28 февраля. – С. 3.
12. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С. 47–53.
13. О бродягах, сосланных в Сибирь на поселение // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – №4. – С. 24–25.
14. О бродягах, сосланных в арестантские роты // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – №5. – С. 33.
15. О бродягах, сосланных в арестантские роты // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – №15. – С. 99–100.
16. О бродягах, сосланных в арестантские роты // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – №17. – С. 111.
17. О бродягах, отданных в военные кантонисты // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – №32. – С. 261.
18. О бродягах, задержанных без письменных видов // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – №3. – С. 21.
19. О женщине, сосланной в Сибирь // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – №5. – С. 41.
20. О бродягах, отданных в ведение Черниговского Приказа Общественного Призрения // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – №16. – С. 144–145.
21. О призрении нищих в г. Ч. // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – №566. – С. 1.
22. Очерк истории города Чернигова. 907–1907 г. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С. 66–67.

23. Полієнко Г. Монастирі як осередки благодійності православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – №3. – С. 17–23.

24. По поводу мысли учреждения в г.Чернигове комитета призрения нищих // Черниговские губернские ведомости – 1895. – №339. – С. 1.

25. Предметы ведомства городского управления и состояния Чернигова в 1785 – 1810 г. // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – №6. – С. 391–392.

26. Руденок В. Наш губернский хутор (Чернигов в XIX ст.). – Чернигов, 2002. – 48 с.

27. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 г. С очерком г.Чернигова. – Чернигов, 1901. – 334 с.

28. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов / Сост. С.М.Мельник. – К.: Наукова думка, 1990. – 368 с.

29. Черниговский сиротский дом // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – №11–12. – С. 91–111.

Н.М.Дмитренко

До питання керівництва Укрголовнаукою місцевими музеями (20-ті роки XX ст.)

На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно зростає інтерес до національної історико-культурної спадщини, яка значною мірою зосереджена в музейних закладах. Відтак дослідження досвіду та доробку музеїв у галузі історичного краєзнавства набуває особливого значення. Виключно важливу роль музейні заклади відіграли під час революційної перебудови суспільства на початку XX ст., коли вони стали справжніми науковими осередками. Революційні події змусили значну частину вчених залишити великі міста й оселитися в провінції, куди вони принесли кращі наукові традиції, своє світобачення, духовні цінності. Саме тут діячі науки і культури, музеєзнавці втілювали в життя свої ідеї, наукові проекти. Однак наукова діяльність місцевих музеїв Північного Лівобережжя тієї доби, як і України в цілому, досі не здобула належного висвітлення у науковій літературі, що зумовлює актуальність досліджуваного питання.

Однією з перших праць, що була своєрідним підсумком роботи Управління науковими установами НКО УСРР (Укрголовнаука) в справі впорядкування музейної мережі та керівництва науково-дослідною роботою музейних закладів, було видання збірника "Український музей", який у той час за своїм значенням набув статусу загальнонаціонального наукового музейного органу [1]. Науково-дослідна робота музеїв знахо-

дила відображення на сторінках журналів "Краєзнавство" (1924–1930), "Червоний шлях" (1922–1933), "Советский музей" (1931–1940). Питання науково-дослідної та культурно-просвітницької роботи музеїв розглядаються в працях Мезенцевої Г.Г. [2]. Але політичні обставини того часу не завжди давали авторові об'єктивно розглянути питання керівництва Укрнаукою науково-просвітницькою роботою музейних закладів. Значне місце приділено зусиллям Укрнауки в справі впорядкування музейної мережі та налагодження плановості наукових досліджень у праці Маньковської Р.В. [3] Проте вона побіжно торкається питань наукового доробку деяких з місцевих музеїв. Проблеми розвитку історичного краєзнавства на Північному Лівобережжі в досліджуваний період розглядають у своїх працях Омельченко Ю.А., Заремба С.З., Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Верменич Я.В. [4].

Досліджуючи це питання, вперше робиться спроба визначити роль Укрголовнауки в розгортанні ґрунтовних досліджень у галузі археології, етнографії, мистецтвознавства, з'ясувати внесок місцевих музеїв Північного Лівобережжя у розвиток історичного краєзнавства та справу поширення наукових знань з історії рідного краю.

Якісно новий етап у роботі музеїв України починається з 1925 року. З метою поліпшення керівництва культурним будівництвом 1 квітня 1925 року постановою ВЦВКу і РНК УСРР було реорганізовано Народний Комісаріат Освіти [5]. Адміністративне керівництво музеями покладалося на Управління науковими установами НКО УСРР (Укрголовнауку). Причиною такого рішення була неможливість до цього скоординувати плани музеїв з охорони пам'яток матеріальної культури і природи, проведення наукових досліджень, коли з 76 музеїв, які працювали на Україні, лише 8 були підпорядковані Укрголовнауці [6]. Всі решта підпорядковувалися Головополітосвіті. Хоча принципової різниці в головних напрямках роботи цих двох категорій музеїв встановити не можливо, такому рішенню передувала довга дискусія.

З ліквідацією Головмузея та організацією Головополітосвіті виникло питання про передачу останній музеїв. На засіданні Колегії Наркомпроса УСРР 18 січня 1922 року була прийнята постанова про передачу музеїв, які мають виключно або переважно наукове значення, у відання наукового комітету Головопрофосвіти [7]. Решта музеїв увійшла у підпорядкування екскурсійно-виставково-музейного підвідділу відділу пропаганди Головополітосвіті і була поділена за 3-ма категоріями:

- публічні, загальноосвітні;
- навчальні, які обслуговуватимуть окремі групи учнівської молоді;

- наукові, головною метою яких є збирання та збереження необхідних для науково-дослідної роботи матеріалів [8].

Поступово науковий комітет Головпрофосвіти поширював свій вплив та участь у роботі більшої кількості музеїв. У 1923 році головою наукового комітету В.І.Веретенниковим на перемовинах з представником відділу пропаганди Головполітосвіти С.Ю.Семковським було досягнуто домовленостей стосовно того, що музеї, які мають особливе значення як об'єкти науково-дослідної роботи, повинні знаходитися у спільному керівництві. Для досягнення цього управління музеєм покладалося на Раду музею, до складу якої неодмінно входив представник наукового комітету Головпрофосвіти як завідувач музеєм. Призначення на посаду завідувача музеєм відбувалося після узгодження кандидатури в профосвіті та політосвіті. Організація наукової роботи в цих музеях покладалася на науковий комітет Головпрофосвіти [9].

Перехід музеїв під адміністративне керівництво Укрголовнауки викликало заперечення з боку Головполітосвіти, очільники якої стверджували, що музей не наукова установа, а освітня, що музеї, керовані Укрголовнаукою, перетворюються на наукові лабораторії, відірвані від широких мас робітників та селян [10]. У той час, як їх треба використовувати для пропагандистської роботи.

Перемогли в цьому спорі вагомі аргументи науковців, які не заперечували, що музей повинен займатися політосвітньою діяльністю, але в першу чергу музей – установа наукова, тому що не може бути музею без ретельного підбору речей матеріальної культури чи природи відповідно до встановленої наукової систематизації. Для виконання цієї роботи потрібні освічені спеціалісти [11].

Рішенням Колегії НКО від 28 вересня 1926 року керівництво музеями остаточно було покладено на Управління науковими установами. Завідування музейною справою очолив Криворотченко [12]. Саме йому доручалося розробити план подальшого її розвитку в Україні. На засіданні наради представників Головнаук Союзних Республік бажаним визнано встановлення спільного у формах організації та сферах компетенції цих установ. Планувалося складання за єдиним зразком реєстрів пам'ятників архітектури; взаємне узгодження законодавства з музейного будівництва та охорони пам'яток; встановлення єдиних методів науково-дослідної та реставраційної роботи [13].

У 1926–1929 роках Укрнаука спрямувала свої зусилля на впорядкування музейної мережі в бік централізації та плановості. Пленум Укрнауки 1926 року обговорював плани роботи музейно-бібліотечної секції. Серед

головних завдань секції були розробка перспективного плану утворення Центрального Музею України; налагодження чіткої системи керування науковою роботою всіх музеїв НКО; справа видавництва наукових праць (у той час за браком коштів 10 тисяч аркушів наукових праць не знаходили виходу до друку) [14]. З метою вирішення цих завдань було запропоновано скликання наради музейних працівників.

25–27 травня 1926 року відбулася перша нарада музейних працівників України. На ній обговорювалося широке коло питань:

- впорядкування музейної мережі;
- класифікація музеїв;
- місце музеїв у системі освітніх установ;
- зміст та методи роботи музеїв;
- подальша організація охоронної справи в державі [15].

Укрголовнаука небезпідставно вважала музейну мережу невпорядкованою з об'єктивних причин. А саме: слабкі міжмузейні зв'язки, відірваність музеїв від керуючих центрів, обмежені матеріальні можливості, особливо провінційних музеїв.

Намітивши головні напрямки розвитку музейної справи в державі, Укрголовнаука наблизилася до їх практичного вирішення. У квітні 1927 року затверджується резолюція Президії Укрнауки "Про музейну справу в УСРР" [16]. Резолюція визначила музеї як наукові установи з широким колом політпросвітніх завдань. Науковими ознаками музею постановили вважати: наявність систематизованих матеріально-культурних чи природничих колекцій та наукові кадри, що займаються вивченням колекцій. Цим документом встановлювалися типи музеїв:

- краєзнавчий музей місцевого типу не вище окружного;
- синтетичні крайові музеї;
- музеї республіканського значення;
- музеї при навчальних закладах.

Загальне наукове керівництво окружними та місцевими музеями покладалося на Укрголовнауку. Резолюція Президії пропонувала негайно скласти типові положення для республіканських, окружних та місцевих музеїв. У 1929 році Всеукраїнський ЦВК та РНК УСРР затвердили "Устав про музеї УСРР", складовою частиною якого був "Типовий устав окружного музею НКО УСРР" [17]. Типовий устав визначав завдання, схему побудови, обсяг діяльності, управління музеями та їх фінансування. В цьому ж році на підставі постанови РНК УСРР "Про спеціальні кошти для наукових та науково-художніх установ УСРР" [18] Укрголовнаука розповсюджує інструкцію щодо збирання вхідної плати в музеях та визначає пільгові

категорії громадян, що відвідують музеї безкоштовно [19]. Плата за вхід до окружних та місцевих музеїв першої категорії складала 15 копійок, до музеїв другої категорії – 5 копійок та 3 копійки до музеїв третьої категорії. Безкоштовно відвідати музей мали право червоноармійці, діти до 10 років, студенти, співробітники центрального апарату НКО, окружних інспектор освіти та музейних установ СРСР, наукові дослідники, члени з'їздів Рад і депутати різних рівнів, учасники з'їздів та конференцій. Облік спецкоштів музеї повинні були вести у пронумерованих та прошнурованих книгах.

Принцип плановості в музейній роботі втілювався при складанні сектором науки НКО експедиційних планів науково-дослідних робіт та виділення коштів під них. Відомі науковці республіканських музеїв залучали до проведення регіональних археологічних, етнографічних досліджень колег з окружних та місцевих музеїв.

Таким чином, у 20-ті роки завдяки керівництву Укрнауки була впорядкована музейна мережа, робота музеїв набула науково-практичного характеру. Пов'язано це було з розгортанням ґрунтовних, усеохоплюючих досліджень в галузі археології, етнографії, мистецтвознавства та становлення української історичної науки як окремої дисципліни. В особі Укрнауки музейники отримали зацікавленого та високопрофесійного керівника. Музеї водночас стають і науково-дослідними центрами, і об'єктами вивчення. Керівництво Укрнаукою в плануванні наукової роботи музеїв спиралося на знання та досвід людей високого фахового рівня

Література

1. Український музей: Збірник I. – К., 1927.
2. Мезенцева Г.Г. Музейне будівництво на Україні за 40 років радянської влади // Наукові записки КДУ. – Т. XVI. – К., 1957; Її ж. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР). – К.: Вища школа, 1980.
3. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К., 2000.
4. Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 роках // УІЖ. – 1975. – №3; Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // УІЖ. – 1983. – №4; Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років ХХ ст // Скарбниця української культури. Вип. 2. – Чернігів; Верменич Я.В. Асоціація історичного районознавства (краєзнавство на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.) // Краєзнавство. – 2000. – №1–2.
5. Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 роках // УІЖ. – 1975. – №3. – С. 122.
6. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 415–421, документ №354.
7. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління

України (далі – ЦДАВОВУ) ф. 166, оп. 2, спр. 1161, арк. 29–30.

8. Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 1161, арк. 33.

9. Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 1161, арк. 27–28.

10. Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 6093, арк. 7–12.

11. Український музей. Збірник I. – К., 1927. – С. 183.

12. Дубровський В.В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. – К., 1927. – С. 7.

13. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 5, спр. 735, арк. 19.

14. Там само, ф. 166, оп. 5, спр. 733, арк. 105.

15. Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 8910, арк. 121–127.

16. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 517–520, документ №397.

17. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 9, спр. 379, арк. 27–28.

18. ЗУ УСРР. – 1924. – №6. – С. 46.

19. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 9, спр. 373, арк. 37.

А.М.Острячко

М.Бережков: штрихи до біографії

Життя та творчість історика Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932) тривалий час привертає увагу дослідників [1]. Утім, творча біографія цієї особистості залишає багато епізодів, повного розуміння яких ще не досягнуто. Пошук відповіді на такі історіографічні виклики змушує звернути увагу автобіографії М.Бережкова, які містять потужний пласт інформації про життя та діяльність вченого. Звернення до еґо-документів ученого необхідно передусім для того, щоб через його самопрезентацію в автобіографічних текстах віднайти ключі до осмислення перипетій життя М.Бережкова, зрозуміти життєву філософію історика та відчутти його відданість дослідницькій та викладацькій справі.

В архіві М.Бережкова серед численних і різноманітних матеріалів зберігаються автобіографічні нотатки вченого [2]. З-поміж спогадів про дитячі та юнацькі роки, сюжетних оповідань до щоденника, описів своєї малої батьківщини привертає увагу рукописний начерк автобіографії вченого. Рукопис не датований, однак з його змісту достеменно можна стверджувати, що він створений не раніше початку 1905 р. Причини написання цієї автобіографічної замітки не вказані. Втім, виходячи з фактів, відібраних для автобіографії, можна передбачити, що ця записка не була документуванням кар'єри вченого для її продовження, а, швидше за все, являла собою першу спробу М.Бережкова підбити підсумки

життєдіяльності після виходу на заслужений відпочинок. Лапідарними фразами, позбавленими емоційного забарвлення, викладено основні віхи життя та службової кар'єри. Водночас відчувається розпач, апатія автора, який тяжко переживає вихід з наукового середовища.

Ще одна автобіографія історика була написана М.Бережковим у березні 1923 р. [3]. На відміну від автобіографії початку століття, цей текст засвідчує зовсім інший настрій ученого, який повертається до улюбленої справи – читання лекцій. Текст автобіографії насичений не лише формальними відомостями про послужний список ученого, але й сповнений вдячності науковому керівнику К.Бестужеву-Рюміну та Ніжинській вищій школі, яка надала можливість розкритися таланту історика. Автобіографія просякнута піднесеним настроєм її автора, який знову став "потрібним" науковій корпорації, відчув друге дихання, у якого з'являється бажання жити для реалізації складених за роки "простою" планів.

Тексти автобіографій М.Бережкова подаються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами. Помилки та орфографічні огріхи, які трапляються у текстах, виправлено без застережень.

№1

[Бережков М.Н. Автобиография]

Я родился в половине прошлого века, точнее 1850 года, в октябре, 30 дня, от сельского священника Владимирской губернии. После домашнего ученья у отца поступил в 1860 году во Владимирское духовное училище, в котором учился шесть лет. Из училища поступил во Владимирскую же духовную семинарию и в ней провел четыре года; вышел из нее в 1870 году, по окончании IV^{го}, философского, класса. Следующий год академический состоял учителем земской образцовой школы в селе Иваново, что ныне город Иваново-Вознесенск Владимирской губернии.

Летом 1871 г. поехал в Санкт-Петербург, в Императорский Историко-филологический Институт, но по причине слабого здоровья, на взгляд доктора, меня свидетельствовавшего, я не был принят в студенты Института. Тогда я представил свои документы в Петербургский университет, и был принят, после проверочного экзамена, в число студентов сего Университета по историко-филологическому факультету. Курс Университета окончил весной 1875 года с золотой медалью за кандидатское сочинение "О смоленских грамотах со стороны языка и содержания". Был оставлен при Университете для

подготовки к профессорскому званию; состоял при нем, работая над диссертацией и готовясь к магистерскому экзамену, три года с половиной (до конца 1878 года). В следующем году, в феврале, публично защищал диссертацию "О торговле Руси с Ганзой до конца XV века", и был удостоен ученой степени магистра русской истории.

По окончании всех занятий в Санкт-Петербургском университете переехал в Москву, в дом известного ученого-археолога, графа Алексея Сергеевича Уварова, в качестве домашнего учителя детей его, Федора и Игоря Алексеевичей. За этим делом я провел в семье Уваровых три года.

С 1-го октября 1882 года был назначен профессором русской истории в Нежинский Историко-Филологический Институт князя Безбородко, и исполнял эту должность 22^{са} года, а в декабре 1904 г. получил просимую отставку от службы. С тех пор живу в Нежине частным человеком на государственную пенсию, не имея ни земли, ни собственного дома, ни семьи так же.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. XXIII, спр. 2, арк. 8 зв. – 10. Рукопис.

№2

Бережков Михаил Николаевич
(Curriculum vitae)

Я родился в семье сельского священника Владимирской губернии в 1850 году, 30 октября.

На десятом году возраста поступил в уездное духовное училище в городе Владимире; в этом училище провел шесть лет; из него перешел в духовную семинарию, и в ней провел четыре года; минуя богословский класс, вышел из нее, с намерением поступить в университет.

Но не сразу я поступил в него: чувствовалась надобность лучше подготовиться к нему; нужно было также приобрести сколько-нибудь средств на поездку в столичный университет. В этих видах я определился учителем земской образцовой школы в селе Иваново Шуйского уезда и женской школы в Вознесенском посаде (ныне эти два селения составляют, как известно, один город Иваново-Вознесенск, известный мануфактурной ткацкой промышленностью). С удовольствием делал свой первый учительский опыт в народной школе, но несчастливо прекратил его: под конец учебного года впал в тяжелую

болезнь (брюшной тиф), от которого едва не умер.

Оправясь от болезни, решил ехать в Петербург. Успешно сдал вступительный экзамен, и был принят в число студентов Историко-филологического факультета, с освобождением от платы за обучение; вскоре, по особому дополнительному конкурсному экзамену, получил денежную стипендию, по триста рублей в год, достаточно меня обеспечившую. Здоровьем я поправился в Петербурге.

Университет стал для меня как бы другою родиной – научной, духовной родиной. Навсегда буду хранить память о профессорах, об участливом, благородном отношении их ко мне, юноше-студенту; особо благодарную память храню о профессоре К.Н.Бестужева-Рюмине, ближайшем моем наставнике и руководителе в деле научной подготовки меня к профессорскому труду.

В Петербургском Университете я провел семь с половиной лет (1871–1878). Окончив в нем свои дела – сдачу магистерского экзамена, защиту диссертации – переехал в Москву, в дом графа А.С.Уварова, в качестве учителя младших детей его, и вместе для продолжения своих ученых занятий. Три года продолжалась в Москве моя работа. Зимой, в начале 1882 года, я как-то неосторожно простудился, получил воспаление легких. По совету врача я должен был, при первой возможности, выехать из столицы в деревню, на лучший воздух. Итак, простясь с любезным семейством Уваровых, направился на родину моих родителей в с.Бережок Юрьевского уезда Владимирской губернии (по этому селу и фамилия моего отца). Через полгода отдыха и лечения молоком, при тщательном уходе матери и сестры, я оправился от последствий болезни.

В августе 1882 г. Конференция Нежинского Историко-филологического Института князя Безбородко почтила меня избранием в свою среду, в должности профессора русской истории, на место покойного профессора Н.Я.Аристова. Когда Министерство Народного просвещения утвердило выбор Конференции, я поспешил к месту службы в Нежин. С 8 ноября 1882 г. я начал чтение лекций, и с тех пор вел их непрерывно в продолжении 22^х лет; учил и учился вместе со своими слушателями как надобно лучше, основательнее узнавать отечественную историю; хотелось преподавать ее по-научному, по первым источникам и по лучшим ученым трудам русских историков, в ясном отчетливом изложении да применительно к возрасту и развитию учащихся, к их умственным, духовным запросам. Рядом с общим курсом

читал специальные курсы, вел практические семинарские занятия. Главным профессорским делом я всегда считал устное научное преподавание. Успел напечатать и несколько статей и заметок, более или менее значительных по числу и обработке; но докторской диссертации не успел приготовить, ни печатного курса лекций: досуг и силы сполна уходили на устное преподавание науки студенчеству.

Под конец стал чувствовать утомление, заболел грудной болезнью, катаром горла, бронхитом и т.д. А потому испросил отставку от службы в конце 1904 года. Имел отдых около 14^{ми} лет, после чего по предложению Конференции Института, и с согласия Комиссара Народного Образования, снова поступил на службу в Институт (февраль 1919 года) в должности сверхштатного профессора и библиотекаря обширной фундаментальной библиотеки, в которой имею много дела и удовлетворения на старости лет.

/М.Бережков/

Нежин, март 1923 г.

Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 9–10 зв. Рукопис.

Література

1. Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 334; Крижанівська Л.О. Особистий архівний фонд М.М.Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 147–155; Самійленко С.Г. Книжкове зібрання професора історії М.М.Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту // Література та культура Лівобережної України: Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. – К.; Ніжин, 1997. – С. 129–138; Острянюк А. "Щоденник" професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – №5. – С. 133–139; Зозуля С.Ю. Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова // Сіверянський літопис. – 1999. – №4. – С. 124–127; Непомнящий А.А. Кримведение в научном наследии М.Н.Бережкова // Література та культура Полісся // Ніжин, 2004. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – С. 257–265; Шипко Л.В. Життєвий шлях та наукова діяльність Михайла Бережкова (1850–1932) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наукових праць. – К., 2005. – Вип. 18. – С. 211–223; Коляструк О. Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М.М.Бережкова // Сіверянський літопис. – 2006. – №5. –

С. 91–96; Острянюк А. М. М. Бережков (1850–1932) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: Історико-культурологічний збірник. – Ніжин, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 83–93; Шипко Л.В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Шипко Л.В. – К., 2007. – 16 с.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. XXIII, спр. 2, арк. 8 зв. – 10.

3. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м.Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 9–10 зв.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Мацько В.П. Концептуальне прочитання двосвіття в неоромантичній прозі української діаспори ХХ століття.....	3
Хомич В.І., Кисла О.М. Транспонування прийменниково-відмінкових форм "praen + N _{gen} " з вихідною семою вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет, у нетиповій позиції, зокрема атрибута	10

ІСТОРІЯ

Блануца А.В. Актовые книги земских и городских судов как источники для изучения правовой и социальной истории Великого княжества Литовского и речи Посполитой XVI –XVII вв.....	17
Кухарук О.В. Комплектування української козачої дивізії в війну 1812–1814 рр.	25
Шевченко Н.О. М.О.Максимович і М.П.Погодін: до історії взаємин двох учених.....	33
Луняк Є.М. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича).....	42
Нікітін Ю.О. До проблеми ефективності в роботі органів міського самоврядування у II половині ХІХ ст. (на прикладі м.Суми)	60
Шевченко В.М. Проблеми еволюції українського земельного ринку 80–90-х рр. ХІХ ст.	69
Сидорович О.С. Проблеми споживчої кооперації Лівобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у світлі постанов кооперативних з'їздів і нарад.....	79
Кочергін І.О. Кому служив українець М.В.Родзянко?	88
Труш О.М. Наукова діяльність Володимира Піскорського за кордоном	93
Тимченко Р.В. Симон Петлюра і Євген Петрушевич в умовах об'єднання українських армій (липень–листопад 1919 року): крок до співпраці чи остаточного розпаду?.....	101

Моціяка П.П. Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння (Історико-філологічний інститут князя безбородька в 1917–1920 рр.).....	112
Еткіна І.І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр.	126
Горох М.В. Управлінська вертикаль та кадрова політика Торгсину (на прикладі Чернігівської обласної контори).....	134

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Товстоляк Н.М. Качанівський некрополь.....	142
Савочка А.М. Благодійність у Таврійській губернії: пошук громадської злагоди чи спроба вирішення приватних питань?	150
Кириченко В.Г. Невідомі сторінки в історії філософсько-педагогічні думки кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.	157
Каліновський В. Часопис "Таврические епархиальные ведомости": засіб офіційної пропаганди чи важливе краєзнавче джерело?	169
Блакитний М.М. Діяльність православних товариств Чернігівської єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь")	175
Аскерова Л.С. Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у ХІХ – на початку ХХ ст.	184
Дмитренко Н.М. До питання керівництва Укрголовнаукою місцевими музеями (20-ті роки ХХ ст.).....	191
Остряк А.М. М.Бережков: штрихи до біографії	196

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 48

*Регіональна історія та культура
в сучасних дослідженнях*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.
Літературний редактор: Лісовець О.М.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку __.02.09
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 12,4

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru